

АРХИВСКИ ЗАПИСИ
ARCHIVAL NOTES

**АРХИВСКИ ЗАПИСИ
ARCHIVAL NOTES
1-2/2017**

*Редакција
Editorial Board*

**Saša Tomanović, Mirjana Kapisoda, Srđan Pejović,
Aleksandar Berkuļjan, Predrag Vukić, dr Đorđe Borozan,
dr Božidar Šekularac, Luka Milunović, Dragica Lompar**

*Уређивачки одбор
Editorial Staff*

**Saša Tomanović, Mirjana Kapisoda, mr Jadranka Selhanović,
Srđan Pejović**

*Главни уредник
Editor in Chef
Saša Tomanović*

*Одговорни уредник
Editorialist
Srđan Pejović*

*Секретар редакције
Editorial Board Secretary
Mirjana Kapisoda*

*Лектор
Language Editor
Dragica Lompar*

Издавач: Државни архив Црне Горе/Publisher: The State Archives of Montenegro
Цетиње, Новице Церовића 2,
тел. 041/ 230-226, факс 041/ 232-670.
e-mail: dacg@t-com.me; e-mail: pejovic.dacg@t-com.me

ISSN 0353-7404

ДРЖАВНИ АРХИВ ЦРНЕ ГОРЕ

АРХИВСКИ ЗАПИСИ

ЧАСОПИС ЗА АРХИВСКУ ТЕОРИЈУ И ПРАКСУ
ARCHIVAL THEORY AND PRACTICE REVIEW

Година XXIV/2017
Број 1-2

Цетиње, 2018

SADRŽAJ TABLE OF CONTENTS

ČLANCI I PRILOZI/ ARTICLES AND CONTRIBUTIONS

Dr Milan ŠČEKIĆ

STANJE NA CRNOGORSKO - ALBANSKOJ GRANICI UOČI PRVOG SVJETSKOG RATA (1913-1914)	7
<i>THE STATE OF MONTENEGRO - ALBANIAN BORDERS OF THE FIRST WORLD WAR FOUNDATION (1913-1914)</i>	7

Dr Savo MARKOVIĆ

BARSKI ROD VOLUIZA: GENEALOGIJA I TOPONIMIJA	57
<i>THE KINDRED VOLUIZA OF BAR: GENEALOGY AND TOPONYMY</i>	57

Др Драгана РАДОЈИЧИЋ

БАРОКНО ПИСМО 18. ВИЈЕКА У АРХИВСКИМ ИЗВОРИМА	79
<i>BAROQUE LETTER OF THE 18TH CENTURY IN THE ARCHIVAL SOURCES</i>	79

Sreten ZEKOVIĆ

NJEGOŠ JE VRH(UNAC) CRNOGORSKOG NARODNOG PREPORODA	91
<i>NJEGOSH IS A PEAK OF MONTENEGRIN NATIONAL REVIVAL</i>	91

Dr Adnan ČIRGIĆ

DIVOVI I PSOGLAVI U CRNOGORSKOJ TRADICIJSKOJ KULTURI	129
<i>GIANTS AND DOG-HEADED MEN IN MONTENEGRIN TRADITION</i>	129

Dr Adnan PREKIĆ

AGITPROP I IZBORNE KAMPANJE U CRNOJ GORI 1945-1947.	147
<i>AGITPROP AND ELECTION CAMPAIGN IN MONTENEGRO 1945-1947.</i>	147

Luka I. MILUNOVIĆ

PRVI UPRAVNIK ZETSKOGA DOMA	163
<i>FIRST DIRECTOR OF ZETSKI DOM</i>	163

IZ ARHIVSKE TEORIJE I PRAKSE / FROM THE ARCHIVAL THEORY AND PRACTICE

Dr. sc. Mile BAKIĆ

ZAKON O ARHIVSKOJ DJELATNOSTI	181
<i>LAW ON ARCHIVAL ACTIVITY - Brief survey on archival legislation</i>	181

Vukota VUKOTIĆ	
Ana PEJOVIĆ	
PROCES SREĐIVANJA ARHIVSKE GRAĐE KAO NAUČNO-ISTRAŽIVAČKA DJELATNOST	207
<i>PROCESS OF ARRANGEMENT OF RECORDS AS SCIENTIFIC-RESEARCH:</i>	207

Mr Dragoljub ŠAROVIĆ	
EKONOMSKA NAUKA I ARHIVISTIKA	223
<i>ECONOMIC AND ARCHIVAL SCIENCE</i>	223

Vukota VUKOTIĆ	
PREDSTAVLJANJE ARHIVSKE GRAĐE KROZ IZDAVAČKU DJELATNOST	237
<i>PROCESS OF ARRANGEMENT OF RECORDS AS SCIENTIFIC-RESEARCH</i>	237

DOKUMENTI I SJEĆANJA / DOCUMENTS AND MEMORIES

Горан Ж. КОМАР	
ПИСМА ШЋЕПАНА МАЛОГ ДУБРОВАЧКОЈ РЕПУБЛИЦИ У ДРЖАВНОМ АРХИВУ У ДУБРОВНИКУ	243

Željko MIRANOVIĆ	
IZVJEŠTAJ O STANJU CRKAVA I CRKVINA U MRKOJEVIĆKOJ KARETANIJI	295

Славко СТЕПАНОВИЋ	
ПЈЕШАДИЈСКИ НАРЕДНИК СТАНКО С. ЋУКАНОВИЋ	311

Prikazi / REVIEWS

Božidar Šekularac – Marijan Premović: Crnogorsko Polimlje u srednjem vijeku (Veselin Konjević)	327
---	-----

Internacija stanovništva Crne Gore 1916-1918 : zbornik dokumenata (Priredio Vukota Vukotić, Cetinje, 2017) (Predrag Vukić)	334
--	-----

Prof. dr Božidar Šekularac: Crna Gora u doba Crnojevića (Dr Cvetko Pavlović)	337
--	-----

UDK 94(497.16)“1913/1914“

Чланци и прилози

Dr Milan ŠĆEKIĆ

STANJE NA CRNOGORSKO - ALBANSKOJ GRANICI UOČI PRVOG SVJETSKOG RATA (1913-1914)

Sažetak: *U radu su na osnovu prvorazrednih istorijskih izvora predstavljene prilike na crnogorsko-albanskoj granici uoči Prvog svjetskog rata.*

Ključne riječi: *Crna Gora, Albanija, odmetnici, Prvi svjetski rat.*

THE STATE OF MONTENEGRO - ALBANIAN BORDERS OF THE FIRST WORLD WAR FOUNDATION (1913-1914)

Summary: *The paper presents opportunities on the Montenegrin-Albanian border on the eve of the First World War based on first-class historical sources.*

Keywords: *Montenegro, Albania, rebels, World War I.*

Nakon Balkanskih ratova (1912-1913) Crna Gora je izašla teritorijalno uvećana za oko 5000 kvadratnih kilometara i oko 240.000 novih podanika. Nekad najzaostaliji djelovi Osmanskog carstva, poput Metohije i Novopazarskog sandžaka, sa varošima Mojkovac, Bijelo Polje, Berane, Plav, Gusinje, Rožaje, Pljevlja, Peć i Đakovica, postali su sastavni dio

crnogorske države. Uspostavljanje crnogorskih organa vlasti u novooslobođenim krajevima izvršeno je ubrzo po njihovom osvajanju.¹ Istina, ne bez otpora dijela muhamedanskog življa i nemalih zloupotreba onih koji su na tom prostoru reprezentovali crnogorsku državnu vlast. Na Cetinju su bili svjesni da uspostavljanje stabilne vlasti u novooslobođenim krajevima neće biti ni malo jednostavan zadatak. Kralj Nikola je za *Noj Viner Taglbat* izjavio krajem aprila 1913. godine (stari kalendar), da njega i njegovu „vladu očekuju veliki kulturni zadatci” u novooslobođenim krajevima. „Mi moramo u dosada rđavo upravljenim mestima zavoditi red i krčiti put civilizaciji tamo gde je nikada nije bilo.”² No, ispostavilo se da je to bio mnogo komplikovaniji civilizacijski poduhvat, nego što su možda na Cetinju i pretpostavljali.

Iako su zaraćene strane prekinule ratne sukobe, miris baruta i dalje se osjećao na Balkanu. U novooslobođenim krajevima naseljenim albanskim življem, koji su pripali Crnoj Gori za vrijeme i nakon Balkanskih ratova, puška nikako nije prestajala da se oglašava. Ustvari, u tim krajevima puške su tek trebale da progovore. Komandant Pećko-đakovičkog vojnog okruga, brigadir Radomir Vešović, izvijestio je nadležne na Cetinju 14. avgusta 1913. godine da je doznao kako je preko Drača unešena i po Albaniji rasturena izvjesna količina

¹ dr Branko Babić, *Politika Crne Gore u novooslobođenim krajevima 1912-1914*, Cetinje – Podgorica, 1984; Živko M. Andrijašević, Zoran Stanojević, *Pokrštavanje muslimana 1913. godine*, Podgorica, 2003; Živko M. Andrijašević, *O nekim osobenostima crnogorskog društva 1914*, u Zbornik radova: *Crna Gora U Prvom svjetskom ratu*, Cetinje-Podgorica, 2015, 12-14; dr Đorđe Borozan, *Velika Albanija: porijeklo – ideje – praksa*, Beograd, 1995, 58-60; dr Novica Rakočević, *Crna Gora i Austro-Ugarska 1903-1914*, Titograd, 1983, 141-152; Džon D. Tredvej, *Soko i orao : Crna Gora i Austro-Ugarska 1908-1914*, Podgorica, 2005, 181-193; Novica Rakočević, *Crnogorsko-albanski odnosi 1878-1914*, u Zbornik radova: *Srbija i Albanci u XIX i početkom XX veka*, Beograd, 1990, 154-158; dr Đorđe Borozan, *Sjeverna Albanija i Albanci u političkim planovima kralja Nikole*, u Zbornik radova: *Kralj Nikola – ličnost, djelo i vrijeme*, Podgorica, 1998, tom I, 319-323.

² *Politika*, br. 3387, 29. april 1913, 2.

kratkim italijanskih brzometnih pušaka.³ Da li je iz tih pušaka pucano na trojicu crnogorskih državljana 8. septembra 1913. godine u popodnevним časovima (dva i po sata poslije podne) na Ržaničkom mostu, iz raspoložive građe nijesmo uspjeli saznati. Ali zato jesmo da su se na meti napada našli đak šestoga razreda Gimnazije, Vule Rašović koji je išao iz Podgorice u Tuzi u posjetu svome ocu, sa žandarmom Oblasne uprave u Tuzima Radosavom M. Popovićem i vojnikom Ilijom Rašovićem. Pomenuti trojac je bio iznenada napadnut iz zasjede od strane nekolicine Albanaca. Žandarm Popović koji je sjedio kraj kočijaša, opazio je Albance i skočio s kola. No, ako se ponadao da će im umaći ili eventualno iza nekog zaklona otvoriti vatru na njih, grdno se prevario, jer su ga ubili plotunskom paljbom, a studenta Rašovića i vojnika Rašovića teško ranili, dok su se „kočijaš kao i građanin tuški muhamedanac Šaćir Šabanadžović i žena Milica Čagorović spasli [...] bjegstvom nepovrijeđeni”. Razlog pucanja bio je taj, što su Albanci doznali da će tih dana doći međunarodna komisija koja bi izvršila razgraničenje između Crne Gore i Albanije, pa im je namjera bila da njihov rad osujeti. Upravitelj u Tuzima, Dušan Đurašković, doznao je da su izvršioci ovoga zločina bili Ljuc Niša Hot, bratanić starog znanca crnogorskih vlasti Ded Đon Ljulje, Đon Leka Gruda i Zef Prelja Gruda. Za očekivati je bilo da će Arbanasi ponovo vršiti napade na crnogorske državljane, jer su zaposjeli sve visove od Cijeвне pa do Humskog blata.⁴

³ Državni arhiv Crne Gore (u daljem tekstu DACG), Ministarstvo inostranih djela (u daljem tekstu MID), 1913, fascikla (u daljem tekstu – f) 211, 1176, brigadir R. Vešović, komandant Pečko-đakovičkog vojnog okruga – Ministarstvu inostranih djela, 1. (14) avgust 1913.

⁴ DACG, MID 1913, f-211/a, 1321/3, D. Đurašković, upravitelj u Tuzima – L. Gojniću, ministru unutrašnjih djela, 27. avgust / 9. septembar. 1913. „Izvršivši ovaj mučki napad zlikovci su sa ubijenog žandarma Popovića oduzeli pušku, kapu sa grbom i revolver, u kom je bilo pet metaka koje su još nezadovoljni izvršenim načinom ubistva u njega mrtvoga sasuli, pa onda ponijevši oduzeto sve sa sobom omakli k’ Rogamskoj Glavicom Gore k’ Dečiću. [...] Po dobivenom izvještaju o ubistvu

Nerede je trebalo očekivati i u plavsko-gusinjskom kraju, gdje je tih dana vladala atmosfera nalik zatišju pred buru. Komandant Plavsko-gusinjskog vojnog okruga, brigadir Mašan Božović, pisao je 9. septembra 1913. godine resornom ministru da se sa Arbanasima katoličke vjeroispovijesti drži „vrlo lijepo”, dok se sa muhamedancima preko vododjelnice i ne gleda. Što se tiče katolika, Božović navodi da oni sa svojih planina svakodnevno dolaze u Gusinje, koje im je najbliži pazar i naravno pokoravaju se svim crnogorskim zakonima i običajima. Da li će tako biti i ubuduće komandant Plavsko-gusinjskog vojnog okruga u tom trenutku nije znao reći, osim što je primijetio da se među njima proturaju glasovi kako će pripasti autonomnoj Albaniji. Stoga im je govorio da te glasine ne slušaju, jer su neosnovane, te da im je i ljepše i bolje živjeti mirno. Izgleda da i pored tih glasina brigadir Božović nije želio da iritira Albance katolike, pa među njima čak nije držao nikakve straže osim žandarskih postaja u Vrmoši i Godilji. Zbog nepristupačnog geografskog terena posade je bilo nemoguće držati i u krajevima nastanjenim Albancima muhamedancima, pa su svakodnevno patrole slate da kontrolišu stanje duž ovog dijela crnogorsko-albanske granice. Ali ne samo patrole, već i ljudi od povjerenja crnogorskih vlasti, koji su pomno pratili svaki pokret u tim

naših vojnika na svim zauzetim visovima” Arbanasi su „vršili šenlučnu paljbu, kao znak veselja za učinjeno djelo nad Crnogorcima. Na dogled naših vojnika Arbanasi i danas stoje na istim pozicijama nalažući ognjeve, šenlučeći i veseleći se. Ovi postupci u tolikoj su mjeri povećali razdraženost naših da sam primoran izjaviti Vam da sa sebe skidam svaku odgovornost za sve eventualne posledice koje bi odavud nastupale”, upozoravao je oblasni upravitelj Đurašković. (*Isto*); „Divlji Arnauti” su 31. avgusta 1913. godine „na grozan način [...] ubili na putu iz Đakovice za Gornjo-Župsku opštinu” Ivana J. Kojovića, Crnogorca u srpskoj službi, djelovođu „opštine Đonijske i Gornjo-Župske (Đakovačka nahija)”. Arnauti su ga sjekirom „ubili, oči mu izvadili, uši odsjekli i lice onakazili i takvog u jednoj velikoj vreći uvili i sašili, a o grlu objesili vreću kamena i bacili ga u rijeku Drim”. (DACG, MID 1913, f-211/a, 1408, J. Đ. Kojović iz sela Releze (Lješanska nahija) – Ministarstvu inostranih djela, 9/22. spetembar 1913.).

krajevima. Brigadir Božović je tako doznao da se u Krasnićima sakupio poveći broj Albanaca, ali po njegovim saznanjima, među njima je vladala nesloga. Naime, govorilo se o tome da se prilikom razgraničenja Albanci moraju pobuniti, kako bi na taj način pokazali da žele da pripadnu Albaniji.⁵ Kako bi sa sebe skinula svaku odgovornost, crnogorska vlada je upoznala predstavnike velikih sila da Albanci spremaju neredе duž granice s isključivom namjerom da otežaju rad međunarodne komisije na trasiranju granica dvije države.⁶

I dok se u Plavsko-gusinjskom kraju očekivao dan kada će se oglasiti albanske puške, gotovo u isto vrijeme (10. septembra 1913. godine), na sasvim drugom dijelu crnogorsko-albanske granice desio jedan nemio događaj. Naime, admiral Bernej je javio engleskom poslaniku na Cetinju da su Crnogorci sa obližnjih vrhova kod sela Ckla na Skadarskom jezeru iz pušaka pucali na jednu londru u kojoj su se iz Skadra vraćali svojim kućama u Ckla desetak nenaoružanih muslimana, od kojih su trojica smrtno stradala, a trojica bila ranjena. Admiral Bernej je tražio zbog toga od crnogorskih vlasti da se preduzmu mjere da se slični napadi ponovo ne dese, ali i da se krivci pronađu i kazne. Da se hitno preduzme stroga istraga zbog ovog slučaja i da se krivci kazne tražio je i ministar inostranih djela Petar Plamenac od svog kolege zaduženog

⁵ DACG, MID 1913, f-211/a, 1329, Brigadir M. Božović, komandant Plavsko-gusinjskog vojnog okruga – brigadiru serdaru J. Vukotiću, ministru vojnom, 27. avgust/9. septembar, javlja da su patrole bile postavljene „počinjući od Vezirove – Brade, kao dotičnome predjelu, kuda kačaci krstare; odatle su posade i straže. Što se tiče predjela, koji vodi od puta Vusanja preko Čafe-Penz u Šalju, t.j sela: Valbona, Čereni, Vurani, kao i Krastenici i Gaši – tamo su sve muhamedanci, a to je preko vododjelnice put Drima; ali izvjesna sela, kao n. pr. Čereni i neki katuni su do samih vrhova, pa zbog raznovrsnih vrleti, stijena i grebena, kao i guste gore, teško je u blizini držati posade, a od daljih straža patrole se svakodnevno izašlju po vododjelnici i u posljednje vrijeme nigdje se ne susrijeću.” (*Isto.*)

⁶ *Politika*, br. 3459, 30. avgust 1913, 2.

za resor unutrašnjih djela, Labuda Gojnića.⁷ No, plemenski kapetan iz Krajine Krsto Pekić negirao je da su Crnogorci stajali iza ovog napada. On je tražio od napadnutih da kažu admiralu Berneju poimenično ko su njihove ubice, pa će crnogorski sudovi osumnjičene procesuirati i krivce kazniti, ako se ispostavi da su to učinili Crnogorci.⁸ Nadležni sud je tražio da napadnuti odmah saopšte ko je na njih pucao, jer između stradalih i ubica nije bilo većeg rastojanja od 20 do 30 metara. Ukoliko su na nekoga sumnjali, takođe su to mogli odmah saopštiti Sudu, kako bi se krivci procesuirali bez obzira čiji su podanici. No, Sudu je jedino rečeno preko kmeta Memedovića, da oštećeni apsolutno ne znaju ko je na njih pucao, te da ne sumnjaju ni na koga, zbog čega je obustavljena istraga.⁹

Sve i da su možda Crnogorci bili krivi za ovaj zločin i za brojne druge izgrede duž granice, sasvim sigurno su odgovornost snosili Albanaci. Naravno, oni koji su se odmetnuli od crnogorskih vlasti. Zbog sve češćih zapleta na ovom dijelu granice ministar vojni, brigadir serdar Janko Vukotić, tražio je da se svim vojnim obveznicima obustavi izdavanje pasoša radi odlaska na rad u inostranstvo. Zbog toga je od ministra inostranih djela tražio, da izda naređenje da se nikome ne izdaju pasoši bez pristanka Ministarstva vojnog. Po istom osnovu „umoljen” je bio i ministar unutrašnjih djela da gornje naređenje saopšti upravnim vlastima.¹⁰

Da su Crnu Goru čekali ozbiljni izazovi u novooslobođenim krajevima nastanjenim Albancima, brujala je tih dana

⁷ DACG, MID 1913, f-211/a, 1425, P. Plamenac, ministar inostranih djela – L. Gojniću, ministru unutrašnjih djela, 30. avgust/12. septembar 1913.

⁸ DACG, MID 1913, f-211/a, 1425/3, J. Plamenac, zastupnik oblasnog upravitelja u Baru – Ministarstvu unutrašnjih djela, 10. (23) septembar 1913.

⁹ *Isto*, K. Pekić, plemenski kapetan u Krajini – J. Plamencu, zastupniku oblasnog upravitelja u Baru, 8. (21) septembar.

¹⁰ DACG, MID 1913, f-211/a, 1430, brigadir serdar J. Vukotić, ministar vojni – P. Plamencu, ministru inostranih djela, 14. (27) septembar.

i štampa. Beogradska *Politika* je pisala u svom broju od 30. avgusta 1913. godine, da se među Albancima u Krasnićima osjeća „silno komešanje”, da su se Arnauti prilično „okuražili i počeli napadati na srpsku teritoriju”, te da ih u tome posebno podstiče Iso Boljetinac, ministar vojni u albanskoj vladi. S obzirom da su bili naoružani turskim „mauzerkama” i austrijskih „manliherkama”, za koje su imali poprilično municije, da su ih predvodili nekadašnji osmanski oficiri albanske narodnosti, „koji su bili u Skadru i sa Esad-pašom došli u Tiranu”, komandant srpskih trupa „na albanskoj granici, tražio je pojačanje, pošto je granični front vrlo veliki, a Arnauti napadaju i danju i noću te trupe iznuravaju”.¹¹ No, crnogorska i srpska vojska žestoko su odgovorile na napade Arbanasa. *Politika* je u svom broju od 1. septembra 1913. godine pisala da posljednjih dana nema napada na granici prema Albaniji, jer su poslije pretrpljenih poraza Albanci odu-stali od daljih akcija. Nažalost, samo privremeno. Dok su na granici sukobi privremeno utihnuli, dotle su se, piše ovaj list, u pozadini dešavala „izvesna dela dostojna pažnje. Duž obale Belog Drima i u podrimskom srezu viđaju se čete kačaka koje sastavljaju naročite bande – Arnauti katolici. [...] Po varošima, Đakovici, Prizrenu, Peći opaža se neko jače vrenje. Rasprostro se čak glas da u prizrenskim džamijama neki arnautski agenti pozivaju mlade ljude da budu pripravnici za borbu koju imaju uskoro da otpočnu Arnauti. [...] I u rejonu okupiranom Crnogorcima, oseća se prisustvo kačaka. I tamo su preduzete energične mere, naročito u Peći i okolini”. Zbog neredovnih prilika na ovom prostoru „srpske i crnogorske vlasti potpuno saglasno dejstvuju, što nije bio uvek slučaj. Brigadir Vešović iz Peći izvestio je majora Nešića da ovaj radi po svoj inicijativi, ne obzirući se niukoliko na privremenu graničnu liniju ni na to što jedan deo varoši pripada crnogorskoj oblasnoj upravi u Peći. Jedino tako se moglo da uspe da se ubije Petar Čelja, čuveni zlikovac, oceubica i veliki krvnik, koji je bio u grupi napadača katolika na pisara Stefanovića”. I na kraju, ovaj list

¹¹ *Politika*, br. 3459, 30. avgust 1913, 1.

iznosi nekoliko veoma interesantnih stvari. Uprkos tome što Srbija i Crna Gora još uvijek nijesu utanačile precizne granice, *Politika* je bila prilično izričita: „Tvrdo uverenje svih Crnogoraca je, da ne bi valjalo da Đakovica sa okolinom pripadne Crnoj Gori, jer političke i druge prilike neće joj dopustiti da korisno po nju i po srpsku opštu stvar, a bez velikih potresa zadrži ove zemlje. Crnoj Gori, pored svega drugoga, nužno bi bilo da drži stalnu posadu od preko deset bataljona, što bi bilo svakojako neizdržljivo prema sredstvima kojima raspolaže. U opštem srpskom interesu, vele Crnogorci, kao i u interesu samih posebnih ciljeva Crne Gore, granica njena ne bi valjalo da dolazi duboko u krajeve gdje ima isključivo tuđeg, a još i divljeg elementa. Šteta i opasnost su toliko velike da ih može da proceni samo onaj koji se je na licu mesta upoznao sa stvarnim stanjem”. Kako bi potkrijepio navedeno, ovaj list je prenio izjavu nekog crnogorskog oficira, čije ime ne navodi, a koji je navodno „na pogrebu pokojnog pisara Stefanovića”, koga su ubili Arbanasi, „u prisustvu svih srpskih i crnogorskih činovnika” kazao: „Ako vi (Srbi) odete odavde, i mi ćemo s vama, jer za nas ovde nema mesta. O Prizrenu bi bilo greh i u snu sanjati. Cetinjski političari, kojima je stvar jasno izložena, dužni su da o ovim stvarnim činjenicama vode računa, ako neće sami sebe da uvaljuju u greške iz kojih se mogu teško iskobeljati”.¹²

Iako je autor ovog članka tvrdio da mu nije namjera da ovakvim pisanjem prejudicira „rešenje bratskih vlada o granicama između Srbije i Crne Gore” i da unosi „zabunu”, mi ipak ne dijelimo to mišljenje. Za to imamo i svoje razloge. Čini nam se da ni malo slučajno nije to što je autor ovog članka istakao đakovički, a ne recimo pečki kraj kao nesiguran, gdje su se takođe dešavali brojni izgredi, kao uostalom duž cijele albansko-crnogorske granice. Naravno, razlog je taj što je Đakovica uz Pljevlja bila varoš u koje su zajedno ušle crnogorska i srpska vojska i što još uvijek nije bilo završeno

¹² *Politika*, br. 3161, 1. septembar 1913, 2.

razgraničenje kojim bi se jasno utvrdilo kome će pripasti ove dvije varoši. Da su Crnogorci u Đakovici zaista bili protivni da im pripadne ta varoš sigurno da bi protestovali ili se pobunili protiv toga. Teško i da zvanično Cetinje ne bi našlo zamjenu tamošnjim vlastima da su zaista upozoravale na to da Đakovica ne treba da pripadne Crnoj Gori. Takođe, nemoguće bi bilo zaustaviti i trend iseljavanja Crnogoraca iz tih krajeva, a dešavalo se upravo suprotno, da u te krajeve stalno pristiže stanovništvo iz starih granica Crne Gore. Smatramo i da bi morao ostati i neki pisani dokument koji govori u prilog autorovih tvrdnji. No, i pored svega, sa autorom članka se slažemo u jednom, da je u tim krajevima vladalo neredovno stanje, zbog čega crnogorskom ministru vojnom nije preostajalo ništa drugo osim zabrani izdavanje pasoša za vojne obveznike kako bi se povratio poredak u tim krajevima. Izdržavanje brojne vojske u novooslobođenim krajevima bio je veliki izdatak za siromašnu crnogorsku državnu blagajnu, ali to su valjda morali znati na Cetinju, pa ipak se nijesu odlučili da iz tih razloga napuste te krajeve i solidarišu se sa onima koji su ih navodno upozoravali da Đakovica ne treba Crnoj Gori. Naprotiv, bili su vrlo istrajni da ih dobiju. Što se tiče opasnosti od većeg ulaska na teritorije nastanjene tuđim i divljim elementom, ne možemo a da ne primjetimo da su to na Cetinju morali znati prije nego su se upustili u sukob sa Osmanskim carstvom krajem septembra 1912. godine. I još nešto, nije samo prostor nastanjen Albancima bio tuđ i divalj, već je na gotovo svih 5.000 kvadratnih kilometara živjelo prilično primitivno i nepovjerljivo stanovništvo prema Crnoj Gori i njenim vlastima. Istina, nealbanski narodi na ovom području bili su nešto civilizovaniji u odnosu na Albance. Ali nijesu ni iz daleka bili istrajni kao Albanci u osporavanju crnogorske vlasti u ovim krajevima, koje su manifestovali stalnim izgredima na granici.

To potvrđuje i telegram koji je 29. septembra 1913. godine uputio crnogorskom ministru unutrašnjih djela, Labudu Gojniću, sekretar Oblasne uprave u Bijelom Polju.

On je upoznao ministra Gojnića da ga je rožajski kapetan Dabetić izvjestio u večernjim satima: „da je jučer na tri sata po podne na putu za Peć, a na mjestu takozvanom ‘Stubica’ poginuo vojnik Milovan Jevrović od strane nepoznatih zlikovaca. Sa Jevrovićem bio je vojnik Radonja Bulatović koji su tuda krstarili kao patrola. Zlikovci su sa poginulog odnijeli pušku i municiju, a prema pričanju Bulatovića, koji je došao u Rožaje, bio ih je veći broj”. Ako je suditi po mjestu gdje je Jevrović poginuo, najvjerovatnije su za njegovu smrt bili odgovorni Albanci. U svakom slučaju, nije bila nikakva novost da u rožajskoj kapetaniji, krstare razne čete. Jedna od takvih je primijećena u noći između 13-14. septembra 1913. godine, kako je „pošla preko Godovske opštine u nepoznatom pravcu”.¹³

Prisustvo albanskih komitskih četa u rožajskom kraju primijetile su i srpske vlasti. Tako je načelnik novopazarskog okruga, Petrović, brzojavno izvjestio kapetana Dabetića u Rožajama da raspolaže informacijama kako se „preko Baća i Besnika i na Žljebu sprema prenošenje oružja za vaš srez i Pešter radi pokreta kome će biti vođa Sadri Bajrović Kero, iz Rugove”. Stoga je savjetovao Dabetića da s jednim jačim odredom vojske posjedne „tu kapiju” kroz koju krstare odmetnici. Načelnik novopazarskog okruga je takođe savjetovao i da se za to vrijeme zabrani muslimanskom življu prelaz na srpsku teritoriju, jer je izdao naređenje srpskim pograničnim vlastima da se u interesu mira i bezbjednosti

¹³ DACG, Ministarstvo unutrašnjih djela (u daljem tekstu MUD), 1913, Upravno odjeljenje (u daljem tekstu UO) f-138, 2645/2, Mrčarica, sekretar Oblasne uprave u Bijelom Polju – L. Gojniću, ministru unutrašnjih djela, 16. (29) septembar. Dva dana potom Mrčarica je ponovo izvjestio ministra Gojnića o novom stradanju u u rožajskoj kapetaniji. Ovoga puta „ubjen je od strane nepoznatih zlikovaca – kojih je bilo više – Iljaz Zekov Murić, iz sela Ćosavice”. No, za razliku od prethodnog slučaja, „izgledi su da ga nijesu ubili komite, već da je neka osveta” (DACG, MUD 1913, UO, f-138, 2677, Mrčarica, sekretar Oblasne uprave u Bijelom Polju – L. Gojniću, ministru unutrašnjih djela, 18. septembar/1. oktobar).

niko ne pušta u zemlju.¹⁴ Svakako da su informacije koje je dostavio načelnik novopazarskog okruga bile od koristi crnogorskim vlastima, ali ih takvo stanje stvari na granici nije ni najmanje iznenadilo. Iz Oblasne uprave u Bijelom Polju su 1. oktobra 1913. godine uputili telegram ministru unutrašnjih djela na Cetinju, u kome mu saopštavaju da ih je rožajski kapetan izvijestio da su, prethodne večeri u mjestu Kulinu, nepoznati zlikovci pucali na naše patrole, ali na svu sreću žrtava nije bilo. Rožajski kapetan je takođe naveo da se kupe odmetnici na planini Sijenovi, koja se nalazi na teritoriji Srbije. Tamo pjevaju, pucaju i čine razne druge izgrede. Kako bi se osujetio eventualni novi napad pomenutih zlikovaca dvije čete crnogorske vojske sa dva potporučnika imala su zadatak da krenu u potjeru za njima.¹⁵

Stanje na granici s Albanijom bilo je prilično zabrinjavajuće, tim prije što su na Cetinje sve češće počeli pristizati izvještaji koji su govorili u prilog tome da su sasvim izgledni sukobi u skorijoj budućnosti s Albancima. Jedan u moru takvih bio je i onaj koji je ministru unutrašnjih djela poslao 3. oktobra 1913. godine oblasni upravitelj u Tuzima, Dušan Đurašković. On je ministra Gojnića upoznao da ga je izvjestio „barjakar hotski Smail Mustafa [...] da su fratri iz bližnjih gora onomadne pošli u Skadar opunomoćeni od glavara arbanaških da protestiraju i izjave preko novina da neće nikada biti pod upravom Crnogorskom”. Što se tiče najuglednijeg hotskog prvaka, Ded Đon Ljulje, Đurašković je javio da se trenutno nalazi u Traboin, te da je izdao naređenje „svima onima koji su bili ostavili kuće radi grupisanja u slučaju napada ili odbrane da se povrate svojim kućama garantujući im da im naše (crnogorske – M. Š.) vlasti neće niti smiju ništa

¹⁴ DACG, MUD 1913, UO, f-138, 2680/3, Mrčarica, sekretar Oblasne uprave u Bijelom Polju – M. Dožiću, upravniku Državnog savjeta, 19. septembar/2. oktobar.

¹⁵ DACG, MUD 1913, UO, f-138, 2680, Mrčarica, sekretar Oblasne uprave u Bijelom Polju – L. Gojniću, ministru unutrašnjih djela, 18. septembar/1. oktobar.

učinjeti”. Nije isključeno da je Ded Đon Ljulja možda i dobio neke garancije od crnogorskih vlasti u tom smislu. No, ako je suditi po upravitelju Đuraškoviću, takvih garancija nije bilo ili pak on za njih nije znao. Za njega je to bio momenat koji se nije smio propustiti. „Najlakše bi bilo danas zauzeti sve važnije pozicije ako se uopšte misle preduzimati kakve mjere i postaviti red u ovim krajevima arbanaškim”, jer su skoncentisani na samo tri pozicije i to: na Dečiću, ispod Suke, i na Bukovik po 25 vojnika, dok je ostalima bilo naređeno da budu uvijek pripravnici za svaku eventualnost.¹⁶

Tih je dana sokolila Albance na italijanskom jeziku i neka nepoznata ličnost iz Skadra, koja je došla u Barbalušu i ostala sela pod Skadrom, govoreći im da su oni veliki junaci, da se njihovom junaštvu divi sva Evropa, o čemu uostalom svjedoče njihove žrtve u svim krajevima Albanije. Nakon što je odabranim riječima ova osoba iskazala divljenje prema Albancima, što ne polažu oružje već četiri godine, došao je red da im kaže koju i o Crnoj Gori, odnosno njenoj vojsci. „Slučajno ako na Vas napadne crnogorska vojska, ona ne smije upotrebiti topove niti pak mitraljeze na Vas, nego samo puške.” No, kako Albanci imaju dosta pušaka i municije, a pri tom su i brojniji od Crnogoraca, sokolio ih je ovaj neznanac, da im se bez straha suprostave, a potom će ih Evropa potpuno osloboditi. Da neko od okupljenih ne bi klonuo duhom usljed sukoba koji se imao odigrati sa Crnogorcima, ova osoba im je kazala da je Crna Gora prilično iznemogla, te da shodno tome mogu izaći samo kao pobjednici. Pri tom imaju i moćne prijatelje.¹⁷

Ne sumnjamo da su na sličan način nadahnjivani u borbi protiv Crnogoraca i Albanci iz đakovičkog i pečkog kra-

¹⁶ DACG, MUD 1913, UO, f-138, 2696/2, D. Đurašković, oblasni upravitelj u Tuzima – L. Gojniću, ministru unutrašnjih djela, 20. septembar/3. oktobar.

¹⁷ DACG, MUD 1913, UO, f-138, 2817/2, M. Ivović, plemenski kapetan sa Svetog Nikole – N. Tataru, oblasnom upravitelju u Baru, 26. septembar/9. oktobar.

ja. No, sve i da nijesu, činjenica je da su kačaci 3. oktobra 1913. godine za vrijeme patroliranja smrtno ranili (hicem u glavu) predsjednika juničke opštine oficira Miliju Dedovića.¹⁸ Tri dana potom, dolazeći iz Krasnića i Gaša, gdje se prije nekoliko dana okupila veća masa naroda pod vođstvom zloglasnog Bajram Cure i Riza-bega Đakovičkog, Albanci su prešli na zemljište Crne Gore i Srbije, u okolini Đakovice, gdje su izvršili napad na crnogorske trupe koje su bile upućene da pomognu čuvanje fronta srbijanskim trupama. Odgovor je bio žestok. Crnogorska vojska jačine četiri bataljona naoružana artiljerijom i mitraljezima, koju je predvodio brigadir Radomir Vešović prešla je u protivnapad i natjerala Albance na „divlje bjegstvo”. Albanski gubici su bili veliki. U dva dana borbe Crnogorci su imali svega 7 mrtvih i 11 ranjenih, dok su albanski bili znatno veći. Baš kao i crnogorske, i srbijanske trupe su otjerale Albance sa njihovih položaja.¹⁹ Ali, ako su crnogorske i srbijanske vlasti mislile da će ovakvim akcijama eliminisati izgrede na granici, grdno su se prevarile.

Težak poraz koji su doživjeli Albanci nije ih demotivisao da prestanu vršiti upade na crnogorsku teritoriju. Noću između 2. i 3. oktobra 1913. godine kačaci su napali na han Đorđije Stanjevića, kod mosta na Drimu, koji se nalazio do samog kolskog puta. „Vrata od hana razbili su i sa pet metaka puščanih ubili Đorđija Barjaktarovića, biv. žandarma iz Peći, koji je onamo pošao bio da izmijeni u radnju handžiju Stanjevića. Pošto su Barjaktarevića ubili naložili su ga na vatru a u to je dotrčala na pucanje pušaka srpska straža koja je bila u neposrednoj blizini preko Drima i Barjaktarevića [...]

¹⁸ DACG, MUD 1913, UO, f-138, 2705, J. Spasojević, oblasni upravitelj u Peći – L. Gojniću, ministru unutrašnjih djela, 21. septembar/4. oktobar.

¹⁹ *Glas Crnogorca*, br. 44, 28. septembar 1913, 2-3. „Stanovništvo gorskog sreza prizrenskog okruga, koje govori srpski, stradalo je mnogo od arnautskih svireposti. Jedan dio ovog okruga prešao je na islam tek prije sedamdeset-osamdeset godina, ali nikad nije htio da pristane da se kaže Arnautima” (Isto, 3).

skinuli s ognja, a od zločinaca nije nikoga na mjestu zastala već su po izvršenom zločinu utekli u šumu. Zlikovci su ranili i ciganče Sadika Ramova slugu handžije Stanjevića koji je bio u hanu sa ubjenim Barjaktarevićem”. Nemali problem za crnogorske vlasti na ovom području bio je taj, što nijesu imale na raspolaganju dovoljan broj žandarmerije i vojnika koji bi gonili kačake, budući da je teren na kom su kačaci krili zahtijevao znatno veće prisustvo organa bezbjednosti od postojećeg.²⁰

No, i pored ovako stravičnih zločina, vlasti na Cetinju su pokazivale i volju i strpljenje (istina, koje je bilo na izmaku), da svoje nezadovoljne i u zločinu prilično ogrezle nove podanike privole da se vrate svojim kućama, porodicama i svakodnevnim životnim aktivnostima. To potvrđuje odluka Ministarskog savjeta donijeta na sjednici od 22. septembra 1913. godine, u kojoj se svima bjeguncima (kačacima) posljednji put ostavljao rok od petnaest dana za povratak, s tim da će se, ako se do toga roka ne povrate (od dana kada rješenje bude saopšteno), i njihove porodice protjerati iz zemlje, a imanje oduzeti u korist države. Oni koji se budu povratili svojim kućama garantovano im je da se neće pozivati na odgovornost.²¹ No, kako su crnogorske vlasti već bile oduzele imanja nekim odmetnicima, ministar unutrašnjih djela

²⁰ DACG, MUD 1913, UO, f-138, 2848/4, J. Spasojević, oblasni upravitelj u Peći – L. Gojniću, ministru unutrašnjih djela, 4. (17) oktobar.

²¹ DACG, MUD 1913, UO, f-138, 2824, naredba Ministarstva unutrašnjih djela – brigadiru R. Vešoviću, komandantu Pečko-đakovičkog vojnog okruga, brigadiru M. Božoviću, komandantu Plavsko-gusinjskog vojnog okruga i Oblasnoj upravi Bijelo Polje, 10. (23) septembar. Razlog za ovakvu odluku ležao je u tome „što se još poveći broj bjegunaca iz novo-oslobođenih krajeva i pored nekoliko puta ostavljenih im rokova, nije povratio svojim kućama, kao i s obzirom na to, što familije takvih bjegunaca, ne samo slobodno uživaju njihova imanja, već istijema bjeguncima u raznim zločinstvima i pljačkama koje vrše, idu na ruku, dajući im noću prebježišta u domovima, i šaljući im hranu, što čini da dotični bjegunci, koji su se naročito odmetnuli od vlasti mogu ustrajati u svojim hrđavim postupcima, prijeteci životu i imanju mirnog stanovništva i putnika” (*Isto*).

Labud Gojnić naredio je komandantu vojnog okruga u Peći, brigadiru Radomiru Vešoviću, njegovom kolegi u Plavsko-gusinjskom okrugu, brigadiru Mašanu Božoviću i Oblasnoj upravi u Bijelom Polju, da se imaju povratiti sva imanja onim bjeguncima, koji bi se u postavljenom roku vratili svojim domovima.²²

Kako se kačaci nijesu povratili u predviđenom roku, a pritom i nijesu namjeravali prestati da izazivaju neredе, crnogorska vojska je uzela stvari u svoje ruke. Plemenski kapetan Krsto Pekić, izvjestio je iz Ćurila 23. oktobra 1913. godine Oblasnu upravu u Baru, da se u Skadru nalazi veliki broj odbjeglih Albanaca iz raznih krajeva koje goni crnogorska vojska uz pomoć srbijanske. „Do danas kažu da ih je naljegli u Skadru od prilike oko 10-12 hiljada roba koji su smješteni u Skadru u onim zdanjima, te je biv. turska vojska stajala”. Pekić je preko svojih pouzdanika doznao i da su bježeći pred crnogorskom vojskom došli u Skadar albanski prvaci Iso Boljetinac sa sinovima, Bajram Curi, Riza-beg i mnogi drugi albanski prvaci.²³

²² DACG, MUD 1913, UO, f-138, 2824/4, L. Gojnić, ministar unutrašnjih djela – brigadiru R. Vešoviću, komandantu Pećko-đakovičkog vojnog okruga, brigadiru M. Božoviću, komandantu Plavsko-gusinjskog vojnog okruga i Oblasnoj upravi Bijelo Polje, 16. (29) septembar.

²³ DACG, MID 1913, f-212/a, 1664, K. Pekić, plemenski kapetan iz Krajine – Oblasnoj upravi u Baru, 10. (23) oktobar. Pekić je takođe javljao, da je „od pouzdana čovjeka” doznao, „da je nekakav odbjegli Skadranin musliman koji je nazad nekoliko dana pucao na Carinarnici u Skadru” stacioniran „u Tarabošu, i da je pribrao sebi društva oko desetak ljudi do sad”. Pekić nije znao u tom trenutku šta „misle i o čemu rade” ti ljudi, osim da se „kreću Tarabošom i Širočkom gorom”, I „da su taki ljudi jedni gorštaci koji ni najmanje ne motre na kakve posljedice, i sa tim razlogom njihov stoj u rečenim mjestima nama (Crnoj Gori – M. Š.) ne može donijeti nikakve koristi, jer: Oni mogu iz istoga mjesta izvršiti kakav zločin na strance koji su danas u Skadar dočim je Taraboš kao što se zna u dotičnoj blizini Skadra, i kad bi oni tako nešto učinili, onda nebi onaj te ima da traži vjerovao da su oni stajali u Tarabošu nego ni kazao, da je to djelo zločina izvršio po nagovoru naših vlasti i slično, jednom riječju taki ljudi sa ovakvog gledišta nama mogu biti samo od štete a od nikakve koristi, t.j. ja tako mislim – i ništa drugo da nije nebi trebalo da oni tu stoje radi

Da crnogorska vojska u novooslobođenim krajevima nije imala namjeru više tolerisati neposlušnost i izgrede svojih podanika albanske nacionalnosti, potvrđuju izvještaji komandanata vojnih okruga iz Peći, Plava i Gusinja, brigadira Radomira Vešovića i Mašana Božovića. Vešović je 27. oktobra 1913. godine izvjestio ministra unutrašnjih djela, Labuda Gojnića, da je naredio upravnim vlastima da počnu protjerivati porodice kačaka, ali i da im dozvole da mogu ponijeti sa sobom sve stvari koje su im od koristi.²⁴ Istog dana, i brigadir Mašan Božović je javio ministru Gojniću da su upravne vlasti u plavsko-gusinjskom kraju počele protjerivati kačačke porodice. Za razliku od Vešovića koji ne pominje o kolikom broju protjeranih ljudi se radi, Božović je bio prilično decidan. Ukupno je protjerano 154 kačačke familije, tj. oko 900 ljudi.

samoga zemnjišta Taraboša i Širočke gore.” Oblasni upravitelj u Baru N. Tatar izvjestio je Ministarstvo unutrašnjih djela, da su po pitanju ove grupe odmetnika preduzete neophodne mjere i da je obavještena o tome pogranična žandarmerija. Ministarstvo inostranih djela izvjestilo je 25. oktobra/7. novembra 1913. godine komandanta Rista Ljumovića u Skadru o ovom slučaju, na što je ovaj odgovorio da je Ministarstvo vojno, upoznato „još u septembru mjesecu o odbjeglom Turčinu koji je pucao na Carinarnicu Skadarsku, a koji se sad prikrijeva u okolini Vrake – Što se tiče Arnauta (kačaka) oni se Tarabošu i ne primiču”. (*Isto*, N. Tatar, oblasni upravitelj u Baru – Ministarstvu unutrašnjih djela, 12. (25) oktobar; *Isto*, dr. I. Jovičević, sekretar Ministarstva inostranih djela – R. Ljumoviću, komandantu u Skadru, 25. oktobar/7. novembar; *Isto*, R. Ljumović, komandant u Skadru – Ministarstvu inostranih djela, 27. oktobar/9. novembar).

²⁴ DACG, MUD 1913, UO, f-139, bez broja, brigadir R. Vešović, komandant Pečko-đakovičkog vojnog okruga – L. Gojniću, ministru unutrašnjih djela, 14. (27) oktobar. Vešović je tražio od ministra Gojnića da ga izvjesti da li odobrava „ove dvije potonje tačke”. Ministar mu je već sjutradan odgovorio da odobrava „kako ste učinili za pokretnosti kačačkih familija koje mogu sobom ponijeti, a ostalo nek se popiše što je čije i ostavi na sahranu kod komšija, ili na drugo sigurno mjesto. Frutovi sa zemalja tako isto nek se prikupe i ostave u kućama dotičnih kačaka pod nadzor pomenutih.” (*Isto*; *Isto*, L. Gojnić, ministar unutrašnjih djela – brigadiru R. Vešoviću, komandantu Pečko-đakovičkog vojnog okruga, 15. (28) oktobar).

U taj broj, naravno, nijesu ulazili oni koji su ranije sami utekli sa crnogorskog tla, a za dva dana je trebalo da se protjera još oko 30 familija iz Martinovića i Pepića, ukoliko im se ne bi povratili odbjegli. Što se tiče njihove pokretne imovine, Božović je naveo da su prilikom protjerivanja nosili samo ono što su mogli sa sobom ponijeti, dok su pokućstvo i živo popisale upravne vlasti, koje o tome vode nadzor. Protjerane porodice, mahom su pošle niz Šalju i Šošu u pravcu Skadra.²⁵

Crnogorske vlasti u novooslobođenim krajevima često nijesu razlikovale ili, pak, možda i nijesu željele da razlikuju,

²⁵ DACG, MUD 1913, UO, f-139, 2961, brigadir M. Božović, komandant Plavsko-gusinjskog vojnog okruga – L. Gojniću, ministru unutrašnjih djela, 14. (27) oktobar. Ministar Gojnić je saopštio Božoviću da „se dotičnim familijama još dozvoli da prevedu živoga koje mogu”, a što se tiče ostale imovine, instrukcije su bile identične onima koje je dao Vešoviću. Ono „što ostane neka se tačno popiše i preda na sahranu komšijama ili na drugo sigurno mjesto. Frutovi sa zemalja ako ih bude, neka se takođe prikupe i ostave u kućama istih kačaka pod nadzorom komšija.” (*Isto*, L. Gojnić, ministar unutrašnjih djela – M. Božoviću, komandantu Plavsko-gusinjskog vojnog okruga, 15. (28) oktobar.); Istog dana (15. (28) oktobra 1913. godine) kada je poslao ova upustva brigadirima Vešoviću i Božoviću, ministar unutrašnjih djela L. Gojnić uputio je „svim Oblasnim upravama” sljedeće naređenje: „Svi vojni komandanti iz novooslobođenih krajeva žale se G. Ministru vojnom, da izvjesni vojnici, koji se vraćaju iz posada otimaju usput konje, volove, sitnu stoku, pa i druge stvari. U sporazumu sa G. Ministrom vojnim naređujem toj Upravi, da preko područnih joj vlasti, u sporazumu sa vojnim vlastima najstrožije povede isljeđenje, putem koji za najshodnije nađe, ne samo nad vojnicima koji su se prošlih dana povratili nego i u buduće i koga uhvati da je iz novooslobođenih krajeva donio ma kakvu stvar ili dočerao ma što živo, odmah mu oduzeti i o tome izvijestiti Ministarstvo vojno. Izgovor da je neko nešto kupio ne uzimati u obzir, osim u slučaju čistih dokaza pomoću sigurnih svjedoka ili priznanja sa strane prodavca ili pismenog uvjerenja od strane vlasti mjesta gdje je stvar ili živo kupljeno. Pronađe li starija vlast u nekoj Opštini ili četi stvari ili živo prenošeno ili prečerano iz novooslobođenih krajeva, a to vlasti opštinske ili komadir čete nijesu na vrijeme otkrili pripisaće se istima najmanje u nemarnost i snosiće posljedice. Ovo je isto naređeno i svima komandama divizija.” (DACG, MUD 1913, UO, f-139, 2964/2, naredba ministra unutrašnjih djela L. Gojnića – svim Oblasnim upravama, 15. (28) oktobar).

porodice čije su starješine odbjogle prilikom zauzimanja novooslobođenih krajeva od strane crnogorske vojske i onih koji su se odmetnuli po uspostavljanju vlasti u tim krajevima. Zbog toga su svakodnevno stizale žalbe od pojedinih porodica čije starješine nijesu ni dočekale na svojim ognjištima crnogorsku vojsku i formiranje crnogorskih organa vlasti za vrijeme ratne 1912-1913. godine. Kako se ove dvije grupe porodica nijesu mogle strpati u isti koš, zastupnik ministra unutrašnjih djela i ministar vojni, brigadir serdar Janko Vukotić, naredio je komandantu Pečko-đakovičkog vojnog okruga, brigadiru Radomiru Vešoviću, Oblasnoj upravi u Bijelom Polju i Upravnoj vlasti u Gusinju, da se takvim porodicama dozvoli slobodan boravak na svojim imanjima, budući da se njihove starješine nijesu mogle okriviti kao odmetnici, jer nijesu učinili nikakvo zlodjelo ili pokazali bilo kakvo neraspoloženje prema crnogorskim vlastima u novooslobođenim krajevima.²⁶ Kada su u pitanju oni koji su se odmetnuli po uspostavljanju crnogorskih organa vlasti u tim krajevima, Vukotić je naredio da se pokretna imovina njihovih familija ne smije nikako prodavati već se imala popisati i dobro paziti „da za živu glavu što god ne fali jer se kačaci naglo počinju vraćati”. Što se tiče njihovih kuća, Vukotić je takođe bio izričit: “Kuće kačačke, ne dajte nikome”.²⁷

²⁶ DACG, MUD 1913, UO, f-139, 3074, brigadir serdar J. Vukotić, zastupnik ministra unutrašnjih djela i ministar vojni – brigadiru R. Vešoviću, komandantu Pečko-đakovičkog vojnog okruga, Oblasnoj upravi Bijelo Polje i Upravnoj vlasti u Gusinju, 24. oktobar/6. novembar.

²⁷ DACG, MUD 1913, UO, f-139, 3042/2, brigadir serdar J. Vukotić, zastupnik ministra unutrašnjih djela i ministar vojni – Upravnoj vlasti u Gusinju, brigadiru R. Vešoviću, komandantu Pečko-đakovičkog vojnog okruga i Oblasnoj upravi u Bijelom Polju, 24. oktobar/6. novembar; Opštinske vlasti u Peći su dijelile kačačke kuće „doseljenicima”. No, iz Ministarstva unutrašnjih djela su tražili od Oblasne uprave u Peći da ih izvjesti, „po čijoj je naredbi tam. opštinska uprava dijelila kuće odbjeglih kačaka novodoseljenicima”. (DACG, MUD 1913, UO, f-139, 3094, M. Ramadanović, v. d. načelnika Ministarstva unutrašnjih djela – Oblasnoj upravi u Peći, 22. oktobar/4. novembar).

Protjerivanje odmetničkih porodica i privremeno konfiskovanje njihovih imanja, uticalo je na neke odmetnike da od crnogorskih vlasti zatraže da im dozvole da se povrate svojim kućama. Tako je u ime sela Martinovići azir barjaktar Zumer Selman uputio telegram brigadiru Mitru Martinoviću, u kome ga moli da u njihovo ime traži milost od kralja Nikole kako bi se kačacima iz tog kraja produžio rok za predaju 15 dana. Kralj Nikola je na ovu molbu pozitivno odgovorio, dozvolivši da se kačacima iz sela Martinovića produži rok od 15 dana za povratak kućama. Ali, ukoliko se ne bi vratili imale su se i njihove porodice protjerati.²⁸ Kralj je bio velikodušan i kada su bili Rugovci u pitanju. Budući da isti nijesu imali mogućnosti podići ni jednu od svojih u ratu zapaljenih kuća, ministar unutrašnjih djela Labud Gojnić naredio je Oblasnoj upravi u Peći: „1) da se u dogovoru sa vlastima i glavarima nađe načina, da Rugovci za ovu zimu dobiju krova; 2) da im se nađe rada da mognu po malo žita zarađivati oni koji ga nemaju, a ako pak ne bi bilo nikakvog rada ili ima familija kojima nema ko zaraditi, ne dopustite da postradaju od gladi, već ukazati pomoć od državnog žita po prethodnom mom odobrenju, koje se može i telegrafski zatražiti; i 3) također naći načina da Rugovci mogu svoje žito prezimiti”.²⁹ Razlog zbog kojeg su crnogorske vlasti izlazile u susret svojim odmetnutim podanicima, bio je taj što se ovakvim postupcima nastojao osigurati mir.

Taman kada se činilo da će stvari na ovom području krenuti normalnim tokom, komandant Pećko-đakovičkog vojnog okruga, brigadir Vešović, javio je 11. novembra 1913. godine na Cetinje, da su noću između 28. i 29. oktobra 1913. godine kačaci ubili Zeka Varja, teško ranili Bajrama Đerova, obojicu iz Trstenika, opština novoselska. Takođe, u noći između

²⁸ DACG, MUD 1913, UO, f-139, 2966, L. Gojnić, ministar unutrašnjih djela – brigadiru M. Božoviću, komandantu plavsko-gusinjske vojne oblasti, 15. (28) oktobar.

²⁹ DACG, MUD 1913, UO, f-139, 3190, L. Gojnić, ministar unutrašnjih djela – Oblasnoj upravi u Peći, 1. (14) novembar.

29. i 30. oktobra 1913. godine, odmetnici su ubili i Prenku Dekina katolika iz iste opštine, sela Burisavac.³⁰ Nekoliko dana kasnije, sreski kapetan iz Đakovice izvijestio je Oblasnu upravu u Peći da je kačak Prank Kola iz sela Brdosana napao na putu između Brdosana i Đakovice nekog Sokola Đoni iz sela Glavašnice (pečki sreza) i na istoga ispalio nekoliko metaka. No, napadnuti je uprkos zadobijenim ranama iz revolvera uspio ubiti kačaka Prank Kolu, nakon čega je brzo umro.³¹

Iako su se gotovo svakodnevno dešavali incidenti u novooslobođenim krajevima, ko je čitao tih dana *Glas Crnogorca* nikada ne bi pomislio da na crnogorsko-albanskoj granici vlada neredovno stanje. Ali kada ja riječ o prilikama na srpsko-albanskoj granici, ovaj list je pisao „da se Arnauti oružani i u velikim masama skupljaju pred Prizrenom i Đakovicom. Još se ne zna koji je stalan cilj toga skupljanja, ali ako Arnauti ponovo napadnu isto zemljište u prisustvu međunarodne kontrolne komisije, onda će Srbija uzeti na se odgovornost i raditi po svojim pogledima, po zahtjevima svojih interesa i po svome dostojanstvu [...] Oni koji brane Arbaniju, treba da učine sve potrebno da preporuče Arnautima poštovanje mira”.³² No, kako takvih preporuka nije bilo, srpsku žandarmerijsku patrolu koja je išla iz sela Čelekuća u selo Kokvor, napali su osmorica Albanaca pucajući na nju iz pušaka.³³

Od napada kačaka smrtno će stradati noću između 22. i 23. novembra 1913. godine i Šaban Fazlija iz sela Žače (opština đurakovačka, kapetanija Istok). No, nepoznati zlikovci nijesu na tome stali. U večernjim satima 23. novembra 1913. godine

³⁰ DACG, MUD 1913, UO, f-139, 3211, brigadir R. Vešović, komandant pečko-đakovičkog vojnog okruga – Ministarstvu unutrašnjih djela, 31. oktobar/13. novembar. „Obl. sud i po jednom i po drugom zločinu preduzeo je istragu a mjesnim policijskim vlastima naređeno je da vode najozbiljniju pažnju da bi se zločincima ušlo u trag i bili pohvatani” (*Isto*).

³¹ DACG, MUD 1913, UO, f-139, bez broja, sekretar Vujisić, zastupnik oblasnog upravitelja u Peći – Ministarstvu unutrašnjih djela, 7. (20) novembar.

³² *Glas Crnogorca*, br. 49, 19. oktobar 1913, 3.

³³ *Isto*.

pojaviли su se u istoj opštini i pucali po selima s namjerom da nekog ubiju. Da se slični incidenti ne bi ponovili, komandant Pečko-đakovičkog vojnog okruga, brigadir Radomir Vešović izvijestio je ministra unutrašnjih djela da je zbog tog događaja pojačao posadu i poslao tamo jednog oficira sa četom koji su uspostavili red.³⁴

Istog dana kada je Vešović o ovome javio na Cetinje, iz Gusinja je u crnogorsku prijestonicu upućen telegram ministru vojnom, brigadiru serdaru J. Vukotiću, od strane zastupnika komandanta vojnog okruga u Plavu i Gusinju, komandanta B. Božovića. Božović je upoznao Vukotića da je prije četiri dana došao neki Smaka Nikočević iz Gusinja, koji je odatle otišao prije tri mjeseca u Podgoricu gdje je služio „kao veza između Gusinja i Skadra i Cetinja po njihovom (albanskom – M. Š.) poslu?!“ Inače, za pomenutog ni mještani muhamedanci ni pravoslavci nijesu imali lijepe riječi. Štaviše, opisali su ga „u crnim bojama“. Zastupnik komandanta vojnog okruga u Plavu i Gusinju dalje kaže za njega da je provjereni podstrekač i buntovnik i „vrlo rđav čovjek mutiša i podmukli kukač“. Od samog dolaska Božovićevi ljudi od povjerenja primjetili su da je po Nikočevićevom dolasku počelo tajno okupljanje muslimana noću. Božovićevi ljudi uspjeli su doznati i da namjeravaju uputiti neku deputaciju na Cetinje, te da Nikočević podstrekava muslimane da djecu ne daju u crnogorske škole. I ne samo to. Agitovao je da žitelji toga kraja urgiraju preko njemačkog, austrijskog i italijanskog poslanika da Plav i Gusinje sa svojom okolinom pripadnu Albaniji, a ne Crnoj Gori. Ovakva saznanja bila su dovoljna da Božović pomenutog agitatora liši slobode.³⁵ Sa Cetinja je ministar unutrašnjih djela, Labud Gojnić, od Božovića tra-

³⁴ DACG, MUD 1913, UO, f-140, 3576, brigadir R. Vešović, komandant Pečko-đakovičkog vojnog okruga – L. Gojniću, ministru unutrašnjih djela, 27. novembar/10. decembar.

³⁵ DACG, MUD 1913, UO, f-140, 3592/2, komandir B. Božović, zastupnik komandanta vojnog okruga u Plavu i Gusinju – brigadiru serdaru J. Vukotiću, ministru vojnom, 27. novembar/10. decembar.

žio da se u dogovoru sa kapetanom Đurom Vujoševićem dođe do tačnih informacija kakvu je agitaciju, s kim i u koju svrhu vršio Nikočević, te da mu se nakon toga napiše iscrpan izvještaj. Takođe, preko Oblasne uprave u Podgorici, Božović je trebao doznati s kim je Nikočević kontaktirao dok je boravio u Podgorici i da li je nešto konkretno preduzimaao. I na kraju, ministar Gojnić je naredio da se Nikočević pusti na slobodu, ali da ga budno oko crnogorske policije ne ispušta iz vida.³⁶

Dok je na Nikočevića motrilo budno oko crnogorske policije, dotle je na vojvodu Pal Lucu iz Selce pazio neko drugi. Rako Gojnić, starešina pogranične straže na sektoru granice prema Albaniji izvjestio je Oblasnu upravu u Baru, da je vojvoda Luca iz Šasa predigao sa porodicom preko Bojane gdje su ga kačaci dočekali sa šenlučenjem. Tamo je pretjerao i živo, dok je neku sitnu stoku ostavio kod rođaka Nikole Dede.³⁷ Po dolasku u Albaniju vojvoda Pal Luca postavljen je „za šefa arbanaške pogranične straže sa stanom u Pulju, na brijeg Bojane na spram Šinkole sa mjesečnom platom od šest turskih lira”.³⁸

Za razliku od vojvode Luce koji je bez mnogo žaljenja napustio Crnu Goru i prebjegao u Albaniju, nekim njegovim sunarodnicima nije polazilo za rukom da se vrate svojim domovima u Crnu Goru. Vršilac dužnosti upravitelja u Gusinju, kapetan Đuro Vujošević, izvjestio je 3. decembra 1913. godine ministra unutrašnjih djela Labuda Gojnića da se

³⁶ DACG, MUD 1913, UO, f-140, 3592/2, L. Gojnić, ministar unutrašnjih djela – komandiru B. Božoviću, zastupniku komandanta vojnog okruga u Plavu i Gusinju, 30. novembar/13. decembar.

³⁷ DACG, MUD 1913, UO, f-140, 3416, N. Tatar, oblasni upravitelj u Baru – L. Gojniću, ministru unutrašnjih djela, 16. (29) novembar.

³⁸ DACG, MUD 1913, UO, f-140, 3416/2, N. Tatar, oblasni upravitelj u Baru – L. Gojniću, ministru unutrašnjih djela, 16. (29) novembar; Ministar Gojnić je naredio 23. novembra 1913. godine (stari kalendar) „da se naredi Dedi, kod kojeg je stoka ostala, da je prečera i zajmi vlastima vojvodi Pal Luci”. (DACG, MUD 1913, UO, f-140, 3416/3, L. Gojnić, ministar unutrašnjih djela – Oblasnoj upravi u Baru, 23. novembar/6. decembar).

neki protjerani Albanci s porodicama vraćaju iz Skadra sa dozvolom komandira Ljumovića. No, kako se sa njima nije vraćao onaj član porodice kojeg su crnogorske vlasti označile kao kačaka, Vujoševića je interesovalo da li će takve familije uživati sva prava nad svojom imovinom ili će se uputiti natrag dok ne dovedu onog svog člana zbog kojeg su protjerani?³⁹ Ako je kapetan Vujošević imao dilemu po ovom pitanju, ministar Labud Gojnić nije. Stoga je naredio kapetanu Vujoševiću da se nikome ne dozvoljava povratak domovima dok sa njima ne dođu odmetnuti članovi.⁴⁰ Onim porodicama koje su se vraćale sa svojim starješinama crnogorske vlasti nijesu pravile nikakve smetnje pri povratku. Tako su se s dozvolom komandira Ljumovića vratili u Crnu Goru kačak Murat Šarkinović s familijom iz Vojnog sela, Vusanjci Ćerim Sadik i Azir Selman, te Agan Šarkinović, Nuro Durović, Ramo Ahmetmulić, Amet Šabović, Ramo Musić, Barjam Hasović, Arslan Medunjanin i Smail Azijarović sa svojim familijama⁴¹, kao i mnogi drugi, o čemu svjedoči značajna arhivska građa.

Nepovoljne vremenske prilike za ustaničku aktivnost natjerale su i kačake iz pečkog kraja da se odluče na povratak svojim kućama. Komandant Pečko-đakovičkog vojnog okruga, brigadir Radomir Vešović, izvjestio je ministra unutrašnjih djela Labuda Gojića da se veliki broj kačaka vratio svojim domovima. Vešović nije bio ni malo impresioniran njihovim

³⁹ DACG, MUD 1913, UO, f-140, 3435, kapetan Đ. Vujošević, v. d. upravitelja u Gusinju – L. Gojniću, ministru unutrašnjih djela, 20. novembar/3. decembar.

⁴⁰ DACG, MUD 1913, UO, f-140, 3435/2, L. Gojnić, ministar unutrašnjih djela – kapetanu Đ. Vujoševiću, v. d. upravitelja u Gusinju, 25. novembar/8. decembar.

⁴¹ DACG, MUD 1913, UO, f-140, 3413, komandir B. Božović, zastupnik komandanta vojnog okruga – L. Gojniću, ministru unutrašnjih djela, 19. novembar/2. decembar; DACG, MUD 1913, UO, f-140, 3550, komandir B. Božović, zastupnik komandanta vojnog okruga – L. Gojniću, ministru unutrašnjih djela, 26. novembar/9. decembar; DACG, MUD 1913, UO, f-141, 3897, komandir B. Božović, zastupnik komandanta vojnog okruga – L. Gojniću, ministru unutrašnjih djela, 15. (28) decembar.

povratkom, tim prije što nijedan povratnik nije predao oružje, izgovarajući se da su im ga oteli u za vrijeme boravka u Albaniji. Neki su se govorili da su ga prodali u Albaniji, budući da ih je glad na to primorala, a neki da ga nijesu ni imali. Vešović im, naravno, nije vjerovao, što je i saopštio ministru Gojniću. Oružje su „negdje prikriji dok prođe zimsko vrijeme”, a onda će „ponovo na proljeće da se dokopaju oružja te da krstre kroz šume i čine štete i ubijaju ljude”. Stoga je tražio od nadležnih naređenje, kakve mjere da preduzima protiv onih koji nijesu predali oružje.⁴² Na Cetinju su dijelili Vešovićevo mišljenje, ali nijesu bili za to, da se protiv onih koji nijesu predali oružje preduzimaju stroge mjere. S druge strane, nijesu branili da se povede računa o tome da li su i gdje oružje sakrili. U takvim slučajevima, sa njima se imalo postupiti isključivo po zakonu.⁴³

No, nijesu samo kačaci bili opasnost za Crnu Goru u ovim krajevima. U telegramu koji je uputio na Cetinje 5. januara 1914. godine, brigadir Vešović je izvjestio Ministarstvo inostranih djela da je u Peći postojala jedna katolička škola na albanskom jeziku u kojoj je predavao jedan tamošnji učitelj i katolički fratar, te da je Oblasna uprava sa njegovim odobrenjem zabranila njen rad, što je uostalom bio slučaj i sa svim drugim školama koje su radile na nedozvoljen način i naredila da djeca pohađaju državnu osnovnu školu. Iako je zbog toga protestovao austrougarski konzul u Prizrenu, Vešović je smatrao da se nikako ne smije dozvoliti otvaranje ove škole jer će onda isto pravo da traže i katolici u Đakovici koji broje 650 domova, te oni u pečkoj nahiji (400 domova), a po automatizmu i muslimani bi tražili da im djeca pohađaju

⁴² DACG, MUD 1913, UO, f-141, 4012/2, brigadir R. Vešović, komandant Pečko-đakovičkog vojnog okruga – L. Gojniću, ministru unutrašnjih djela, 30. decembar/12. januar 1914. godine.

⁴³ *Isto*, L. Gojnić, ministar unutrašnjih djela – brigadiru R. Vešoviću, komandantu Pečko-đakovičkog vojnog okruga, 3. (16) januar 1914. godine.

škole na turskom i albanskom jeziku.⁴⁴ Iako se radilo o školi koja nije imala odobrenje za rad, njeno zatvaranje nije moglo nikako naići na odobravanje tamošnjeg albanskog stanovništva katoličke vjeroispovjesti. Naprotiv. Samo je produbilo postojeći jaz između Albanaca i crnogorskih vlasti.

Uprkos zimskom vremenu i povratku jednog dijela odmetnika, u šumama su i dalje krstarili odmetnici. Tako je crnogorska vojska 11. januara 1914. godine uhvatila kačaka Nuha Markova iz sela Meja (opština Junik) koji je krstario tom oblašću u društvu s nekim Zef Mamčom. Dok ga je straža sprovodila za Peć pomenuti odmetnik je pokušao da pobjegne, ali su ga vojnici prilikom bjekstva ubili. Kako bi se utvrdila istina oko ovog ubistva, stražari koji su sprovodili ovog odmetnika predati su sudu na dalji postupak.⁴⁵ To, naravno, nije demotivisalo crnogorske vojnike da nastave sa radom na hvatanju kačaka. U noći 12. januara 1914. godine, vojska je opkolila kuću nekog Murselja Zejnjelova iz Jablanice (kapetanija Istok), jer je po saznanjima mjesnih policijskih vlasti u njegovu kuću došao kačak Zumber Brunč. Vojska se uputila u selo i opkolila kuću, ali nije pronašla nikoga. No, to ne znači da su se natrag vratili besposleni, jer je komišija pomenutog Mursela, Smail Islamov, navodno iz bojazni od vojske pobjegao iz svoje kuće, usljed čega su ga vojnici likvidirali, jer nije htio da stane.⁴⁶ Zbog ovog ubistva ministar unutrašnjih djela, Labud Gojnić, tražio je da se cijela stvar preda sudu kako bi se utvrdio da li je bilo nezakonitog postupanja od strane vojske.⁴⁷

⁴⁴ DACG, MID 1913, f-214, 2189/3, brigadir R. Vešović, komandant Pečko-đakovičkog vojnog okruga – P. Plamencu, ministru inostranih djela, 23. decembar 1913/5. januar 1914. godine.

⁴⁵ vDACG, MUD 1914, UO, f-142, 23, sekretar Vujisić, zastupnik oblasnog upravitelja u Peći – L. Gojniću, ministru unutrašnjih djela, 31. decembar 1913/13. januar 1914. godine.

⁴⁶ DACG, MUD 1914, UO, f-142, 56, sekretar Vujisić, zastupnik oblasnog upravitelja u Peći – L. Gojniću, ministru unutrašnjih djela, 2. (15) januar.

⁴⁷ *Isto*, L. Gojnić, ministar unutrašnjih djela – Oblasnoj upravi u Peći, 4. (17) januar.

Ubistva su se dešavala tih dana i na drugim sektorima granice dvije države. Kapetan zatrijebački Niko Đelošević izvijestio je vršioca dužnosti oblasnog upravitelja u Podgorici Zariju Vuksanovića, da mu je 22. januara 1914. godine „u 7 sati iz jutra pošao” brat Prenčo sa najamnikom u Podgoricu, ali „kad su došli pod Sukom neko je Prenča iz puške ubio u prsima đe je pao mrtav. Najamnik je odmah dovikao dotične đe su svi dotrčali da vide koga je ubio, ali nijesu mogli nikako doznati ni po tragu na snijegu ni na trag udariti ko ga je ubio.” Kapetan zatrijebački je bio mišljenja da mu je brat nehotice stradao, ali ni to se nije moglo sa sigurnošću utvrditi. I u ovom slučaju istinu je imao utvrditi Oblasni sud.⁴⁸

Sve i da je brat kapetana Đeloševića stradao nehotice, sasvim sigurno nije Azir Selman, čiju su kuću napali u noći između 31. januara i 1. februara 1914. godine Bećir i Nezir Šalja, sinovi nekog Alila Sejdova sa srbijanske teritorije (iz sela Radiševe, opštine Mauška) sa još deset drugova. Nakon izvršenog ubistva odveli su „svoju sestru Šotu koja je nazad mjesec dana bila udata za sina Azirovog, Mutu”.⁴⁹ Ako su u ovom slučaju, neriješeni porodični problemi uzrokovali tragediju, za ubistvo koje se dogodilo 18. februara 1914. godine u selu Vranj, oko 7 sati noću, ne zna se pravi razlog. Tada je od strane nepoznatog počinioca smrtno stradao Stevo Čopković.⁵⁰ Ubrzo se doznalo i da je ubistvo izvršio Meho Suljov iz Vladanja koji je nakon izvršenog ubistva utočište pronašao u Skadru.⁵¹

⁴⁸ DACG, MUD 1914, UO, f-142, 210/2, komandir Z. Vuksanović, v. d. oblasnog upravitelja u Podgorici – L. Gojniću, ministru unutrašnjih djela, 9. (22) januar.

⁴⁹ DACG, MUD 1914, UO, f-143, 592, sekretar Vujisić, zastupnik oblasnog upravitelja u Peći – L. Gojniću, ministru unutrašnjih djela, 2. (15) februar.

⁵⁰ DACG, MUD 1914, UO, f-143, 643, M. Rašović, zastupnik oblasnog upravitelja u Tuzima – L. Gojniću, ministru unutrašnjih djela, 6. (19) februar.

⁵¹ DACG, MID 1914, f-215, bez broja, brigadir M. Vučinić, komandant II Divizije – brigadiru serdaru J. Vukotiću, ministru predsjedniku, 8. (21) februar.

Ako je suditi po vijestima koje su stizale tih dana iz Skadra, ubistva i nereda je tek trebalo očekivati. Po saznanjima brigadira serdara Janka Vukotića, „iz Skadra do Leptaj i Kruša” krijumčarskim kanalima su slali oružje Asim Marina i Aziz Nagafci, valjda iz Đakovice (ne vidi se čitko mjesto odakle je pomenuti dvojac – M. Š.), gdje su im se i familije nalazile.⁵²

Protiv Crne Gore i Crnogoraca borba se nije imala voditi samo oružjem, već i ostalim sredstvima. U jednoj nepotpisanoj depeši od 23. februara 1914. godine, po svemu sudeći iz Ministarstva inostranih djela, komandiru Ristu Ljumoviću u Skadru se stavljalo na znanje: „drsko pisanje tamoš. lista Taraboša o Crnoj Gori i Crnogorcima, po sve neprijateljsko držanje i postupak skadarskih katolika prema tamošnjem našem elementu, kao i događaji dostojni svakog gnušanja, koji su se zbili o Sv. Savi, razne otimačine, nezakonitosti itd.”, što je, naravno, jako loše odjeknulo kod crnogorskih vlasti i naroda. Zbog toga je crnogorski narod bojkotovao mnogobrojne radnje Skadrana katolika širom Crne Gore. U želji da se izbjegnu nemili događaji, koji bi se reflektovali na odnose dvije zemlje, crnogorska vlada je svim silama nastojala da se bojkot prekine. No, da bi se to postiglo neophodno je bilo da Albanci katoličke vjeroispovijesti promijene na bolje, kako prema pravoslavnom življu u Skadru, tako i prema crnogorskim državljanima koji radi posla u odlaze u Albaniju. Stoga je Ljumović trebao „da pod drugim izgovorom” posjeti guvernera Filipisa i da mu ponudi „posredovanje za ukinuće bojkota pod uslovom sine qua non”. Sa svoje strane, guverner Filips je trebao da pozove skadarske katolike koji su participirali u vlasti i da ih obaveže, po mogućnosti, pismenim putem - da će promijeniti svoje držanje i poštovati tamošnji srpski i crnogorski elemenat i ustanove. Ako bi guverner Filips pristao na ovo, Ljumović je imao nastojati da dobije o tome dokument, za koji bi se mogao izgovoriti da mu „je

⁵² DACG, MID 1914, f-215, 277, brigadir serdar J. Vukotić, ministar predsjednik – brigadiru R. Vešoviću, komandantu Pečko-đakovičkog vojnog okruga, 8. (21) februar.

potreban radi [...] koraka kod Vlade”, a u stvarnosti poslužio bi da se uvjere pokretači bojkota u Crnoj Gori o raspoloženju i namjerama albanskih mjerodavnih krugova, kako bi odustali od bojkota.⁵³

Kako se bližilo proljeće, na smirivanju strasti između Crnogoraca i Albanaca neophodno je bilo poraditi i u novooslobođenim krajevima. Komandat Pečko-đakovičkog vojnog okruga, brigadir Radomir Vešović, izvijestio je 27. februara 1914. godine ministra unutrašnjih djela Labuda Gojnića da je u interesu mira okupio sve viđenije ljude sve tri vjeroispovijesti iz Pečko-đakovičkog kraja. Tada ih je savjetovao da budu lojalni, da mirno rade na svojim imanjima i, naravno, da ne pružaju utočište odmetnicima. Štaviše obavezao ih je „za sav nered ako bi ga bilo”. Inače, stanje u tim krajevima bilo je mirno iako se do nedavno osjećalo neko komešanje.⁵⁴

Prividan mir vladao je i u Plavsko-gusinjskom kraju, ali kako se „nekom” nalazio „sin a nekom rođak u kačake u Skadar”, očekivani su s proljeća neredi na granici. U svakom slučaju, sreski kapetan Đuro Vujošević naredio je porodicama čiji su se članovi nalazili u Skadru da se sele preko granice, što je mogao biti samo dodatni impuls odmetnicima da probleme s crnogorskim vlastima nastave rješavati oružjem. Nezadovoljni takvom odlukom, predstavnici nekih porodica obratili su se kralju Nikoli za milost, smatrajući da vlasti treba da zabrane odmetnicima boravak u Crnoj Gori, a ne njima koji plaćaju za njihova nedjela.⁵⁵

⁵³ DACG, MID 1914, f-215, 291, depeša (nepoznat pošiljalac) - komandiru R. Ljumoviću, 10. (23) februar.

⁵⁴ DACG, MUD 1914, UO, f-143, 754, brigadir R. Vešović, komandant Pečko-đakovičkog vojnog okruga – L. Gojniću, ministru unutrašnjih djela, 14. (27) februar. Sastanak sa prvacima „iz kapetanije istočke” održan je u „Đurakovcima” 11. (24) februara 1914. godine. Istog dana održan je i sastanak sa najuglednijim ljudima iz Pečke kapetanije u varoši Peć, a sutradan i sa onima „iz kapetanije Đakovačke u Rzniću”. (*Isto.*)

⁵⁵ DACG, MUD 1914, UO, f-143, 838, barjaktar Alija, Asan Đekić Redžep, Balidenić – Barde Upran Vukić iz Martinovića – kralju Nikoli, 18. februar/3. mart.

Kako se crnogorski kralj odnio prema ovoj molbi iz raspoložive građe nijesmo uspjeli saznati. Ali zato jesmo da su u jutarnjim časovima 6. marta 1914. godine kačaci opljačkali neke muslimane, koji su išli iz Podgorice uz Cijevnu u pravcu Gusinja. Tom prilikom su im oduzeli „novac bajagi za đumruk”, zaprijetili im da više tuda ne prolaze, a nakon toga zauzeli su busije da opljačkaju i ostale Gusinjane koji se nalaze u Podgorici, a koji su se tim putem vraćali kućama. Kako se ne bi našli na njihovoj meti, Oblasna uprava u Podgorici savjetovala je Gusinjane da se drugim putem vrate kućama.⁵⁶

Dan nakon ovog događaja, neki Riza Isufov i Šaćir Sulejmanov Spužanin, obojica iz Skadra, sa dva revolverska metka teško su ranili vodnika Cufa Osmanova Lilarovića iz Bobovišta „iz osвете zbog poginulog nekog Skadranina kog je između 28. i 29. avgusta pr. godine ubio neki Salo Bogdanović”. Za razliku od većine ovakvih slučajeva, krivci su privedeni pravdi.⁵⁷ No, to nije obeshrabilo nepoznate napadače da u noći između 25. i 26. februara 1914. godine zapale kuću kačaku Ibišu Hotu iz Hota, u kojoj je do 25. februara te godine boravila straža plavske posade.⁵⁸ Incidenta duž granice nije manjkalo ni u Metohiji. Iz Oblasne uprave u Peći javili su 12. marta 1914. godine ministru unutrašnjih djela Labudu Gojniću, da ih je kapetanstvo iz Đakovice izvijestilo „da su se danas u selu Žabelj opštini rznićskoj pojavili kačaci koji da su poubijali pet šest ljudi”. I ne samo to. „U izvješću se veli da neprestano u Žabelju i okolini puca puška i da su ubili i jednog kačaka”. Kako bi uspostavio mir i sugurnost u ovom kraju, brigadir

⁵⁶ DACG, MUD 1914, UO, f-144, 857, komandir Z. Vuksanović, v. d. oblasnog upravitelja u Podgorici – L. Gojniću, ministru unutrašnjih djela, 22. februar/7. mart.

⁵⁷ DACG, MUD 1914, UO, f-144, 867, sekretar N. Marđonović, zastupnik oblasnog upravitelja u Baru – Ministarstvu unutrašnjih djela, 23. februar/8. mart.

⁵⁸ DACG, MUD 1914, UO, f-144, 934, G. Protić, sekretar Oblasne uprave u Andrijevici – L. Gojniću, ministru unutrašnjih djela, 25. februar/10. mart.

Vešović je uputio potreban broj vojnika i žandarmerije. Istim poslom (12. marta 1914. godine), iz Peći je krenulo 30 žandarma sa jednim oficijom put Dečanske Bistrice, prema Žablju i okolnim mjestima.⁵⁹ Dva dana nakon ovog događaja, komandant crnogorske žandarmerije u Peći, komandir Sava Lazarević, izvijestio je Ministarstvo unutrašnjih djela, da je u 9 sati prije podne izvješćen iz Đakovice da su šestorica kačaka došli u selo Žablje, ali da su im se suprostavili „naši podajnici katolici i muhamedanci [...] golima rukama oteli im tri puške a ovi pucajući ubili su sedam Žabljana tri na mrtvo dva teško ranjeni a dva lako ranjena”. Da kačacima uđu u trag upućena su bila dva žandarmerijska oficira iz Đakovice i jedan iz Peći sa žandarmerijom.⁶⁰ Oblasna uprava iz Peći,

⁵⁹ DACG, MUD 1914, UO, f-144, 1131, sekretar Vujisić, zastupnik Oblasne uprave u Peći – L. Gojniću, ministru unutrašnjih djela, 27. februar/12. mart.

⁶⁰ DACG, MUD 1914, UO, f-144, 1131, komandir S. Lazarević, komandant Kraljevskog žandarmerijskog kora u Peći – Ministarstvu unutrašnjih djela, 1. (14) mart. Ministar unutrašnjih djela L. Gojnić je tražio od komandira Save Lazarevića da ga „odmah” izvjesti telegrafskim putem „u potankostima, kako se i kad zbio događaj o pobuni kačaka u selu Žabelju opštini Ržničkoj, koga su imenom i prezimenom ubili, šta je sve preduzeto po istoj stvari, da li se koji kačak uhvatio”. Postupajući po naredbi, komandir Sava Lazarević je izvjestio 3.(16) marta 1914. godine ministra Labuda Gojnića, da „u četvrtak 27/II t. g.” (st. kalendar) „došli su šes kačaka u kući Nikole Markova katolika iz sela Žabelja opšt. ržnička, kap. Đakovačka od istoga su tražili hljeba i primoravali ga da im stavlja ručak. To je bilo oko 11 sati i 20 min pr. podne, ovaj je neprimjetno poslao komšiju Šaćirliju Ciganina da izvjesti kmeta istog sela da su došli kačaci u njegovoj kući. Kmet Uka - Rustem došao je sa seljacima i opkolio kačake i povikao: Kralj Gospodar je zapovidio da predate oružje, pa krenuo da ih razoruža, kačaci su se oduprli i na istom mu mjestu pobili puškama sedam seljaka i to Tair – Đona, Ajdar – Uku i Ibrahim – Arifa, na mrtvo. (prvi dvoica katolici a treći muhamedanac). Uk – Rustema kmeta i Abdul – Uku, Rustem Sinana i Jusuf – Pista opasno ranili. (prvi dvoica katolici a potonji muhamedanci). Seljaci su jednog kačaka ranili sjekirom i troici ugrabili puške mauzerskog sistema. Odmah kad sam izvješćen o događaju uputio sam odavle 25 žandarma, pod komandom jednog oficira a iz Đakovice su pošli dva oficira 40 žandarma, noću između 27. i 28. febr. koi su došli na lice mjesta đe je bio događaj no pošto je mjesto udaljeno

koja je ovom događaju takođe izvijestila ministra unutrašnjih djela Labuda Gojnića, iskazala je opravdanu bojazan da će se slični slučajevi tek dešavati u ovom krajevima kad šume ozelene, jer Arnauti nemaju namjeru da ostave svoj stari zanat (hajdukovanje). Zbog toga je Oblasna uprava u Peći tražila od ministra Gojnića da donese odluku da odmetnute kačake, koji se ne predaju na poziv vlasti u roku od petnaest dana, svako može slobodno ubiti i da zato bude još novčano nagrađen, baš kao i oni koji su doprinijeli da vlasti nekog uhvate ili ubiju. Država bi te troškove nadoknadila od imanja ubijenih kačaka. Tako se imalo postupiti i sa onima koji kriju kačake. „Sve dotle dok se ne bude ozakonilo, da se kačaci i njihovi jataci na ovaj način tamane oni nam neće dati uvesti dobar red u ovim krajevima nego će nas na ovaj način vječito uznemiravati.”⁶¹

Ni najmanje ne sumnjamo da bi sprovođenjem ovakvih mjera splasnula u određenoj mjeri aktivnost odmetnika i njihovih jataka, ali ne dijelimo mišljenje da bi se time iskorijenili

od Peći 7 sati a od Đakovice 4 kad je žandarmerija stigla kačaci su umakli ali po tragu od krvi ranjenoga kačaka koi su prošli do sela Beci udaljeno od mjesta đe je bio događaj jedan sat činjali su istragu i premetačinu u sumnjivim kućama i u selo Radonjić osumnjičili Mark Školja i Zok Delija, da su kod istih dolazili kačaci te su isti predati na isljeđenje kap. sudu u Đakovici. Drugoga žandarmerija nije mogla naći niti osumnjičiti. Kačaci su bili Palj Marko i Zef Muljaš iz sela Beci. Opjanješka – kap. đakovička a Bicel Keći iz sela Janjonj – ista opština i kapetanija. Ostalih troica su bili iz Malesije od Mertura imena nepoznata. Mišljenja sam da se oduzete tri puške dadnu istijema što su ih oduzeli, kao nagrada za njihovu odanost naredbama te tijekom načinom mi se stvorila utakmica koće prijed uhvatiti kačake i oduzeti njihovo oružje samo ako odobrite ovo mišljenje da je svaki onaj koji oduzme kačaku oružje slobodan nositi ga privremeno a selu da se dadne materijalna nagrada.” (*Isto*, L. Gojnić, ministar unutrašnjih djela – komandiru S. Lazareviću, komandatu kraljevskog žandarmerijskog kora u Peći, 3. (16) mart; DACG, MUD 1914, UO, f-144, 1131, komandir S. Lazarević, komandant kraljevskog žandarmerijskog kora u Peći – L. Gojniću, ministru unutrašnjih djela, 3. (16) mart.)

⁶¹ DACG, MUD 1914, UO, f-144, 1131/3, sekretar Vujisić, zastupnik oblasnog upravitelja u Peći – L. Gojniću, ministru unutrašnjih djela, 4. (17) mart.

izgredi na granici. Sami po sebi kačaci nijesu predstavljali neki naročit problem da njihovu aktivnost nijesu podupirale albanske vlasti, razgranata austrougarska agentura (dijelom i italijanska) i katolički kler. Bilo je ovo jedno od onih pitanja koje je represija mogla samo dodatno da iskomplikuje, a nikako da riješi. Ali, na Cetinju su o ovome morali razmišljati prije nego su ušli u rat sa Osmanskom imperijom 1912. godine. Kako se to nije desilo, s tim problemom su se morali naknadno suočiti. U svakom slučaju nije im polazilo za rukom smire pobunjene Albance i zavedu mir i sigurnost u novooslobođenim krajevima. Jedino što su mogli bilo je da gotovo svakodnevno šalju naredbe tipa: „Budite za svu žandarmerijsku službu u sporazumu sa komandantom Đakovičke divizije [...] te njegove naredbe treba bezuspješno izvršavati. Ovo u toliko prije što kad god ustreba žandarmerija mora se pojačati vojskom”.⁶² Istina, i da svakodnevno dobijaju telegrame, poput onog koji je 27. marta 1914. godine uputio komandant kraljevskog žandarmerijskog kora, komandir Sava Lazarević, ministru unutrašnjih djela Labudu Gojniću, u kome mu saopštava da su u kapetaniji Istok, u opštini zlokućanskoj, kačaci predali ognju kuću jednog Srbina u kojoj je izgorelo oko 160 tovara žita, 10 svinja, nekoliko koza i ovaca, te da su u noći između 12. i 13. marta 1914. godine u 4 sata iz jutra kačaci napali žandarmeriju, itd.⁶³ Prethodno su u istoj kapetaniji 19. marta 1914. godine kačaci ranili nekog Zeki Redžepova iz Đurakovca, a narednog dana u Zlokućanima ubili dva opštinska pandura i ranili teško jednog kmeta iz Đakovice i Peći.⁶⁴

⁶² DACG, MUD 1914, UO, f-144, 1131/4, L. Gojnić, ministar unutrašnjih djela – komandiru S. Lazareviću, komandantu kraljevskog žandarmerijskog kora u Peći, 14. (27) mart.

⁶³ DACG, MUD 1914, UO, f-144, 1131/5, komandir S. Lazarević, komandant kraljevskog žandarmerijskog kora u Peći – L. Gojniću, ministru unutrašnjih djela, 14. (27) mart.

⁶⁴ DACG, MUD 1914, UO, f-145, 1278/3, sekretar Vujisić, zastupnik oblasnog upravitelja u Peći – L. Gojniću, ministru unutrašnjih djela, 6. (19) mart; Komandant kraljevskog žandarmerijskog kora u Peći, komandir S. Lazarević izvjestio je Ministarstvo unutrašnjih djela da „u Peći a u

U gusinjskom kraju bilo je nešto mirnije, ali i tu je bilo pitanje dana kada će početi nemiri, jer su Gusinjani stalno bježali za Skadar. Sekretar Oblasne uprave u Andrijevići, Gavro Protić, izvjestio je ministra unutrašnjih djela, Labuda Gojnića, da su samo 21. marta 1914. godine za Skadar četvorica pošli.⁶⁵ Najvjerovatnije su stopama ove četvorice krenuli i neki Redžo i sinovi mu Melja, Medo i Usko Pjetrovići iz Opštine Vusanjske, iako u telegramu upućenom ministru unutrašnjih djela, Labudu Gojniću, piše da su nekuda pobjegli u noći između 21. i 22. marta 1914. godine. U svakom slučaju, gdje god da su pošli, četvrti sin Redža Pjetrovića, Mazo, bio je „razrješen kmetske dužnosti i stavljen u zatvor uzrokom što nije na vrijeme izvjestio mjesne vlasti o bjegstvu njegovog oca i braće”.⁶⁶

Ako pomenuti kmet, Mazo Pjetrović, nije na vrijeme izvjestio nadležne o bjegstvu njegovog oca i braće, zastupnik Oblasne uprave u Peći nije zaboravio da izvjesti Ministarstvo unutrašnjih djela da su kačaci noću između 23. i 24. marta 1914. godine u selu Naglavku (opština lješanska) „zapalili četiri kaša kukuruza i osam stogova tale manastirske svojine i još manje oštete po selu počinjali”. Kako su se u posljednje

kapetaniji Istoku [...] poginula su dva pandura i predsjednik opštine a jedan ranjen između” 3. (16) i 4. (17) marta 1914. godine. (DACG, MUD 1914, UO, f-145, bez broja, komandir S. Lazarević, komandant kraljevskog žandarmerijskog kora – Ministarstvu unutrašnjih djela, 7. (20) mart.)

⁶⁵ DACG, MUD 1914, UO, f-144, 1068, G. Protić, sekretar Oblasne uprave u Andrijevići – L. Gojniću, ministru unutrašnjih djela, 8. (21) mart.

⁶⁶ DACG, MUD 1914, UO, f-144, 1100, J. Zečević, pisar Oblasne uprave u Andrijevići – Ministarstvu unutrašnjih djela, 11. (24) mart. Iz Ministarstva unutrašnjih djela su tražili „da se tačno utvrdi kada su i u koje doba dana, ili noću, pomenute osobe [...] pošle, kuda; zbog čega i sa čijim znanjem?”. Takođe ih je interesovalo, „da li je o tome znao kmet Mazo, ako je kad je doznao, a kad izvjestio?”. (*Isto*, Ministarstvo unutrašnjih djela – Oblasnoj upravi Andrijevića, 12. (25) mart.); U pravcu Albanije je pobjegao i „neki Arslan R. Mrkulić iz Opštine vusanjske – zaseoka Brade”. (DACG, MUD 1914, UO, f-145, 1255, J. Zečević, pisar Oblasne uprave u Andrijevići – Ministarstvu unutrašnjih djela, 21. mart/3. april.)

vrijeme često pojavljivali kačaci u istočkoj kapetaniji za očekivati je bilo nove štete, ali i sukobe na granici.⁶⁷

Zabrinjavajuće vijesti stizale su i iz Oblasne uprave u Baru, odakle su se ministru unutrašnjih djela Labudu Gojniću žalili 28. marta 1914. godine da su u novoosvojenoj Krajini došla dvojica muslimana koji su izvršili popis stanovništva i postavili nove kmetove i pograničnu žandarmeriju, koju su činili neki tamošnji zlikovci, zbog čega je postojala bojazan od zađevica.⁶⁸ Po svemu sudeći, ta dvojica muslimana bila su neki Daut Efendija, mjesni mudir i Ramadan Čaku, njegov pomoćnik. Prema informacijama koje su dostavljene crnogorskom Ministarstvu vojnom, njih dvojica su poslani iz Skadra da predstavljaju albanske vlasti u tim krajevima. Odmah po dolasku otpočeli su sa agitacijom protiv crnogorskih vlasti i prikupljali potpise stanovništva o tome „da ne žele pripasti Crnoj Gori”. Nad pojedincima koji su im se suprostavljali vršili su represalije. „(Jednom takvom Krajinjaninu zapalili su pojatu i dva stoga sijena). Organizovali su komitet koji će ih u poslu podpomagati. Članovi tog komiteta su: Bajram Usa – Dodaj, Cavko Semi, Don Mulja, Muho Šeći i tamošnji predsjednik Opštine Memet Vuku i Mola Ibriz. Agitaciju su počeli prenositi i na staroj teritoriji, ali bez uspjeha. Prema bjegstvu nekih vojnih obveznika i bivšeg narodnog poslanika Taira Dobrecovića može se zaključiti, da se agitacija širi i u Ulcinjskim krajevima.”⁶⁹

U Đakovičkom kraju posebnu agitaciju nije trebalo voditi jer su tamošnji odmetnici često napadali crnogorske organe

⁶⁷ DACG, MUD 1914, UO, f-144, 1120, sekretar M. Vuković, zastupnik Oblasne uprave u Peći – Ministarstvu unutrašnjih djela, 12. (25) mart.

⁶⁸ DACG, MUD 1914, UO, f-144, 1150, sekretar N. Marđonović, zastupnik oblasnog upravitelja u Baru – L. Gojniću, ministru unutrašnjih djela, 15. (28) mart.

⁶⁹ DACG, MID 1914, f-216, 558, brigadir J. Bećir, pomoćnik ministra vojnog – Ministarstvu inostranih djela, 19. mart/1. april. „Daut Efendija o kojem je riječ u izvještaju po dokazima ranije je bio na službi kedive u Egiptu – odakle je proćeran i avatourist je.” (*Isto.*)

bezbjednosti i mirno stanovništvo. U selu Osek i Rin, 3. aprila 1914. godine oko ponoći, osmorica naoružanih kačaka napali su na selo, ali se seoski kmet Čijšan Đerđ sa svojim pandurima i sinom upustio sa njima u borbu. Tom prilikom je pomenuti kmet sa sinom bio ranjen, ali su isti ubili jednog kačaka i oduzeli mu pušku. Kasnije se doznalo da je stradali kačak rodom iz Istoka, muhamedanac. Da se ovakve stvari ne bi ponavljale, iz Oblasne uprave u Peći su, po ko zna koji put, izvijestili Ministarstvo unutrašnjih djela, da je „naređeno strogo traganje” i da su „sve mjere preduzete da se ti kačaci pohvataju”.⁷⁰

Komandant kraljevskog žandarmerijskog kora u Peći, komandir Sava Lazarević, smatrao je da bez stroge uprave nije moguće uspostaviti normalan život. Po njemu su glavni krivci za takvo stanje bili muhamedanski i katolički element, za koje kaže da su bili „raspušteni” do te mjere da čine previše izgređa, bune komite, vrše ubistva „i stoje odveć gordi i nepokorni drže vezu s Albanijom, a ako i dalje ovako ostane dizaće buntove i pobune u više mase i sprečavati mirnom stanovništvu poljske radove i ubijati u višem broju”. Zato je, po Lazareviću, neophodno bilo zavesti strogu disciplinu i bezuslovnu pokornost, a po mogućstvu i da se odredi prijeki sud koji bi na licu mjesta presuđivao stvari gdje bi se desila ubistva i slični izgređi. U suprotnom, nedužni narod neće prestajati da gine od albanskih zlikovaca⁷¹ Ovakve i slične preporuke nijesu bile nikakva novina. Na Cetinju su se njih siti načitali od ulaska crnogorske vojske u novooslobođene krajeve, ali očito da nijesu imali čaroban štapić za ove probleme. Baš kao ni hrabrosti da sebi priznaju da su Balkanski ratovi bili krupna greška.

⁷⁰ DACG, MUD 1914, UO, f-145, 1277, sekretar M. Vuković, zastupnik oblasnog upravitelja u Peći – Ministarstvu unutrašnjih djela, 23. mart/5. april.

⁷¹ DACG, MUD 1914, UO, f-145, 1378/2, komandir S. Lazarević, komandant kraljevskog žandarmerijskog kora u Peći – L. Gojniću, ministru unutrašnjih djela, 29. mart/11. april.

Početkom proljeća su sve češće stizale vijesti o stanju pravne nesigurnosti iz novooslobođenih krajeva nastanjenim Albancima. Komandant žandarmerije u Peći Sava Lazarević izvijestio je 12. aprila 1914. godine Ministarstvo unutrašnjih djela da su u noći između 10. i 11. aprila 1914. godine kačaci napali na kuću nekog Josifa Mitovića u opštini lješanskoj, u selo Petrič, i tom prilikom mu opljačkali dućan u vrijednosti od 1000 perpera, gotovog novca uzeli 300 groša, kuću mu zapalili, a njega ranili nožem u desnu nogu i desnu ruku.⁷² Dan nakon što je komandir Lazarević izvijestio o ovom događaju, zastupnik oblasnog upravitelja u Peći javio je nadležnima na Cetinju da su u opštini radovačkoj, u jutarnjim satima, kačaci ubili Mehmeda Selimova iz Dubova.⁷³

Za razliku od komandanta žandarmerije u Peći, komandira Save Lazarevića, za nered u Metohiji, komandant Pećko - đakovičkog vojnog okruga, brigadir Radomir Vešović, optužio je katoličko sveštenstvo. U telegramu koji je 29. aprila 1914. godine iz Đakovice uputio ministru inostranih djela, Petru Plamencu, Vešović se žalio da mu oni „čine najviše smetnju u održavanju reda prkose izmotaju se vlastima sa izgovorom da oni za sve njihove poslove zavise od biskupa u Prizren”. Zato je predlagao ministru Plamencu da se postara da katolički sveštenici iz novooslobođenih krajeva kao crnogorski državljani budu u vjerskim poslovima podređeni arcbiskupu u Baru. Dok se to ne bi postiglo, Vešović im je u interesu poretka prekinuo svaku vezu sa Prizrenom, jer je ocijenio da svojim radom hoće pa proizvedu nemire.⁷⁴ Već sjutradan mu

⁷² DACG, MUD 1914, UO, f-145, 1357, komandir S. Lazarević, komandant Kraljevskog žandarmerijskog kora u Peći – Ministarstvu unutrašnjih djela, 30. mart/12. april.

⁷³ DACG, MUD 1914, UO, f-145, 1433, sekretar M. Vuković, zastupnik oblasnog upravitelja u Peći – Ministarstvu unutrašnjih djela, 2. (15) april.

⁷⁴ DACG, MID 1914, f-217, 791, brigadir R. Vešović, komandant Pećko-đakovičkog vojnog okruga – P. Plamencu, ministru inostranih djela, 16. (29) april.

je Plamenac odgovorio da će o njegovom prijedlogu govoriti na nadležnom mjestu. Takođe mu je saopštio tom prilikom da se neće nikome dozvoliti stvaranje države u državi, te da se svako mora pokoravati zemaljskim zakonima. Što se tiče vjerskih poslova, Plamenac je savjetovao da se ništa ne mijenja da ne bi bilo protesta.⁷⁵

Ako su vlasti na Cetinju uspjele da izbjegnu proteste katoličkog sveštenstva, izgrede duž granice s Albanijom nijesu. Štaviše, u okolini Tuzi kačaci su se svojski trudili da neprestano ugrožavaju mir. Dana 12. aprila 1914. godine spustio se bio cijeli Traboin ispred crkve u Vuksanlekiću, gdje su čitav dan pucali iz pušaka i provocirali crnogorske pogranične vlasti, koje su morale da mirno posmatraju kako kuršumi odmetnika padaju ispred vojnog stana u Tuzima. Povodom ovakvih dešavanja komandant vojne posade u Tuzima, komandir Milo Rašović, žalio se ministru vojnom brigadiru Janku Vukotiću, da se ovakvi i slični postupci Albanaca ne mogu više podnositi.⁷⁶

Zbog učestalih incidenata koje su činili Hoti i Grude, crnogorska vlada je izgubila strpljenje i odlučila se da uspostavi poredak. „U rečena plemena poslata je vojska, koja je posjela zemljište sve do granice povučene od Velikih Sila [...] oduzevši tijekom svaku mogućnost nošenja i stvaranje nemira sa strane na našem zemljištu.” Ovaj list je demantovao pisanje *Albaniš Korespondenca* da je vojska činila nasilja; da su albanski prvaci utakmničeni i likvidirani; da su popaljene kuće i vršena razna druga nasilja. „U Grudima i Hotima vlada mir i zadovoljstvo. Oni su se predali svojem radu. Na granici našoj na toj strani takođe je mir, koji pored odanosti naših novih podanika, od povreda sa strane jemči i naša hrabra

⁷⁵ Isto, P. Plamenac, ministar inostranih djela – brigadiru R. Vešoviću, komandantu Pečko-đakovičkog vojnog okruga, 17. (30) april.

⁷⁶ DACG, MID 1914, f-216, 678, komandir M. Rašović, komandant vojne posade u Tuzima – brigadiru J. Vukotiću, ministru vojnom, 2. (15) april.

vojska”, ponosno je saopštavao *Glas Crnogorca*.⁷⁷ Naravno, teško je povjerovati da je stanje u Malesiji bilo onakvo, kako ga je opisao ovaj list. U svakom slučaju, crnogorska Vlada je predložila kralju Nikoli da pomiluje one Hote i Grude, koji se do „izvjesnog” roka budu vratili svojim domovima. Druga je stvar što oni tu milost nijesu željeli da prihvate, rukovodeći se „ludim obećanjima”, da će im poći za rukom da svojom „tvrdoglavošću” ubijede Evropu, da Hote i Grude dodijeli Albaniji. Kad im to nije uspjelo, pokušavali su preko posrednika da se povrate svojim kućama. No, na Cetinju su bili prilično neumoljivi. Svi oni koji su prekršili zakon kad-tad će zbog toga odgovarati, uvjeravao je crnogorski ministar inostranih djela Petar Plamenac svog konzula u Skadru.⁷⁸

Posjedanjem ovih krajeva od strane crnogorske vojske osujećena je mogućnost izazivanja nereda većih razmjera, ali to neće demoralisati kačake da povremeno upadaju na crnogorsko tle i vrše razna zlodjela. Vršilac dužnosti oblasnog upravitelja u Podgorici, komandir Zarija Vuksanović, izvjestio je 19. maja 1914. godine ministra unutrašnjih djela Sava P. Vuletića, „da se između Čafniše i Raze na putu koji vodi k hotskim hanovima nalaze dvojica ubijenih vojnika noseva otkidenih a puške im odnešene”.⁷⁹

Napade na crnogorske vojnike i mirno stanovništvo trebalo je očekivati i na ostalim sektorima granice s Albanijom. Načelnik novopazarskog okruga izvjestio je Oblasnu upravu u Beranama, da se odmetnik Kero Kadribardović iz Rugove

⁷⁷ *Glas Crnogorca*, br. 20, 12. april 1914, 3.

⁷⁸ DACG, MID 1914, f-218, 1249, P. Plamenac, ministar inostranih djela – A. Martinoviću, crnogorskom konzulu u Skadru, 11. (24) jun.

⁷⁹ DACG, MUD 1914, UO, f-146, 1921/2, komandir Z. Vuksanović, v. d. oblasnog upravitelja u Podgorici – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 6. (19) maj; „Ubjeni su vojnici Puniša Agičin Šaranović i Radovan Bulatović, oba iz bjelopavličke brigade bataliona petrušinskog. Isti su ubjeni jutros (6. (19) maja 1914. godine – M. Š.) oko 7 sati od strane kačaka, izmrcvareni i isječeni.” (DACG, MUD 1914, UO, bez broja, f-146, komandir Z. Vuksanović, v. d. oblasnog upravitelja u Podgorici – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela S. Vuletiću. 6. (19) maj.)

priprema da sa većom četom pređe iz Albanije preko pečke oblasti, planine Mokre ili Štedina, kako bi napao crnogorske organe vlasti u rožajskom i beranskom srezu.⁸⁰ Da je načelnik novopazarskog okruga bio dobro informisan pokazalo se nakon svega nekoliko dana. Zastupnik oblasnog upravitelja u Peći javio je 18. maja 1914. godine ministru unutrašnjih djela Savu Vuletiću, da ga je kapetan rožajskog sreza izvjestio da se veliki broj kačaka pojavio iznad sela Besnika u mjestu zvanom Bogdan planina. Po svemu sudeći tamo se nije nalazio niko drugi do čete Kera Sadri Bardovića, koja je uspjela tajno da pređe preko Rugove u ove krajeve. Kako bi suzio njihov manevarski prostor i olakšao njihovo hvatanje, zastupnik oblasnog upravitelja u Peći je upoznao ministra Vuletića da je u saradnji sa komandantom vojnog okruga, brigadirom Vešovićem, preduzeo neophodne korake. „U istočkom srezu upućena je dovoljna oružana snaga, koja će duž granice te kapetanije, i duž podnožja gore označene planine preduzeti operisanje da kačake pritjesni sa ove strane, i olakša potjeru posadi rožajskoj”.⁸¹ No, već sjutradan su iz Oblasne uprave u Beranama obavijestili ministra Vuletića, da su odmetnici napali muhamedanske kiridžije na Bogdan planini.⁸² Ovaj na-

⁸⁰ DACG, MUD 1914, UO, f-146, 1920/11, S. Vuletić, ministar unutrašnjih djela – Oblasnim upravama u Peći i Andrijevići, 26. april/9. maj.

⁸¹ DACG, MUD 1914, UO, f-146, 1920/5, sekretar M. Vuković, zastupnik oblasnog upravitelja u Peći – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 5. (18) maj; Istog dana su „žandarmi uhvatili odmetnutog Arnauta kačaka Abaza Lija iz sela Ljubiše, koji je bio utekao 19/4 u kačake. Istog su žandarmi predali opštinskom sudu.” „Kr. Obl. Uprava iz Peći naređivala je usmeno kao i pismeno [...] kad žandarmi uhvate kakvog kačaka ili ma kakvog zlikovca da ga predaju predsjednicima opština ili sresk. kapetanima.” (DACG, MUD 1914, UO, f-146, 1961/2, komandir S. Lazarević, komandant Kraljevskog žandarmerijskog kora u Peći – Ministarstvu unutrašnjih djela, 5. (18) maj; DACG, MUD 1914, UO, f-146, bez broja, komandir S. Lazarević, komandant Kraljevskog žandarmerijskog kora u Peći – Ministarstvu unutrašnjih djela, 9. (22) maj.)

⁸² DACG, MUD 1914, UO, f-146, 1920/6, sekretar M. Radonjić, zastupnik oblasnog upravitelja u Beranama – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 6. (19) maj.

pad je „imao posljedice te, što su dvojica kiradžija opljačkani. Novac u sumi od 50 perpera, koliko su imali kod sebe, a na ostale su pucali nekoliko puta ali im nijesu učinili nikakvog kvara pošto su kiradžije umakle u goru.”⁸³

Sigurno da bi i jedna grupa kačaka u đakovičkom kraju, par dana ranije, učinila nešto slično da im planove nije osujetila budnost crnogorskih organa bezbjednosti. Kapetan Nikola Đilas iz Đakovice izvijestio je komandu žandarmerije u Peći da su 12. maja 1914. godine (oko 11 sati noću) kod Junika naišla 4 crnogorska žandarma na kačake. No, nijesu imali sreće da odmetnike uhvate ili likvidiraju, jer su nakon razmjene vatre, kačaci pobjegli u pravcu sela Dobroša.⁸⁴ Novi okršaj u đakovičkom kraju dogodio se desetak dana kasnije. Ovoga puta vod žandarmerije sukobio se sa 10 kačaka koji su se dali u bijeg. Crnogorskoj žandarmeriji nije ni ovoga puta pošlo za rukom da ih uhvati iako se dala u „gonjenje za njima” i naredila vojsci da im osujeti prelazak Albaniju.⁸⁵ Zbog neredovnih prilika u ovim krajevima, a „iz obzira građanske sigurnosti”, komandant VI divizije crnogorske vojske u Đakovici, brigadir Radomir Vešović, naredio je „da varoši opština uprave u Peći i Đakovici uzmu na sebe varošku policijsku dužnost, i odrede ljude iz mjesta za varošku policiju [...] a žandarmerija koja je do sad vršila i policijsku dužnost, po varoši, da se oslobode te dužnosti, a da vrši isključivo žandarsku službu po unutrašnjosti okruga. [...] Prema ovome već je žandarmerija razdijeljena po selima u patrolama od 5-15 žandarma, na mjestima đe je potrebitije vojska će je po

⁸³ DACG, MUD 1914, UO, f-146, 1972, sekretar M. Radonjić, zastupnik oblasnog upravitelja u Beranama – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 9. (22) maj.

⁸⁴ DACG, MUD 1914, UO, f-146, 1899, komandir S. Lazarević, komandant Kraljevskog žandarmerijskog kora u Peći – Ministarstvu unutrašnjih djela, 5. (18) maj.

⁸⁵ DACG, MUD 1914, UO, f-146, 1959, komandir S. Lazarević, komandant Kraljevskog žandarmerijskog kora u Peći – Ministarstvu unutrašnjih djela, 9. (22) maj.

potrebi vazda potpomagati. Komande žandarmerije ostaju u varošima Đakovici i Peći, i isto dobno vode nadzor nad varoškom policijom”.⁸⁶

Nemala koncentracija crnogorske žandarmerije i vojske duž granice sa Albanijom nije obeshrabrila odmetnike da prekinu vršiti upade i zlodjela u novooslobođenim crnogorskim krajevima. Štaviše, 22. maja 1914. godine, u sred bijela dana, u šumi između Milićevca i Grabonjice, kačaci su napali na odjeljenje crnogorske žandarmerije jačine 15 ljudi, i nakon dvočasovne razmjene vatre dali se u bijeg.⁸⁷ Tri dana kasnije komandant VI divizije crnogorske vojske, brigadir Radomir Vešović, izvijestio je resornog ministra, brigadira Janka Vukotića, da su se kačaci pojavili u đakovičkoj nahiji između rijeke Bistrice i sela Rznića. Nemali problem za crnogorsku žandarmeriju predstavljalo je to što su se povukli u jednu šumu „kod sela Maznika na utoku Dečanske Bistrice u Drim” zbog čega ih je bilo teško istjerati budući da je šuma bila veoma prostrana. Ali, energični brigadir Vešović je znao kako da im doskoči, pa je u potjeru za njima uputio dvije čete pješadije snadbjevene sa dva topa, kojima je dao u zadatak da ih pohvataju ili poubijaju.⁸⁸

No, to nijesu bile jedine mjere koje su crnogorske vlasti u novooslobođenim krajevima preduzimale protiv odmetnika. Zadatak da uništi djelovanje kačaka u đakovičkoj kapetaniji dobio je kapetan kraljevskog žandarmerijskog kora, Nikola Đilas, kome je u tu svrhu stavljeno na raspolaganje pola ba-

⁸⁶ DACG, MUD 1914, UO, f-146, 1958, brigadir R. Vešović, komandant Pećko-đakovičkog vojnog okruga i komandant VI divizije crnogorske vojske – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 9. (22) maj.

⁸⁷ DACG, MUD 1914, UO, f-146, 1978, komandir S. Lazarević, komandant Kraljevskog žandarmerijskog kora u Peći – Ministarstvu unutrašnjih djela, 9. (22) maj.

⁸⁸ DACG, MUD 1914, UO, f-146, 2018, brigadir R. Vešović, komandant VI divizije crnogorske vojske – brigadiru J. Vukotiću, ministru vojnom, 12. (25) maj.

taljona vojnika. Osim toga „preduzete su stroge mjere na čitavom frontu arbanaške granice kako kačaci ne bi mogli upadati a kako bi se ovima kačacima što su već upali u našu teritoriju ostupnica i povratak u Albaniju onemogućila”.⁸⁹ Crnogorskim vlastima na ovom prostoru probleme su zadavali i „izvjesni tipovi a naročito austrijski podanici koji dolaze preko sve stare Crne Gore i to bez ikakvih putnih isprava”. I dok je jedan broj takvih iskazivao „želju da idu dalje za Srbiju”, drugi su se zadržavali u graničnim krajevima s Albanijom.⁹⁰ Istina, ne mali broj takvih ljudi bili su vojni bjegunci, ali kako je bilo i onih drugih koji nijesu bili austrougarski vojni dezertteri već po svoj prilici austrougarski agenti, iz Ministarstva unutrašnjih poslova su podsjetili Oblasnu upravu u Peći, da je njena dužnost da sva sumnjiva lica, koja ne posjeduju putne isprava, i nijesu vojni bjegunci, da podvrgne policijskom ispitivanju i po nahodjenju pritvara i protjeruje, shodno „propisima § 342. krivičnog zakonika”.⁹¹

Dok su crnogorske vlasti u novooslobođenim krajevima shvatile šta treba da rade sa sumnjivim licima, tj. austrougarskim agentima koji su se bez ikakvih putnih isprava vrzmali duž granice, ovi su s puno uspjeha realizovali povjerene im zadatke. Tako su u noći između 25. i 26. maja 1914. godine kačaci izvršili napad na patrolu žandarmerije u Đakovici sa kojim su se „prepućavali u pravcu obližnjeg sela Zid Sadik”. Kačaci su se odupirali napadima crnogorske žandarmerije i u trenutku kada joj je u pomoć stiglo odjeljenje vojnika, koje je likvidiralo u ovoj akciji osamnaesticu „što

⁸⁹ DACG, MUD 1914, UO, f-147, 2033, sekretar M. Vuković, zastupnik oblasnog upravitelja u Peći – Ministarstvu unutrašnjih djela, 12. (25) maj.

⁹⁰ DACG, MUD 1914, UO, f-147, 2036, sekretar M. Vuković, zastupnik oblasnog upravitelja u Peći – Ministarstvu unutrašnjih djela, 12. (25) maj.

⁹¹ *Isto*, Ministarstvo unutrašnjih djela – Oblasnoj upravi u Peći, 14. (27) maj.

kačaka što seljaka”.⁹² Ovu vijest je Ministarstvu unutrašnjih djela potvrdio i komandant žandarmerijskog kora u Peći, komandir Sava Lazarević. Iz telegrama koji je uputio na Cetinje 29. maja 1914. godine, on navodi da ga je o ovom sukobu izvijestio „žandarmerijski komandir čete kap. Nikola Đilas iz Đakovice”, koji mu je tom prilikom potvrdio da su vojnici ubili 18 kačaka i njihovih rođaka. Ali za razliku od telegrama koji je na Cetinje poslao koji dan ranije zastupnik oblasnog upravitelja u Peći, u kome se pominje da je vojska zapalila tri kuće, Lazarević navodi da je cijelo selo „zapaljeno i stoka uzeta”.⁹³ Zbog različitih izjava o ovom sukobu, tj. onog dijela koji se ticao paljevine kuća, sa Cetinja su od zastupnika oblasnog upravitelja u Peći tražili dodatna pojašnjenja. No, iako je nešto opširnije opisao ovaj sukob, zastupnik oblasnog upravitelja u Peći, im nije otkrio ništa novo što u suštini na Cetinju nijesu znali. Za razliku od prošlog puta istakao je da su kačaci napali na samu varoš Đakovicu u noći 25. i 26. maja 1914. godine, te da se nije mogao precizno utvrditi broj napadača. Nakon što je crnogorska žandarmerija u sadejstvu sa vojskom natjerala iste da se povuku „u pravcu sela Zid Sadik-agin”, vojska je izvršila blokadu pomenutog sela i po njima osula paljbu, jer su kačaci otvarali vatru na crnogorske vojnike. „Naši su tom prilikom ubili sedamnaest a ranili jednoga Turčina. Tom su prilikom naši pošto su iz kuće izveli

⁹² DACG, MUD 1914, UO, f-147, 2042, sekretar M. Vuković, zastupnik oblasnog upravitelja u Peći – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 13. (26) maj; Dana 13. (26) maja 1914. godine „su nepoznati zlikovci smrtno ubili drvetom Anifu majku nekog Etema iz Novog sela”. Ubice ove žene su ubrzo „pronađeni i ufaćeni”, a „zovu se Jusuf Ametov i Ajruš Elezov. Oba iz Radovaca”. (DACG, MUD 1914, UO, f-147, 2069, sekretar M. Vuković, zastupnik oblasnog upravitelja u Peći – Ministarstvu unutrašnjih djela, 14. (27) maj; DACG, MUD 1914, UO, f-147, 2099, sekretar M. Vuković, zastupnik oblasnog upravitelja u Peći – Ministarstvu unutrašnjih djela, 17. (30) maj.)

⁹³ DACG, MUD 1914, UO, f-147, 2087, komandir S. Lazarević, komandant Kraljevskog žandarmerijskog kora u Peći – Ministarstvu unutrašnjih djela, 16. (29) maj.

djecu i žene zapalili 4 turske kuće a toliko ih je svega i bilo u tom zaseocu. Pregledani su leševi i utvrdilo da su od ubijenih osmina njih mještani a da su ostali svi stranci, neki iz Albanije a neki iz Pećske okoline. [...] Kada su zgrade gorele, čuo se jak pucanj municije koja je u zgradama izgorela. Porodice poginulih i izgorelih smješćene su u obližnja sela.”⁹⁴

Ako o aktivnosti ove i mnogih drugih grupa, crnogorske vlasti nijesu imale nikakve informacije, za jednu odmetničku grupu koja je djelovala u Malesiji to nije bio slučaj. Brigadir Milutin Vučinić iz Podgorice javio je 2. juna 1914. godine ministru vojnom, brigadiru Janku Vukotiću, da raspolože informacijama da su neki Tom Nika, Nik Smail, Đon Mici i Nik Prentaš iz Kastrata, sa jednim brojem Hota i Gruda, svega 40 ljudi, prešli na zemljište koje je okupirala crnogorska vojska, te da namjeravaju da svete stradale im drugove. Svi podaci su govorili da su ovi, ali i drugi odmetnici na tom dijelu granice, ulazili na crnogorsku teritoriju „preko Klimenata u Zatrijebač a odatle preko Cijevne u Grude”. Brigadir Vučinić je upoznao ministra vojnog i da neki „Ljuc Deda Nik Paljević Banjkolim u društvo sa još nekim Zatrepcanima zna za njihove dosadanje prelaske i možda im služi” kao „putovođa”.⁹⁵ Bez obzira da li su te glasine bile istinite ili ne, ministar Janko Vukotić je tražio od ministra unutrašnjih djela Sava Vuletića da se pomenuti Deda Nik Palević uhapsi i preda vojnim vlastima u Tuzima ili da Oblasna uprava u Podgorici povede nad njim najstrožiju moguću istragu.⁹⁶ Nije dugo prošlo, a Vukotić se

⁹⁴ DACG, MUD 1914, UO, f-147, 2088/2, sekretar M. Vuković, zastupnik oblasnog upravitelja u Peći – Ministarstvu unutrašnjih djela, 16. (29) maj. „Pri pretresu na jednom ubjenom kačaku našla se puška brzometka mauzerka sa (20) metaka, docnije su se našle u krivene još tri mauzerke sa nekoliko metaka.” (*Isto.*)

⁹⁵ DACG, MUD 1914, UO, f-147, 2151/3, brigadir M. Vučinić, komandant II divizije u Podgorici – brigadiru J. Vukotiću, ministru vojnom, 20. maj/2. jun.

⁹⁶ *Isto*, brigadir J. Vukotić, ministar vojni – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 21. maj/3. jun.

6. juna 1914. godine ponovo obratio kolegi Vuletiću izvjestivši ga ovaj put da je doznao da odbjegli Hoti i Grude namjeravaju preći u Krajinu gdje su namjeravali ubiti koga od crnogorska podanika. Zbog toga je tražio od njega da pogranična žandarmerija otvori četvoro očiju „na onu stranu s naročitom napomenom da paze na prevoz preko Blata”.⁹⁷ Ministar Vuletić naravno nije oklijevaao, već je istog dana obaviještenje koje je dobio od ministra Vukotića proslijedio plemenskom kapetanu u Krajini, Krstu Pekiću.⁹⁸

Poruku za ministra Vuletića imao je i njegov kolega zadužen za resor finansija i građevina, Risto Popović, koji ga je upoznao da je krijumčarenje uzelo velikog maha na sektoru granice prema Zeti, te da su tamo organizovane čitave bande naoružanih ljudi. Zbog toga je tražio od Vuletića da izda „najstrožiju naredbu upravnim vlastima u Tuzima i Zeti, da najozbiljnije rade na suzbijanju i hvatanju kontrabanda”.⁹⁹

Kakvi su rezultati postignuti po ovom pitanju nijesmo uspjeli doznati iz raspoložive građe, osim da je na pojedinim sektorima granice pojačano prisustvo organa bezbjednosti. Ali zato jesmo da su kačaci u noći između 11. i 12. juna 1914. godine zapalili „nekoliko koševa žita u blizini Hotskih Hanova u mjesto zvano Jukšika”, zbog čega je između kačaka i crnogorskih vojnika došlo do razmjene vatre.¹⁰⁰ Tra-

⁹⁷ DACG, MUD 1914, UO, f-147, 2239/2, brigadir J. Vukotić, ministar vojni – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 24. maj/6. jun.

⁹⁸ Isto, S. Vuletić, ministar unutrašnjih djela – K. Pekiću, plemenskom kapetanu u Krajini, 24. maj/6. jun.

⁹⁹ DACG, MUD 1914, UO, f-147, 2272/2, R. Popović, ministar finansija i građevina – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 23. maj/5. jun; Ministar Popović se po ovom pitanju obratio kolegi Vuletiću i 12. (25) maja 1914. godine. Tada mu je saopštio da su mu se žalile „pojedine uprave carinarnica [...] da ih upravne vlasti i područni im organi (žandari) ne potpomažu u suzbijanju kontrobanda”. Istina, to se više odnosilo na one „upravne vlasti u starim granicama”. (DACG, MUD 1914, UO, f-147, 2027/2, R. Popović, ministar finansija i građevina – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 12. (25) maj.)

¹⁰⁰ DACG, MUD 1914, UO, f-147, 2375, sekretar N. Vuletić, zastupnik oblasnog upravitelja u Podgorici – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 30. maj/12. jun.

dicionalno aktivni u Đakovičkoj kapetaniji, kačaci su „između sela Kravalja i Suke Crijanske [...] napali neke čobane vezali ih i oteli petoro govedi”.¹⁰¹ Dok su ovi kačaci utočište pronašli u Albaniji, dotle su se neke njihove kolege vratile svojim domovima i uredno prijavile Oblasnoj upravi u Peći. Riječ je o četvorici katolika: Đerđ Marku, Marku Ilji, Nikolj Ilji i Ded Marku.¹⁰² Njihovi sunarodnici muhamedanci predvođeni Isom Boljetincem sa svojim sinovima i svim begovima iz Mitrovice, Prištine i cijelog Kosovskog vilajeta nalazili su se u tadašnjoj albanskoj prijestonici Draču. Iz jednog pisma koje je palo u ruke crnogorskim vlastima, jedan albanski odmetnik iz Podgrađa (kapetanija Istok), upoznao je svoga oca da od novostvorene albanske države dobija dva i po napoleona mjesečno, od kojih se, kako on kaže, „dobro” ishranjuje.¹⁰³ Više o životu albanskih odmetnika i uopšte za „svaku novost koja bi se događala u Albaniji”, bio je spreman da crnogorskim vlastima dostavlja informacije Afis Redžep Odža, stanovnik Skadra i vjeroučitelj u Kastratima.¹⁰⁴ Kako je ova ponuda bila od koristi, predsjednik crnogorske vlade i ministar vojni, brigadir Janko Vukotić, odobrio je predlog ministra unutrašnjih djela Sava Vuletića, da se sa pomenutim vjeroučiteljem sastane kapetan tuški.¹⁰⁵

Raspoložen da priča kakve su prilike vladale u Albaniji tih dana, bio je i plemenski kapetan iz Krajine, Krsto Pekić. U

¹⁰¹ DACG, MUD 1914, UO, f-147, 2402, sekretar M. Vuković, zastupnik oblasnog upravitelja u Peći – Ministarstvu unutrašnjih djela, 30. maj/12. jun.

¹⁰² DACG, MUD 1914, UO, f-147, 2445, sekretar M. Vuković, zastupnik oblasnog upravitelja u Peći – Ministarstvu unutrašnjih djela, 3. (16) jun.

¹⁰³ DACG, MUD 1914, UO, f-148, 2486/5, 2486, sekretar M. Vuković, zastupnik oblasnog upravitelja u Peći – Ministarstvu unutrašnjih djela, 30. maj/12. jun.

¹⁰⁴ DACG, MUD 1914, UO, f-148, 2549/2, kapetan S. Raičković, kapetanija u Tuzima – Ministarstvu unutrašnjih djela, 9. (22) jun.

¹⁰⁵ *Isto*, S. Vuletić, ministar unutrašnjih djela – brigadiru J. Vukotiću, ministru predsjedniku i ministru vojnom, 10. (23) jun.

izvještaju od 4. jula 1914. godine, Pekić je saopštio ministru unutrašnjih djela Savu Vuletiću da je privatnim kanalima doznao da se Albanci koji se bore protiv stranke 'Komiti' svakog dana vraćaju poraženi sa bojišta, te da veći dio njih i ne stigne tamo, budući da ih strah od komita tjera da se vraćaju natrag. Plemeski kapetan iz Krajine je, takođe, doznao da su Malisori optužili Prenk Bib Dodu da je „izdajnik, koji radi u korist komita”, kao i da se „tajno od područne mu vojske, sastaje sa vođama komita, te sa istima kroji ratne planove, i da iste podpomaže svim njihovim potrebama”. Pekić dalje navodi da je unazad „2-3 dana nekakav Đeloš Đoka iz Kastrata kao vjerni knjazu Vidu odveo tamo put Leša njekeje 4-5 stotina Kastrata odnosno Malisora, u borbi protivu Komita, te da je isti pozvao pod zastavu i muslimane iz Kastarata, ali da ovi nijesu šljedovali njegovom pozivu. Što se pak, tiče Skadarskih Turaka, za njih kaže „da su vrlo veseli, i da teže za nas” (Crnu Goru – M. Š.), ali da im se može „teško vjerovati”. I na kraju završava time, da „od nazad 2-3 dana [...] školski đaci tamo iz Skadra dolazili su po Tarabošu do iznad sela Zoganji sa svojim nastavnicima”, a jesu li to radili „radi izleta” ili „kakovog drugog” posla nije uspio doznati.¹⁰⁶

Neredovne prilike koje su vladale u Albaniji natjerale su odmetnike iz Hota i Gruda, čiju je plemensku teritoriju zaposjela crnogorska vojska, da zatraže posredstvom austougarskog i italijanskog konzula i guvernera Skadra, Filipsa, da im crnogorske vlasti dozvole povratak kućama. Crnogorske vlasti ih u tome, naravno, nijesu spriječavale budući da se radilo o crnogorskim podanicima. Ali, crnogorskom konzulu u Skadru skrenuta je pažnja, da ukoliko se odluče na povratak, svo oružje i municiju će morati na granici da predaju vlastima. Naravno, vlasti im neće oprostiti protivpravno djelovanje, već će ih procesuirati i suditi im po zakonu.¹⁰⁷

¹⁰⁶ DACG, MUD 1914, UO, f-148, 2929, K. Pekić, plemanski kapetan u Krajini – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 21. jun/4. jul.

¹⁰⁷ DACG, MID 1914, f-218, 1353, Ministarstvo inostranih djela – A. Martinoviću, crnogorskom konzulu u Skadru, 23. jun/6. jul.

No, nije svima bilo do poretka i povratka domovima. U selu Velikoj Jablanici (kapetanija Istok) 8. jula 1914. godine ubijen je, prilikom košenja sijena, muhamedanac Zeko Zumberov. Po svemu sudeći razlog pogibije bila je neka osveta.¹⁰⁸ Da li je pet dana kasnije osveta ponovo bila razlog ubistva u istočkoj kapetaniji, teško je sa sigurnošću reći. U svakom slučaju kačaci su oko tri sata poslije ponoći ubili Šmera Etemova iz sela Sušice, opština Rakoš, nakon čega su pobjegli na srbijansku teritoriju.¹⁰⁹ Crnogorskoj žandarmeriji uspjeli su da umaknu 16. jula 1914. godine i 15 kačaka koji su bili primjećeni u opštini Rznić (kapetanija đakovička), između sela Rakoca i Grgoca.¹¹⁰ Opasnost po bezbjednost na ovom sektoru granice predstavljao je i jedan Srbin Mijajlo Nikoletić, poznati hajduk koji se sa 7-8 drugova došao iz Albanije preko Bogičevice s namjerom da nekoga liše života. S njim su se u društvu nalazili poznati odmetnici Ramo Jašarov iz Krasnića i Smail Izirov iz Gaša. I u ovom slučaju, baš kao i u mnogim drugim, preduzete su „potrebne mjere da se ovi zlikovci pronađu i poubijaju”.¹¹¹ Kako su odmetnici bili prisutni na gotovo svakom pedlju novoosvojenih teritorija nastanjenih Albancima, lista onih koje je trebalo uhvatiti i likvidirati bila je podugačka.

¹⁰⁸ DACG, MUD 1914, UO, f-149, 2950, komandir S. Lazarević, komandant Kraljevskog žandarmerijskog kora – Ministarstvu unutrašnjih djela, 27. jun/10. jul; Dan prije ovog ubistva „Kom. odjeljenja žandarmerije iz Plava” javila je Komandi žandarmerije u Peći da je „u 6 sati poslije podne u selu Ržanici poginuo muhamedanac Salija Omerov Leković”. (DACG, MUD 1914, UO, f-149, 2949, komandir S. Lazarević, komandant Kraljevskog žandarmerijskog kora – Ministarstvu unutrašnjih djela, 27. jun/10. jul.)

¹⁰⁹ DACG, MUD 1914, UO, f-149, 3004, komandir S. Lazarević, komandant Kraljevskog žandarmerijskog kora – Ministarstvu unutrašnjih djela, 30. jun/13. jul.

¹¹⁰ DACG, MUD 1914, UO, f-149, 3110, sekretar M. Vuković, zastupnik oblasnog upravitelja u Peći – Ministarstvu unutrašnjih djela, 4. (17) jul.

¹¹¹ DACG, MUD 1914, UO, f-149, 3023, sekretar M. Vuković, zastupnik oblasnog upravitelja u Peći – Ministarstvu unutrašnjih djela, 1. (14) jul.

Da su crnogorske vlasti tek čekala nova iskušenja na granici s Albanijom, potvrđuju brojni izvještaji, između ostalih i onaj koji je 13. jula 1914. godine uputio na adresu Ministarstva unutrašnjih djela na Cetinju, komandant žandarmerije u Peći, komandir Sava Lazarević. On ističe da ga je toga dana „komandir odjeljenja žandarmerije poručnik B. Đelević iz Gusinja” izvijestio, da je prije dva dana održan skup između Gaša i Krasnića. Skupom su dominirala dvojica Albanaca, inače stari znanci crnogorskih vlasti, Bajram Curi i Iso Boljetinac. Njihov zadatak bio je da popišu sve mještane koji bi se u datom trenutku mogli dići na oružje. Crnogorskim vlastima nije ostalo nepoznato na koliko su ljudi s toga područja mogli računati Curi i Boljetinac, sa svojim inostranim mentorima. „Pored sigurnog domobranstva rečenim se prijavilo 2 500 vojnika gotovih za ustanak kad im se naredi.” Tom prilikom je „ispred samog skupa” organizovana „jedna polu četa snage 40 kačaka i to Vusanja, Curanja, Valbona i drugih pristalica s namjerom da napadne naš stražarski niz”.¹¹² Na tu se priliku nije mnogo čekalo, pošto je već 16. jula 1914. godine „jedna patrola žandarma, koja je išla da pregleda prostor od Čaf-Bora do Bogićevice” došla u dodir na Čafu više Curanja sa odjeljenjem odmetnika, koji su otvorili vatru na nju. Ali žandarmerija je skupa sa vojnom patrolom uspjela da odbije napad kačaka i zauzme njihove položaje bez ikakvih gubitaka.

U predvečerje Prvog svjetskog rata stanje na dijelu granice kod Tuzi bilo je znatno mirnije. Crnogorske pogranične vlasti su evidentirale da su neki stanovnici Malesije prebjegli u Albaniju, što nije slutilo na dobro. Istina, ne u nekom zabrinjavajućem broju. Tako je Oblasna uprava u Podgorici 26. jula 1914. godine javila ministru unutrašnjih djela Savu Vuletiću, da ju je „kapetanstvo tuško” izvjestilo „da

¹¹² DACG, MUD 1914, UO, f-149, 3148/2, komandir S. Lazarević, komandant Kraljevskog žandarmerijskog kora – Ministarstvu unutrašnjih djela, 30. jun/13. jul.

su Ljuc Miraš i Mark Ljeka iz Opštine rapšanske koje je komanda vojne posade u Tuzima odredila bila na izučavanje trubnih znakova, prebjegli preko granice u Klimente”.¹¹³ Već sjutradan, iz ove Oblasne uprave su uputili novi telegram na adresu Ministarstva unutrašnjih djela na Cetinju, u kome su upoznali ministra Vuletića, da „sinoć su prebjegle iz Rapše u Kastrate osam familija arbanaških”.¹¹⁴

Za to vrijeme njihovi sunarodnici sa Kosova koji su bili stacionirani u Skadru, a koje su predvodili Hasan Priština, Nasri-beg, Kerim beg Mahmutbegović iz Peći, Ahmed beg Murteza pašin i Halil beg, sin Mehmed paše iz Tetova, i uz asistenciju austrijskih agenata - oficira, već su spremno čekali da na srpsko-crnogorskoj granici otpočnu sa stvaranjem ozbiljnih nereda.¹¹⁵ Prvi svjetski rat na granici sa Albanijom mogao je da počne...

¹¹³ DACG, MUD 1914, UO, f-150, 3261/2, sekretar N. Vuletić, zastupnik v.d. oblasnog upravitelja u Podgorici – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 13. (26) jul.

¹¹⁴ DACG, MUD 1914, UO, f-150, 3305/2, sekretar N. Vuletić, zastupnik v.d. oblasnog upravitelja u Podgorici – S. Vuletiću, ministru unutrašnjih djela, 14. (27) jul.

¹¹⁵ DACG, MID 1914, f-219, 1529, P. Plamenac, ministar inostranih djela – brigadiru J. Vukotiću, ministru vojnom, 29. jul/11. avgust.

UDK 929.52(497.16Bar)

Dr Savo MARKOVIĆ

BARSKI ROD VOLUIZA: GENEALOGIJA I TOPONIMIJA

Sažetak: *U razmatranju društvene stratigrafije srednjovjekovnog i ranonovovjekovnog Bara posebnu komponentu zauzima upućenost grada na život na morskoj obali. Analizom dokumenta iz Državnog arhiva u Dubrovniku i istoriografije, uz oslanjanje na pomoćne istorijske nauke, nastoje se rasvijetliti genealoška, nasljednopravna, topografska, ali i druga pitanja koja, svjedočeći o takvoj usmjerenosti, otvaraju izdanci barskog roda Volujica. Toponimija doprinosi poznavanju nekadašnje društvene arhitekture ondje gdje je kultura sjećanja posustala, a rodoslovlje Volujica, u kontekstu imaginarija humanističkog doba i političkih mijena s kraja XVI vijeka, predstavlja podsticaj daljim istraživanjima.*

Ključne riječi: *Bar, Volujica, socijalna topografija, toponimija, genealogija, testament.*

THE KINDRED VOLUIZA OF BAR: GENEALOGY AND TOPONYMY

Abstract: *In consideration of the social stratigraphy of Bar during medieval and early modern period, directivity of town to the life on the seacoast is a special component. Analyzing the document from the State archives in Dubrovnik as well as historiography, relying on auxiliary historical sciences, attempts are made in order to illuminate genealogical, inheritance, topographical and other questions that, testifying about such orientation, are raised by offsprings of kindred Voluiza of Bar. Toponymy contributes to the knowledge of onetime social architecture where the*

culture of memory faded, while the genealogy of The Volujicas, in the context of imagery of humanistic era and political changes at the end of the XVI century, is incentive for further researches.

Key words: *Bar, Volujica, social topography, toponymy, genealogy, testament.*

Sl. 1. Volujica

Istorijski izvori, koliko je pri sadašnjem stanju njihove istraženosti poznato, ne sadrže mnogo podataka o barskom rodu koji se u njima bilježi kao *Voluniza, Volvizia, Voluizza, Volvizza*. Dok arheologija nagovještava stare tragove povezane s brdom nad barskim pristaništem, historiografija ga je mnogo češće uzgredno pominjala,¹ nego što je posvećivala

¹ Najčešće su takvi osvrti bili povezani sa zbivanjima u akvatoriju barskog pristaništa. Npr. Nikolu Boljojevića, kupca žita iz Dubrovnika, presreo je 1587. godine kod Volujice jedan ulcinjski brodić, i on je opljačkan i ubijen. Bogumil Hrabak, „Pod turskom vlašću“, *Bar grad pod Rumijom*: Sima Ćirković – Bogumil Hrabak – Nikola Damjanović – Đuro Vujović – Ljubo Živković, Bar, Izbor, 1984, str. 65.

pažnju Baranima s prezimenom iščitavanim kao „Volvica“ ili na sličan način. Štoviše, navodi se da su sredinom XVI vijeka Mrkojevići „Baranima već oteli Volujicu, pa su svoju stoku preko zime dovodili u polje, gdje su, umjesto njiva, nastali pašnjaci za njihovu stoku.“² Uprkos tome, uzvišenje koje predstavlja *landmark* barskog pejzaža podstiče na promišljanje o njegovim toponomastičkim poveznicama s jednim od istaknutih barskih rodova XVI vijeka te ukazuje na kompleksnost socijalne topografije.

Vjerovatno se rod *Voluiza* izdigao u barski patricijski stalež u prvoj polovini XVI vijeka. Ime rta (*Ponta de Voluiza*, 1571) koji obilježava Barski zaliv, kao i brda (visine do 256m) iznad barskog pristaništa koje zatvara Barsko polje, zasigurno svjedoči o glavnoj lokaciji posjeda toga roda. Kako se ni barski katastik,³ u kojem su se mogle sistematski bilježiti i voditi transakcije privatnih i komunalnih zemljišnih čestica i nekretnina, koliko se zna, nije sačuvao, zaključci se ovdje izvode na osnovu različitih dokumenata, najviše testamenata, koji pružaju djelimičan uvid u onovremene društvene prilike.⁴ Uz to se navedena metodologija kombinuje s rezultatima drugih načina istraživanja (pravno-istorijskih, istorijsko-umjetničkih, arheoloških, genealoških), koji u određenoj mjeri omogućavaju praćenje posmatranih procesa.⁵ Nesumnjivo su se neki pripadnici roda iselili u Dubrovnik, s obzirom da je tamo 1569. godine prebivala jedna porodica *Voluizza* iz Bara.

² Bogumil Hrabak, „Pod okriljem mletačkoga lava“, *Bar grad pod Rumijom*, Ibidem, str. 48.

³ Katastik kao registar notarskih dokumenata koji je u Baru vodio zakleti vicenotar pominje se u izvoru iz 1394. godine.

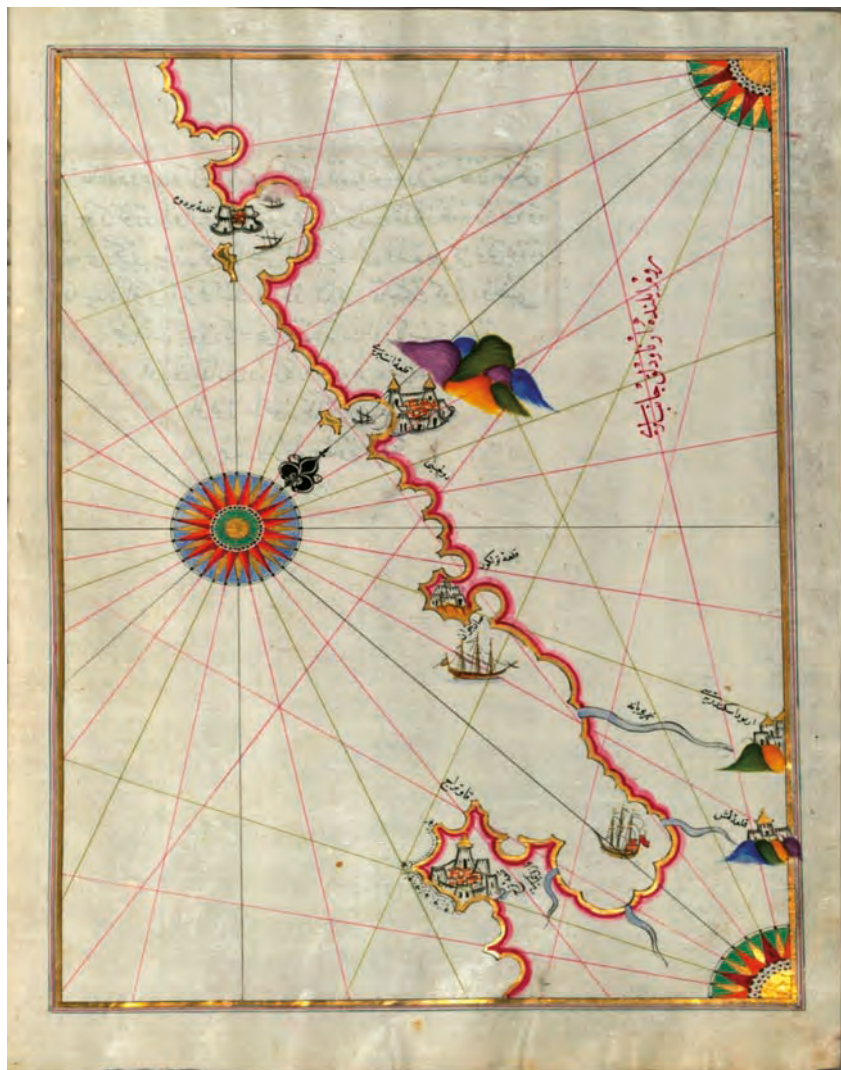
⁴ Cfr.: Valentina Zovko, „Socijalna topografija Dubrovnika krajem 13. i početkom 14. stoljeća na primjeru obitelji de Sorgo (Sorkočević)“, *Povijesni zbornik*, godišnjak za kulturu i povijesno naslijeđe, br. 4, Osijek 2009, str. 19.

⁵ Cfr.: Irena Benyovsky-Latin, „Smještaj gradskog plemstva u dalmatinskim gradovima“, *Acta Histriae*, 16, 1-2, Koper 2008, str. 53-54.

Barsko polje, na prostoru koji gravitira Volujici, bilo je u XV i XVI vijeku u rukama najistaknutije komunalne vlastele. Ivan Prodi, testamentarno raspolažući 1494. godine nekretninama u gradskom komitatu, odnosno distriktu, lociranim od Volujice i Barskog polja do Prijedora, ponajprije sinu Marinu, između ostalog, ostavlja posjede u blizini mora: „Isto tako, moje polje veličine ili obujma triju posuda za sijanje na području *de Isola*, pored brda Volujice“ („*in contrata de Isola, juxta montem de Voluize*“).⁶ Prodijev oporučni zapis korespondira s pličinom pristanišnog akvatorija (2-6 m), kao i sa interpretacijom pomorskog priručnika Piri Reisa iz 1521. godine,⁷ prema kojoj se konstatuje postojanje ostrva u barskoj luci te se ovdje donosi odnosni folij iz XVII/XVIII v.

⁶ Savo Marković, „*Gradu in gradum semper antiquior de dicta domo aut familia de Prodis*: prilog proučavanju barskih patricija Prodića“, *Povijesni prilozi*, god. 35, br. 5, Zagreb 2016, str. 79, 85, 109.

⁷ Savo Marković, *Stanovništvo srednjovjekovnog Bara*, „Gospa od Škrpjela“, Perast, 2014, str. 273.

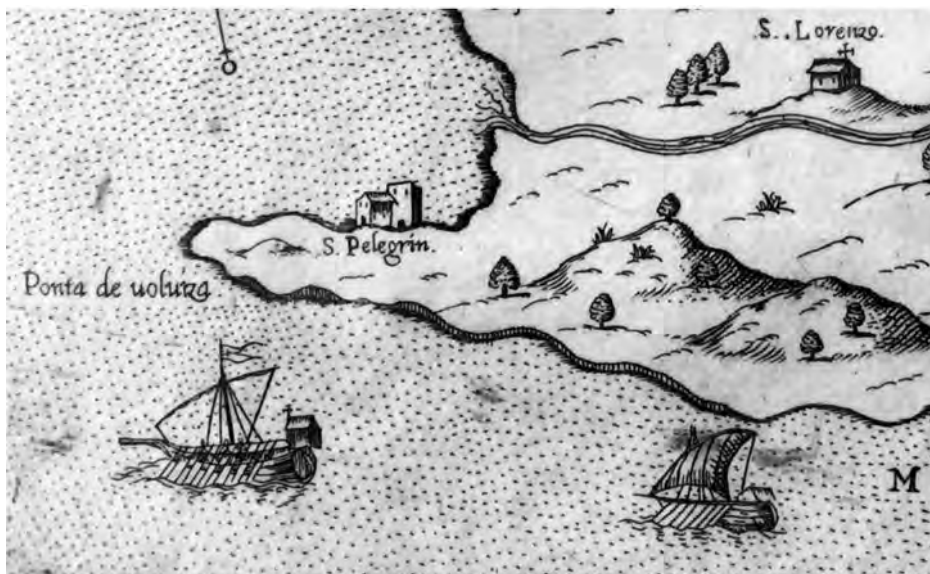

Sl. 2. Piri Reis (oko 1467. – oko 1554.); Mapa jadranske obale od Drača sjeverno od Karaburuna do Budve; folij Valtersovog rukopisa, kraj XVII – poč. XVIII v. The Walters Art Museum, Baltimore.⁸

Još jedna testamentarna odredba istog zavještaoца можда upućuje na Volujicu: „*Item vnarn ogradam oliuarum cum*

⁸ W.658.148B (34 x 24 cm). <https://thewalters.org/> (zadnje posjećeno 20. 11. 2017.).

terreno in contrata de Vorouigna“;⁹ međutim, ne može se znati je li riječ o pogrešnom prijepisu. Shodno zavještanju iz 1570. godine, oranice i druga zemljišta roda Župan graničili su se posjedima rodova Boris i Volujica.¹⁰ Na plitki akvatorij koji je zatvarala Volujica, s druge strane brda, nadovezuje se uvala, odnosno pristanište Bigovica, koja je takođe imala značajnu maritimnu ulogu.

Sl. 3. Ponta de Voluiza s crkvom S. Pelegrin na Camociovom prikazu Bara iz 1571., objavljenom oko 1575. g. (detalj)

Pripadnici roda *Voluiza* bilježe se u javnom životu Bara sredinom XVI vijeka. Obavljali su važne dužnosti u gradskoj upravi, dok su njihove trgovačke aktivnosti toga vremena, koje su se odnosile na prodaju ulja, kariseja i druge robe, bile najviše vezane za plovidbenu rutu za Dubrovnik.

⁹ „Isto tako, jednu ogradu maslina sa zemljištem na području *Vorouigna*.“ S. Marković, „*Gradu in gradum semper antiquior de dicta domo aut familia de Prodis*“, str. 83, 110.

¹⁰ Savo Marković, „*Una chasa in la zitade de Antivari*“: patricijski rod *Zupan* (Župan)’, *Istorijski zapisi*, god. LXXXVII, br. 1-2, Podgorica 2014, str. 214.

Ser Francesco (Franciscus) Voluiza, bio je *Vice Cancelarius* u Baru, prema izvoru od 21. juna 1547.¹¹ Pominje se zatim kao zapisničar mirovnog sporazuma među barskim plemićima od 16. jula 1550.: „*Et Io Francesco Voluiza de consensu vtrisque partis scriisse de mia man propria et per coroboration de le cose soprascrite.*“¹² Vjerovatno kao osoba od značajnog društvenog ugleda, ali i shodno redu koji je nalagala javna dužnost koju je obavljao, pretočio je u pismenu formu odredbe koje su poslužile za okončanje unutarstaleškog sukoba koji je duže vremena remetio gradski mir.

Sl. 4. Volujica s pristaništem

¹¹ *Epistolae et communicationes rectorum Antibarensium, Dulcensium, Buduensium et Castri Novi; Pisma i poruke rektora Bara, Ulcinja, Budve i Herceg-Novog - Epistolae et communicationes rectorum Dalmatiae et Albaniae Venetae / Pisma i poruke rektora Dalmacije i Mletačke Albanije*, Vol. 1, *Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium*, Vol. 55; Prepisali i uredili Lovorka Čoralić i Damir Karbić; kazala izradili Maja Katušić i Ivan Majnarić, Zagreb, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 2009, str. 82.

¹² Lovorka Čoralić, „Staleški raskol – tragom građe o društvenim sukobima u Baru u prvoj polovici XVI. stoljeća“, *Povijesni prilozi*, god. 26, br. 32, Zagreb, 2007, str. 89, 90.

Bartolomeo Volvizia, sa zavičajnom odrednicom „*de Antivari*“, bilježi se u Dubrovniku 1564. godine, kao otac *Michiela*, člana dubrovačke bratovštine Sv. Lazara, čiji su osnivači i bratimi trgovali na Levantu.¹³

Miho Volvica (Mihovil Voluica, Mihajlo; *Michiel, Volvizia, Michael Voluniza, Michele Voluiza*), pomorski preduzetnik, trgovac i posjednik, navodi se u izvorima sredine XVI vijeka. Pred državnim notarom u Dubrovniku je 21. februara 1564. osigurao brodski teret ulja i druge trgovačke robe, koje je ukrcao u luci Bar.¹⁴ Taj je teret bio ukrcao uglavnom pod palubom trgovačkog jedrenjaka tipa brigantin, koji je bio u vlasništvu i pod zapovjedništvom Ivana Antunovića iz Kupara (Župa Dubrovačka).¹⁵ Barski teret je kap. Ivan Antunović dopremio i sigurno iskrcao u dubrovačkoj luci.¹⁶

Moguće da je Miho prebivao u Dubrovniku, jer se u matrikuli bratovštine Sv. Lazara 1564. godine navodi *Michiel di Bartolomeo Volvizia de Antivari*.¹⁷ Pomenuti je Bartul, njegov otac, tada mogao biti još živ. Novi članovi kapitula bratovštine morali su platiti 1 dukat (1544. se za taj iznos moglo u Apuliju prevesti 13 osoba), koliko je iznosila i godišnja članarina namijenjena dobrotvornosti, a od punopravnih članova se očekivalo i da u bratimsku kasu uplaćuju pristojbe

¹³ „to jest na prostoru istočno od zamišljene linije Dubrovnik - Beograd“. Trgovina dubrovačkih plemića, ali i drugih društvenih slojeva na tom je području intenzivirana od kraja XV v., s posebno jakom konjunktrom od 1520-ih. Štefica Curić Lenert i Nella Lonza, „Bratovština Sv. Lazara u Dubrovniku (1531-1808) : osnutak, ustroj, članstvo“, *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku*, 54/1, Dubrovnik 2016, str. 40, 41, 101.

¹⁴ Josip Luetić, „Iz nautičko-brodarskih i lučko-trgovačkih odnosa između Luke Bar i Dubrovačke Republike 1564 – 1630, Moreplovc i brodovi iz Župe Dubrovačke u Baru“, *Naše more*, god. XXXIII, br. 3-4, Dubrovnik 1986, str. 155; Idem, „O pomorsko gospodarskim vezama Boke Kotorske i Dubrovačke Republike XVI-XIX stoljeća“, *Naše more*, god. XXXVII, br. 3-4, Dubrovnik 1990, str. 161.

¹⁵ J. Luetić, „Iz nautičko-brodarskih i lučko-trgovačkih odnosa između luke Bar i Dubrovačke Republike 1564 – 1630.“, str. 155.

¹⁶ Ibid.

¹⁷ Š. Curić Lenert i N. Lonza, „Bratovština Sv. Lazara u Dubrovniku (1531-1808)“, str. 101.

od trgovine, prema propisanim tarifama.¹⁸ Možda je Mihajlo poslovao sa jednim od najbogatijih Barana svojeg vremena - Ivanom Ferrom - čiji je inventar imovine načinjen 7. avgusta 1564., a gdje se bilježi: „*Un scritto di Michael Voluniza de ducati 20 per due pezze de carisee*“, 1562. godine.¹⁹ Škrit koji je navodio njegovo ime odnosio se na dvadeset dukata, za dvije peče kariseja.²⁰

Osoba navedenog imena (*Michele Voluiza*) pominje se kao preminula u testamentu don Ivana Župana, sastavljenom 1570. g.; tada se navodi i jedan teran koji joj je pripadao, „*a Perdazza*“.²¹ Na osnovu ubikacije ovoga lokaliteta, mogao bi se odrediti položaj nekih posjeda koji su pripadali rodu Volujica. Moglo bi se pretpostaviti da je crkva sv. Pelegrina, možda u funkciji zavjetne kapele ili pod juspatronatom, imala veze s tim rodom. Volujica su svakako na toj lokaciji crkvu mogle obezbijediti nekretninom.

S. Pelegrin (u literaturi često i: Sv. Hodočasnik),²² prema Camutiovoj gravuri Bara iz 1571. g. smješten je u podnožju

¹⁸ Ibid., str. 47-48.

¹⁹ Lovorka Čoralčić, „Iseljenici iz grada Bara i hrvatska bratovština Sv. Jurja i Tripuna u Mlecima (XV.-XVII. stoljeće)“, *Hrvatska obzorja*, Časopis Matice hrvatske, 1-4, Split 2006, str. 61; Ibidem, Trgovac i poduzetnik Ivan Ferro iz Bara, „Trgovac i poduzetnik Ivan Ferro iz Bara“, *Bibliographica*, sv. 3, Zagreb 2009, str. 43.

²⁰ Engleska vunena tkanina.

²¹ Mikrolokalitet u Barskom polju, uz Banjúl, Banjol, vodu, u podnožju Glère. S. Marković, „*Una chasa in la zitade de Antivar*“, str. 214-215.

²² San Pellegrino, engl. Saint Peregrine (Peregrinus) of Auxerre, fr. Saint Pélérin (†c. 261/304.), prvi biskup Auxerre (po istoričarima samo misionar) i graditelj prve tamošnje katedrale. Po tradiciji, bio je pop iz Rima kojeg je papa Sikst II odredio da hristijanizuje taj dio Galije. Propovijedao je i u Marseilleu i Lyonu. *Martologium Hieronymianum* o. 692. navodi da je bio podvrgnut torturi i dekapitiran u zalivu Bouhy (Nièvre) tokom Dioklecijanovih progona. U VII vijeku dio njegovih relikvija je prenijet u St. Denis. Papa Lav III (795-816.) odredio je gradnju crkve San Pellegrino *in Naumachia* blizu *Hospitale Francorum*, koji je služio francuskim hodočasnicima; ulica je po njoj nazvana *S. Pellegrino*, a kasnije i vrata – *Porta San Pellegrino*. Zaštitnik od ujeda zmije (jeres koju je iščupao iz Galije), prikazuje se u odjeći biskupa, i hodočasnika (lat. *peregrinus*); slavi se 16. maja.

Volujice. Ukoliko se ne radi samo o hagionimu, nije isključeno da je predstavljena crkva koja se nalazila pored fortifikacije pristanišne namjene. Odnosni prikaz je zatim pobuđivao interesovanje kartografa i pisaca. Vincenzo Coronelli u svojem izdanju „*Mari, golfi, isole, ...*“ (*Venezia*, poslije 1688.), takođe ubicira *S. Pellegrino* na *Ponti Voluzza*.

Sl. 5. Bar prema Vincenzu Coronelliju, 1688.²³

Ukoliko nije vidio mapu, možda nešto tačniju poziciju crkve saopštava barski nadbiskup Marko Giorga, navodeći 1697. godine da se crkva *sv. Pelegrine* nalazila u polju ispred grada.²⁴ D. Farlati i J. Coleti, pišući o Sv. Mariji Ratačkoj, međutim, pominju (objavljeno 1817) da su od svetišta pre-

²³ „Vincenzo Coronelli – Repubblica di Venezia p. IV. Citta, Fortezze, ed altri Luoghi principali dell’ Albania, Epiro e Livadia, e particolarmente i posseduti da Veneti descritti e delineati dal p. Coronelli, Venice, 1688.” [Http://el.travelogues.gr/collection.php?view=351](http://el.travelogues.gr/collection.php?view=351) (20. 11. 2017.).

²⁴ Šerbo Rastoder, „Izveštaj Marka Giorga o Barskoj nadbiskupiji 1697.“ (prijevod msgr. Petar Perkolić), *Istorijski zapisi*, god. LXVII, br. 1-2, Podgorica, 1994, str. 160.

ostali samo kapela i hospicij: „*nihil retinet, nisi exiguum D. Peregrini sacellum, & hospitium*“.²⁵

Missier Pietro (Piero) Volvizza d'Antivari se pominje 12. maja 1591. u izvještaju Senatora Lorenza Bernarda, ranijeg mletačkog baila u Carigradu (1584-1587), koji je od strane Vijeća desetorice bio ponovo tamo upućen 16. aprila 1591, radi izvršenja, *in absentia* donijete, smrtne presude nad mletačkim bailom u Carigradu, Girolamom Lippomanom, optuženim za veliku izdaju. Zbog nesigurnosti u području Dukađina, *Volvizza* je svojem sugrađaninu Vincenzu *Decca*, u želji da se pridruži putnicima kao pratilac, predlagao put koji je vodio od Elbasana prema Solunu.²⁶ „Uz to pričaše, da bi put preko

²⁵ Daniele Farlati, Jacobus Coleti, *Illyrici Sacri* tomus septimus. Venetiis: apud Sebastianum Coleti, MDCCCXVII., p. 13. Navedeni iskaz nema dokumentarnu potvrdu. U kartografiji i literaturi se Sv. Pelegrin i dalje pominje. Na kartografskom prikazu Boke J. Shedina iz 1856. *S. Pellegrino* je smješten ispod grada, u blizini barskog sidrišta. Prema zapisu E. Armaoa, crkva „S. Pelegrin (Antivari)“ je bila smještena na rtu Volujica, 164 m nad morem; na njenim su ostacima, nekoliko godina pred (prvim) Svjetskim ratom, kako saopštava conte Carlo di Fossato, Crnogorci sagradili pravoslavnu crkvu „S. Saba“. Opis je dat na osnovu posmatranja mape, ali bi zanimljiviji bio, da je naveden, Fossatov izvor. Mithad Kozličić, „Granice Boke kotorske na geografskim kartama 17.-20. stoljeća“, *Hrvati Boke kotorske*, Zbornik Pomorskog muzeja Orebić, Gl. ur. Stijepo Obad, Orebić: Sveučilište u Zadru, Zaklada „Dr. Cvito Fisković“, 2003, str. 71, 80; Ermanno Armao, *Località, chiese, fiumi, monti, e toponimi varii di un'antica carta dell'Albania Settentrionale*, Roma: Istituto per l'Europa orientale, MCMXXXIII-XI, p. 139. Crkva Sv. Prorok Ilija kraj Čoka na Volujici je obnovljena 1932. g.; na njenom groblju pravoslavni su uglavnom sahranjivani do formiranja groblja Gvozden Brijeg, 1917. g.

²⁶ „Vincenzo Decca del Sangiaccato di Scutari diceva infatti che la strada per Ducagini (monti a Est di Scutari) non era sicura per 'le sollevazioni degli albanesi', e proponeva la strada di Elbasan e di Salonico, della quale diceva di esser informato un antivariano Pietro Volvizza. Vennero con l'antedetto Pticovich il cavalier domino Tomà Pellessa albanese, e insieme missier Vincenzo Decca con missier Piero Volvizza d'Antivari, li quali dissero che la strada per Uscopia sarebbe piu' sicura e facile ma 4 giornate più lunga. Sua signoria illustr. deliberò di tener la via di Elbassano, perché anche essendo insolita a personaggi, fuggisse l'occasione che a Costantinopoli prevenisse l'avviso della sua andata prima del suo arrivo.” Bernardo je

Skoplja bio udobniji i sigurniji, ali da je za 4 dana duži.²⁷ *Volvizza* se pridružio poslaniku i njegovoj „družini“, koji su, od Elbasana, prošli kroz Strugu, Ohrid, Prespu, *Monasterio* (Bitolj), da bi 26. maja stigli „u Vodenu, kadilučku varoš, koju protječu mnoge vode.“²⁸ „Krenuv iz Vodene, izaslaše *Volvizzu* da pripravi pomoću Abrahama Namias, brata konzula u Monastiru, konje za Carigrad.“²⁹ *Volvizza* je u Solun, da nađe konje, pristigao prije putnika, koji su tamo bili 29. maja 1591.³⁰ Prema Bernardovom izvještaju, uhvaćeni Lippomani se udavio, skočivši u more s broda koji je prispio na Lido.³¹

Iako hronološki prethodi pomenutom Petru, na ovome mjestu se, kao posljednje svjedočanstvo o rodu Volujica, razmatra izjava posljednje volje Miha (*Ser Michael*) *Voluizze*.

Na osnovu raspoloživih podataka, ne bi se moglo ništa podrobnije kazati o njegovom ocu za kojeg bi se, prema formulaciji testamenta (*Michele de Dom. Voluizza*), moglo pretpostaviti da se zvao Dominik (Dominko, Dinko) i da je živio u razdoblju kraj XV - XVI v.

posebno komentarisao navedenu odluku o putu: „Questa deliberazione di tener lo viaggio per la via di Elbassano insolita ad ambasciatori e baili, mi fece risolvere di scrivere quest'itinerario, acciocché, secondo la riuscita, se ne possa dar informazione a chi per avventura disegnasse per l'avvenire d'incamminarsi per la medesima strada.“ Blerta Kapaj, „Viaggio di un ambasciatore veneziano a Costantinopoli“, *Questioni odeopporiche, Modelli e momenti del viaggio adriatico*, a cura di Giovanna Scianatico e Raffaele Ruggiero, Bari: Palomar, 2007, p. 299.

²⁷ Petar Matković, „Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI. vieka. Putopisi Jos. Rosaccia i M. Quada, put u Carigrad L. Bernarda, Tr. Korobejnikova i Gj. Douse“ (Putopis o putovanju mletačkoga poslanika Lovre Bernarda u Carigrad od god. 1591), *Rad JAZU*, knj. CXXXVI., L, Zagreb 1896, str. 18-19.

²⁸ P. Matković, „Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI. vieka. Putopisi Jos. Rosaccia i M. Quada, put u Carigrad L. Bernarda, Tr. Korobejnikova i Gj. Douse“, str. 30-31.

²⁹ Ibid., str. 32.

³⁰ Ibid., str. 34.

³¹ 1591/Lorenzo Bernardo: Journey of the Venetian Ambassador; <http://www.albanianhistory.net/texts/AH1591.html> (3. 11. 2007.), pp. 1-3.

Miho Dom. Voluizza de Antibarо je svoj testament dao sastaviti u Dubrovniku 15. juna 1569. Izjava posljednje volje Ser Michael-a otvorena je 23. juna 1569, pred svjedocima Ser Ivanom Marinovim de Restis³² i Ser Marinom Sfondratijem, kancelarom.³³

Iz oporuke od 15. juna 1569. saznaje se da je tada već bolesni Miho bio nastanjen u Dubrovniku („*in domo habitationis testatoris*“).³⁴ Kako je naveo da je „*per la gratia di Dio della mente et intelletto sano et sincero*“, ističući da se mora pripremiti za posljednji trenutak, podsjetio je na evanđeosku izreku koja kaže: „*estote parati etc.*“³⁵ - „*per che*

³² Ivan Marinov Resti, rođ. oko 1527. g., trgovac u Londonu (1555/58.), 1558. je bio poklisar kod engleske kraljice Marije I, od koje je nastojao izdejtstvovati ukidanje zabrane izvoza čohe iz Flandrije preko Italije. Otišao je 1572. g. sultanu Selimu II, kao poklisar harača. Od 1575. do smrti 1605. g. jedanaest puta je bio dubrovački knez. Oženio se oko 1560. g. djevojkom iz roda Babalio, a imali su šest sinova. Nenad Vekarić, *Vlastela grada Dubrovnika*, Svezak 3, *Vlasteoski rodovi (M – Z)*, Zagreb – Dubrovnik: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku, 2012, str. 221-222.

³³ Kancelar i sekretar, Marino Sfondrati je u dubrovačkoj službi proveo 44 godine. *Ser Bartholomeus de Sfondratis de Cremona*, plemić je koji je u razdoblju 1449–1504. služio dubrovačkoj državi kao notar i sekretar, bavio se i književnošću, pišući elegije i epistole. Antunin Bartolomeo Guglielmov (†1504.) je u dva braka (s Marušom Kotrulj i Magdom Pace) imao 19 sinova i 9 kćeri. Nella Lonza, „Kancelarija“, *leksikon.muzej-marindrzić.eu/kancelarija/* (22. 11. 2017.); Zrinka Pešorda Vardić, *U predvorju vlasti: dubrovački antunini u kasnom srednjem vijeku*, Zagreb – Dubrovnik, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku, Hrvatski institut za povijest, 2012, str. 125, 169; Savo Marković, „*Per discharigo della consciencia*“: testamentarni odrazi medievalnog imaginarija barskog patricijskog roda Natalis (Nalis)’, *Acta Histriae*, Letnik 22, 3, Koper 2014, str. 535.

³⁴ Državni arhiv u Dubrovniku (dalje: DAD), *Testamenta notariae* (dalje: TN), sv. 43, 21r. Na ustupanju snimka navedenih dokumenata iz Državnog arhiva u Dubrovniku i kolaciji transkribovane isprave najljepše zahvaljujem prof. dr. sc. Nelli Lonza.

³⁵ „*Et vos estote parati quia qua nescitis hora, Filius hominis venturus est*” (Mt 24:44); „*Et vos estote parati, quia qua hora non putatis, Filius hominis venit*” (Lk 12:40), *Biblia Sacra Vulgata* (Public Domain).

non è cosa alcuna piu certa della morte, ma incerto del giorno et hora di essa morte“ – te shodno njoj, preporučujući dušu svemogućem Bogu, njenom stvoritelju, pristupio sastavljanju svojeg testamenta.

Pri raspolaganju svojim zemaljskim dobrima, koje mu je Bog dopustio da stekne (*„disponendo delli miei beni temporali a me da Dio concessi“*), *Michele de Dom. Voluizza* najprije čini nabožna zavještanja za desetine *„et primitie“* dubrovačkoj katedrali sv. Marije Velike, u iznosu od 2 perpera, koliko i svećilištu sv. Marije na Dančama.³⁶

Uz iskaz emocije prema ženi Mari (*„Marra mia cara consorte“*), Miho izjavljuje da joj ostavlja primljeni miraz od 250 zlatnih škuda. Testator zatim određuje da njegova žena Mara treba za života da ima u posjedu sva njegova dobra, kojih će biti gospodarica i upraviteljka (*„sia madona et patrona delli miei beni“*).³⁷

Sl. 6. Stolna keramika, Bar, XV-XVI v. Photos: Savo Marković.

Svojem vanbračnom sinu Radu iz Crne Gore (*„Rado de Monte Negro mio figliuolo naturale“*) Miho ostavlja jednu

³⁶ DAD, TN, sv. 43, 21r.

³⁷ Ibid.

ograđenu zemljišnu parcelu („*obgrada*“), na imenovanoj lokaciji, koju je kupio od žene Nikole Bazarina, s tim da je istu mogao posjedovati tek s navršenih 30 godina („*non voglio che ditto Rado habbia il possesso, se non quando venira alla età de anni trenta*“).³⁸ S obzirom da su se u Dubrovniku plemići uključivali u Veliko vijeće s dvadeset godina starosti, a sa isto toliko muški nasljednici emancipovali u Firenci,³⁹ s tom dobi korespondira testamentarna odredba iz sredine XV stoljeća, prema kojoj je dubrovački antunin i barski iseljenik Nikola Nalis odredio svojim sinovima minimalnu starost od 20 godina za podjelu fraterne.⁴⁰ Radov otac, međutim, želi da njegov vanbračni sin bude još deceniju stariji prije nego što bude vlasan raspolagati navedenom nekretninom. Međutim, to je ipak mlađa dob koja se zahtijeva da bude navršena kada se ima u vidu da je barski patricij Ivan Ludovikov Prodi, potkraj XV stoljeća, univerzalnom nasljedniku odredio „dob od trideset šest godina da ispod te dobi isti Marin ne može uopće ništa prodati, otuđiti, zamijeniti, darovati, ili se obavezati“, u pogledu ostavljenih dobara, „u cjelosti ili djelimično“.⁴¹

Uz navedeni uslov koji se odnosio na životnu dob, Miho je vanbračnom sinu postavio još jedan. Rado je morao slušati očevu ženu Maru, a ako joj ne bi bio poslušan, ona ga je mogla istjerati iz kuće („*che lo possa caciari for della casa*“), s tim da ne dobije ništa očevo osim topuz i štit („*la mazza et la targa*“).⁴² *Mazza*, kako se u testamentu navodi, srednjovjekovno oružje, vjerovatno je bilo u potpunosti metalno, s višestranom glavom ili sferom na vrhu, snabdjevenom izbočenjem ili zašiljenim

³⁸ Ibid.

³⁹ S. Marković, „*Per discharigo della consciencia*“, str. 529. U Trogiru su sinovi i unuci vijećnika postajali članovima Velikog vijeća nakon navršene šesnaeste godine, dok su pravo glasa imali od dvadesete godine života. I. Benyovsky-Latin, „Smještaj gradskog plemstva u dalmatinskim gradovima“, str. 42.

⁴⁰ S. Marković, „*Per discharigo della consciencia*“, str. 529.

⁴¹ S. Marković, „*Gradu in gradum semper antiquior de dicta domo aut familia de Prodis*“, str. 93.

⁴² DAD, TN, sv. 43, 21r.

izbočinama (*brocchi*), više namijenjeno oštećenju oklopa protivnika, nego nanošenju povreda.⁴³

Sl. 7. Izložci srednjovjekovnog oružja⁴⁴

Targa, lakši srednjovjekovni štit od kože, drveta i/ili metala, povijenog, ovalnog, konkavnog, četvorougaoanog ili trapezoidnog oblika, nosio se s lijeve strane, pričvršćivao za podlakticu i služio zaštitu borca od brade do trbuha. Dok se u desnoj ruci borca obično nalazio mač, *targa* je protivniku služila kao cilj pri odapinjanju strijela, po čemu je i nazvana.

⁴³ *Mazza* (lat. *matea*, *mattea*; lat. class. *mateōla*, it. *mazzuola*), veliki, češće čvornovat, kratak i robustan štap različite veličine, jedno od najstarijih oružja, u praistoriji s pričvršćivanim kamenom; *mazza d'arme* ili *mazza di ferro*, srednjovjekovno metalno oružje, upotrebljavano je do XVII v. *Mazza ferrata* je, međutim, imala drvenu dršku i metalnu glavu snabdjevenu zupcima ili klinovima. U terminologiji oruđa, teški čekić, malj, *macola*, s dugom drškom i glavom od drveta ili čelika, težine 3 do 14 kg. [Http://www.treccani.it/vocabolario/mazza/](http://www.treccani.it/vocabolario/mazza/) (3. 8. 2017.), p. 1. Topuz s čavlima, svojim ostrim ispupčenjima, šiljcima, odnosno ostricama, činio je udarac glave oružja smrtonosnijim.

⁴⁴ „*Mazze d'armi a coste d'epoca medievale*”, CC BY-SA 3.0, <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=110704> (3. 8. 2017.).

Sl. 8. i 9. Gorštački štit, Nacionalni muzej Škotske;⁴⁵ drvena targa s heraldičkim znamenjem, Ugarska oko 1500.⁴⁶

Posljednjim testamentarnim odredbama Mihajlo Dominikov Volujica određuje svoju zakonitu kćerku Franu („*Frana mia figliuola legitima et naturale*“), za univerzalnu nasljednicu pokretnih i nepokretnih⁴⁷ dobara. Pri tome, kako je prethodno naglasio, testator je izrazio želju da Mara, majka njegove kćeri, uživa državinu („*habbia il possedio*“) tih dobara.⁴⁸

Za epitrope, odnosno komisare izjave svoje posljednje volje, Volujica je odredio Boža Mihajlovog Dobrovidovića, prečasnog sveštenika Frana Pavlovog Bodilu, Marina Ivanovog

⁴⁵ By Kim Traynor - Own work, CC BY-SA 3.0, <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=15854638> (3. 8. 2017).

⁴⁶ Predstavljena su znamenja porodica Tanzel i Rindscheit; Di Fordmadoxfraud - Opera propria, CC BY-SA 3.0, <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=4506379> (3. 8. 2017).

⁴⁷ Ukoliko je nešto od posjeda Miha *de Dom. Voluizza* preostalo u Baru, indikativno je da se teren „*a Perdazza*“ pokojnog *Michele-a Voluize* pominje u oporuci don Ivana Župana, sastavljenoj 1570., a otvorenoj 1572. g. u Dubrovniku. Na istoj lokaciji posjed je imao i *Zorzi*, odnosno Jerolim Bazan. S. Marković, „*Una chasa in la zitade de Antivari*“, str. 214, 215.

⁴⁸ DAD, TN, sv. 43, 21r.

Suxo, kao i patricija Pasqualea de Pasqualija, zamolivši ih da izvrše ono što je sadržano u testamentu.

Više je podataka poznato jedino o barskom plemiću Pasqualeu de Pasqualiju. Shodno oporučnoj odredbi barske iseljenice u Dubrovniku, Katarine Dalmas udate Boriš, iz 1574. g., ona je svoju kuću koja se u Baru nalazila u Dvorima Pasqualijevih ostavila gospodinu Pasqualu Todorovom Pasqualiju („*lasso a Ser Pasqual Todoro di Pasquali la casa si trova posta in Corte di Pasquali...*“).⁴⁹ Pasqualiju i njegovom zakonitom nasljedniku testatorka je takođe ostavila vinograd te polje koje je dobila po osnovu miraza („*la vigna nella contrata di Puual, et il campo dotale posto a Selien, a lui et a suo herede legitimo in perpetuum*“), pa bi se moglo pretpostaviti da je riječ o nepokretnoj imovini naslijeđenoj po ženskoj liniji i da je Katarinina majka, „*q. domina Margarita fu moglie di detto Dalmas*“, bila iz roda Pasquali.⁵⁰

Već se 1570. g. pominje nasljednik ovoga plemića: svešteniku *Theodoro*-u („*figliolo di m. Pasquali di Pasquali*“) don Ivan Župan ostavlja jednu podzidanu zemljišnu parcelu iza Skalice („*una ograda Sascalize*“).⁵¹ Pomenuti je epitrop Pasquale umro prije 21. novembra 1587, kada barski sveštenik *Alesandro Bazzano*, takođe iseljen u Dubrovnik, navodi da ono što je trebao da mu vrati njegov rođak pok. *Pasquale di Pasquali* ostavlja njegovoj djeci.⁵² Ovi bi podaci možda mogli govoriti o prijateljskim vezama i o ubikaciji dobara koja su pripadala Mihi Volujici.

⁴⁹ Savo Marković, „Posljednja od barskog patricijskog roda Dalmas: „*Catharina Borisc, herede universale del q. m. Antonio Dalmas*“, *Arhivski zapisi*, Časopis za arhivsku teoriju i praksu, Državni arhiv Crne Gore, God. XXII/2015, br. 1, Cetinje, 2016, str. 49, 55.

⁵⁰ S. Marković, „Posljednja od barskog patricijskog roda Dalmas“, str. 49, 70.

⁵¹ Don *Theodorus Pascalius* je kasnije postao barski arhiđakon (pominje se 1610/22. g.). *Ibid.*, str. 50.

⁵² „Item voglio che quello che mi debbe dare il q. Pasquale di Pasquali mio cugino, il detto mio herede non possa domandar cosa alcuna, e però che tutto quello che mi debe dare, lascio alli sua (!) figlioli.“ DAD, TN, sv. 47, ff. 188r-188v.

Oporuka Miha Volujice završava uobičajenom notarskom formulacijom prema kojoj se ista ne može poništiti nikakvim svjedočanstvom: „*Quod nullo testimonio rumpi possit.*“⁵³

Zaključak

U razmatranju društvene stratigrafije srednjovjekovnog i ranonovovjekovnog Bara posebnu komponentu zauzima povezanost grada s obalom, otvorenost svim njenim prednostima i izloženost opasnostima morskih prostranstava. Barski rod Volujica, poznat tek po nekoliko svojih pripadnika, upravo je jedan od onih koji prezimenom, odnosno toponomastikom svjedoči o upućenosti onovremenog žiteljstva na Jadran. Analizom oskudnih arhivskih dokumenata i istoriografskih saznanja, uz oslanjanje na pomoćne istorijske nauke, nastoje se odgonetnuti genealoška, topografska, ali i brojna druga pitanja koja otvaraju izdanci ovoga roda, nosioci pojedinih komunalnih dužnosti, zabilježeni i s plemićkim prerogativima. Dok se ekonomska usmjerenost kroz bavljenje trgovinom, shodno opštim tokovima, mogla pretpostaviti, sačuvani podaci pružaju posebna obavještenja o ličnim i imovinskim odnosima, položaju i ulozi žene u porodici, nasljeđivanju očinske ostavštine, odnosno imovine unijete u brak. Rasvjetljava se poslovna sposobnost žene i ženskog djeteta kao nasljednice, ali takođe evidentira diskriminisanost nezakonitog muškog nasljednika. Porodične relacije utiču na nasljedni dio, pokazujući od kolikog su značaja socijalna integracija s jedne strane, i dodiri sa zaleđem, s druge. Patrimonijalni posjed i imovina stečena ličnim radom pripadaju (polu)sestri, implicirajući legitimitet kao načelo već opadajuće strukture koja je nekad ustrojila komunu. U vezi sa pretpostavkama po kojima su nastala imena rodova, od posebne je važnosti pozicioniranje zabilježenih toponima, odnosno određivanje smještaja nekretnina u njihovom vlasništvu. Kada je u pitanju rod Volujica, toponimiја doprinosi poznavanju nekadašnje društvene arhitekture ondje gdje je kultura sjećanja posustala, a njegovo rodoslovlje, u

⁵³ DAD, TN, sv. 43, 21r.

kontekstu imaginarija humanističkog doba i političkih mijena s kraja XVI vijeka, predstavlja podsticaj daljim istraživanjima.

Prilog: Testament g. Mihajla Dom. Volujice iz Bara, 15/23. jun 1567. [DAD, TN, sv. 43, 21r]

Testamentum Ser Michaelis Dom. Voluizza de Antibaro.

M. D. LXIX, indictione XII.a, die vero XXIII mensis iunii. Rhagusij. Hoc est testamentum q. Ser Michaelis Dom. Voluizza Antibarensis, repertum in publica notaria Rhagusij, ubi datum fuerat ad salvandum ex consuetudine civitatis inter alia testamenta viventium, cui erat ascripti in testes Ser Ioannes Marini de Restis, iudex, et ser Marinus de Sfondratis cancellarius. Cuius Testamenti tenor talis est, videlicet:

In CHRISTI nomine, amen: Anno nativitatis eiusdem Millesimo quingentesimo sexagesimo nono, indictione XIIa, die vero XV mensis iunii, Rhagusij, in domo habitationis testatoris.

Io Michele de Dom. Voluizza, trovandomi infirmo del corpo, ma per la gratia di Dio della mente et intelletto sano et sincero et per che non è cosa alcuna piu certa della morte, ma incerto del giorno et hora di essa morte, per star adunque preparato secondo il detto evangelico dicente *estote parati* etc., faccio et ordino questo mio ultimo testamento raccomandando l'anima mia al onnipotente Dio creator de quella, e disponendo delli miei beni temporali a me da Dio concessi in questo modo: lascio per le decime et primitie de Santa Maria Maggiore in Ragusa iperperi dua, item alle Dance iperperi dua.

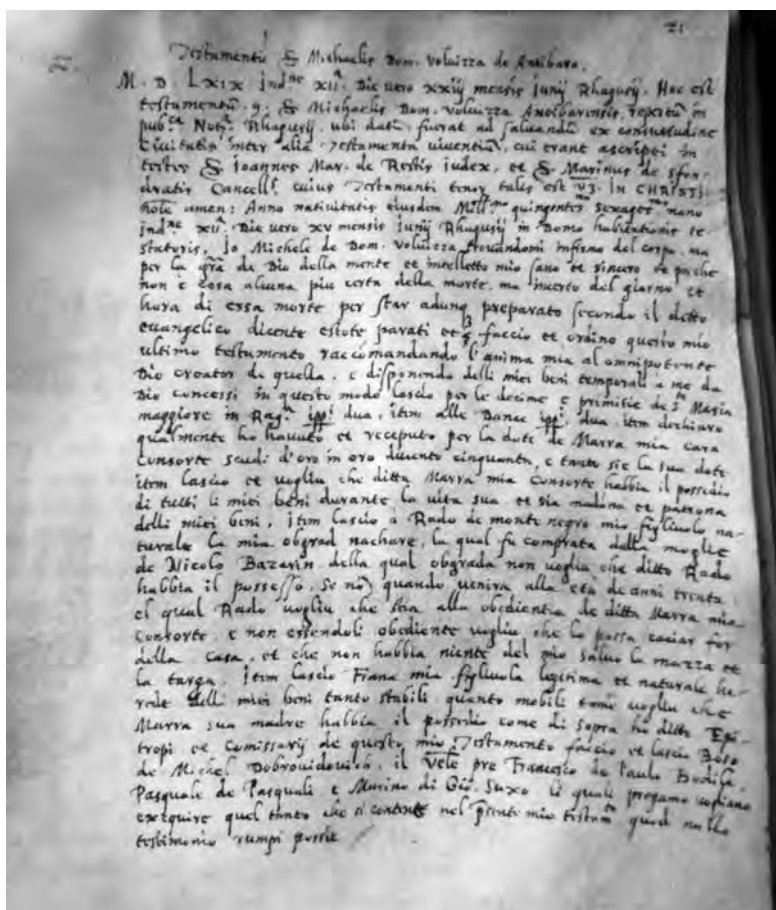
Item dechiaro qualmente ho havuto et receputo per la dote de Marra mia cara consorte scudi d'oro in oro ducento cinquanta, e tanto sie la sua dote. Item lascio et vogliu che ditta Marra mia consorte habbia il possedio di tutti li miei beni durante la vita sua, et sia madonna et patrona delli miei beni. Item lascio à Rado de Monte Negro mio figliuolo naturale la mia obgrad Nachare, la quale fu comprata dalla moglie de Nicolo Bazarin, della qual obgrada non vogliu che ditto Rado habbia il possesso, se non quando venira alla età de anni trenta. El qual Rado vogliu che stia alla obedientia de ditta Marra mia consorte, e non essendoli obediente vogliu che lo

possa caciari for della casa, et che non habbia niente del mio salvo la mazza et la targa.

Item lascio Frana mia figliuola legitima et naturale herede delli miei beni tanto stabili, quanto mobili, tamen vogliu che Marra sua madre habbia il possedio come di sopra ho ditto.

Epitropi et commissarii de questo mio testamento faccio et lascio Boso de Michel Dobrouidouich, il venerabile prete Francesco de Paulo Bodila, Pasquale de Pasquali e Marino di Giovanni Suxo, li quali pregamo vogliano exequire quel tanto che si contene nel presente mio testamento.

Quod nullo testimonio rumpi possit.

THE KINDRED VOLUIZA OF BAR: GENEALOGY AND TOPONYMY*Summary*

In consideration of the social stratigraphy of Bar during medieval and early modern period, connexion of town to the coast, openness to all its advantages and exposure to the perils of sea expanse represent a special component. Kindred Volujica of Bar, known only for several of its members, is the one of those that with the family name and toponomastics respectively testifies about directionality of antecedent population to the Adriatic. Analyzing scarce archival documents and historiographical knowledge, relying on auxiliary historical sciences, attempts are made in order to resolve genealogical, topographical as well as many other questions raised by offsprings of this kindred, holders of particular public duties, noted also with nobiliary prerogatives. Whilst economic focus through the commercial activity, according to the general flows, could have been assumed, saved data provide specific information about personal and property relations, position and role of women in the family, the succession of dowry and paternal inheritance and dowry. The sources also shed light on business ability of the woman and female child as heiress, but also evidence discrimination of illegitimate male heir. Family relations have an effect on inheritance share, emphasizing the importance of social integration on one hand and connection to the hinterland on the other. Patrimonial possession and property acquired through own work belong to a (half)sister, implying the legitimacy as a principle of already descending structure that once established the commune. Regarding the assumptions relating to the origin of family names, positioning of recorded toponyms and determining the placement of real estates in kindred's possession is of particular importance. When it comes to kindred Volujica, toponymy contributes to the knowing of former social architecture where the culture of memory faded, while its genealogy, in the context of imagery of humanistic era and political changes at the end of the XVI century is incentive for further researches.

UDK 930.85(497.16Boka Kotorska)“17“

Др Драгана РАДОЈИЧИЋ, научни савјетник
Етнографски институт САНУ

БАРОКНО ПИСМО 18. ВИЈЕКА У АРХИВСКИМ ИЗВОРИМА¹

Прилог реконструкцији културне слике Боке Которске

Сажетак: У овом раду покушали смо да на основу расположивих извора архивске грађе и литературе напишемо малу реконструкцију једног дијела културне слике Боке Которске кроз примере из материјалне културе, а понајвише из заборављеног венецијанског језика 18. вијека. Апострофиран је значај језичког мијешања које је било у уској вези са миграционим процесима, честим и експанзивним у прошлости овог краја. Констатовали смо да је језик куће, породице и поезије био словенски, а језик администрације и културе дуго је био венецијански или италијански. Билингвизитет се задржао, нарочито у урбаним срединама, све до краја XIX вијека, да би глобализација, комуникације и миграције утицале на нестајање појединих дијалекатских црта у говорима Боке Которске.

Кључне ријечи: архивски извори, венецијански језик, етнологија, материјална култура.

¹ Овај текст је резултат рада на пројекту Интердисциплинарно истраживање културног и језичког наслеђа Србије и израда мултимедијалног портала „Појмовник српске културе“ (47016), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

BAROQUE LETTER OF THE 18TH CENTURY IN THE ARCHIVAL SOURCES

Contribution to the reconstruction of the cultural image of the Bay of Kotor

Abstract: *In this paper we tried, finding the base in disposable archive sources and literature, to write a minute reconstruction of one part of the cultural image of the Bay of Kotor through the examples of material culture and mostly from the forgotten Venetian language of the 18th century. Particular attention is brought to the importance of linguistic merging, that was tightly related to migration processes, frequent and expansive in this area's past. What we established is that the language of household, family and poetry was Slavic, and the language of administration and culture was Venetian or Italian for a long time. Bilingualism held on, especially in the urban environments, until the end of the 19th century, while globalization, communications and migrations played their roles in the process in which particular dialectic features of the Bay were fading out.*

Key words: *archive sources, Venetian language, ethnology, material culture.*

Увод

У лаганом протицању времена ствара се култура, а хуманистичке дисциплине нуде нова сазнања, јер коначних одговора нема. Колико год заступали став да су поједине теме, посебно из етнологије као научне дисциплине, обрађене у материјалној, социјалној или духовној култури, ипак постоје разлози и реалне могућности да се још истражује на овом пољу.

Спознаја да непознавање или површно представљање одређених културолошких феномена, као и недостатак научне аналитичности, неминовно доводи до мањка првих вриједности и наводи истраживаче ка новим исходиштима.

Мишљења смо да су архивски списи једно непрегледно и насавладиво пространство које увијек пружа изненађења, из којих извиру открића и теме које ће и у будућности захтијевати научне анализе.

Познато је да архивске установе Боке Которске чувају документа која не могу изгубити привлачност упркос чињеници да су до сада вршена веома значајна деценијска истраживања од стране еминентних стручњака из разних научних области. Простор Боке Которске и даље је рудник за научнике и истраживаче, и зато привлачност рада на овом простору не јењава.

Бока Которска географски захвата Бококоторски залив са најближим залеђем. Због њеног геополитичког положаја и географско-климатских услова од најстаријих времена привлачила је бројне народе који су дуже или краће вријеме боравили на њеним обалама. У прошлости материјалну и духовну културу у Боки Которској одликује изражен традиционализам, без обзира на вјерску и националну припадност, спремност прихватања других утицаја, смисао ка општости, осјећај за савременост. Са лакоћом се прихватало и прихвата „ново“ те су се различити културни утицаји сабирали не нарушавајући неке већ од раније наталожене особености. Културни интереси два свијета Истока и Запада оставили су свој јасан печат у свим сегментима живота, стварајући синтезу разних струјања, усклађујући се и прилагођавајући са специфичностима овога поднебља. Некада веома развијено поморство пресудно је утицало на прихватање одређених различитих културних садржаја. Други и не мање битан фактор, о коме се приликом анализирања одређених појава мора водити рачуна, јесу бројне миграције које су као таласи плавиле овај залив. Мијешање становништва пресудно је утицало на многа дешавања на друштвеној и културној сцени. У политичко друштвеном контексту Бока Которска као географска цјелина то није била увијек у својој историји. Сјеверозападни њен дио два вијека био је под турском влашћу, источни дио Залива је још почетком 15. вијека пао под власт Венеције, док је крајем 17. вијека усљед ратних дешавања и политичких гигања дошло до

историјске и друштвене измјене и обједињавања под власт Венеције у правно-политичком смислу. Миграције су биле вјековна судбина овог поднебља, нарочито усљед честе промјене власти. Сталне миграције биле су оне изазване економским стањем, а текле су линијом залеђе-загорска села-приобална насеља, или пак из Црне Горе и Херцеговине ка Боки Которској, шире посматрано њеном залеђу.

Шпиро Кулишић је запазио значај чињенице да су патријархалне традиције и многи народни обичаји своје трајање задржали и код приморског становништва, а посебно међу трговцима и поморцима. Они су одржавали сталан додир са страним свијетом и долазили у додир са другим цивилизацијама, а нарочито са медитеранским културним кругом чији су дио интензивно били током 18. и 19. вијека те у том периоду достигли и висок степен цивилизацијских норми.

Прошлост свих наших градова, па и приморских, боље нам је позната него историја зидина које су их окружавале и у чијим оквирима је вјековима текао живот.²

Ријечи од заборава

У науци о језику познато је, да су стари писани текстови најважнији изворник за проучавање језичке структуре, односно за праћење генезе многих дијалекатских појава краја у којем су настајале.

На простору Боке Которске венецијански језик је дуго био језик администрације и културе, а касније италијански,

² Г. Станојевић, *Грађа за проучавање историје градских утврђења и тврђава у Далмацији и Боки Которској из средине XVIII вијека*, Мешовита грађа, књ.4, Београд, 1976, 9. Пожутјела и влагом нагрижена архивска грађа из архивског фонда Политичко-управног млетачког архива (1687-1797), Државног архива Црне Горе Цетиње, Архивско одељење Херцег Новог и из Историјског архива у Котору, пружа увид у један, до сада неосветљени део културно-историјске прошлости овог дијела Медитерана.

али то су били језици урбаних средина, док је словенски говор био заступљен у руралним срединама. Језичко мјешање је у уској вези са миграционим процесима, честим и експанзивним у прошлости овог краја. Језик куће, породице и поезије постепено постаје словенски. Језик администрације и културе остаје венецијански или италијански. Билингвизитет се задржава, нарочито у урбаним срединама, све до краја XIX вијека. Потом су глобализација, комуникације и миграције утицале на нестајање појединих дијалекатских црта у говорима Боке Которске. Такође, код малог броја преосталог аутохтоног становништва, у домаћем кругу, сачувани су поједини романизми, посебно у области материјалне културе којом се бави етнологија као научна дисциплина.

Када се стране ријечи приме у народни језик третирају се као домаће, па се од њих, као и од домаћих помоћу разних афикса изводе нове. До сада су се истраживачи највише бавили романским елементима у бокељским говорима, као и њиховом односу према домаћим ријечима, због вишевијековне употребе венецијанско-италијанског језика. Велики број примљених ријечи су оне које означавају до тада непознате објекте, прије свега из материјалне културе као што су: алат, покућство, посуђе, одјевни предмети. Упознавајући се са тим објектима народ је прихватао и њихове називе, како их је чуо од неких којима су већ били познати, не размишљајући о њиховом поријеклу. Многе туђице са овог поднебља ушле су у свакодневну употребу најчешће путем трговине и поморства.³

Миграције условљене ратним збивањима из деведесетих година XX вијека, као и развој туризма, нарочито су утицали на измјену народних говора, а самим тим и на губљење дијалекатске лексике.

³ Л. Томановић, *О романским елементима у бокељским говорима и њиховом односу према домаћим*, Бока 4, Херцег Нови, 1972, 159,164,169.

Последњих година уочљива је употреба неких већ запретаних ријечи (романизама/турцизама/германизама) у књижевним текстовима, као и у новим позоришним комадима који обрађују културну прошлост Боке Которске, па самим тим – интензивнија употреба архаизама и дијалектизама.

За очување многих језичких особености заслужне су жене, будући везане за кућу нијесу имале прилике да се „мјешају са другим говорима“, као и старији мушкарци који су сачували специфичности говорне групе којој су припадали.

Занимљиво је навести како је Стефан Митров Љубиша гледао на проблем туђица у нашем језику. „Ја не нијекам да је језик, као којемудраго друго знање, напретку савршености вриједан, али сам увјерен да је чинитељ тога напретка они дијелак народа нашег који живи гдје се другог језика осим нашег не зна ни чује, па га невоља гони да изнаходи и начиња имена новијем стварима; а незнајући како се те ствари зову у туђем језику, присиљен им је ковати имена како га нарав учи, пак се сковане ријечи изахода удоме и укоријене у народу.“⁴

Бокељски говори имају извјесне језичке особине: „већ се у сваком мјесту друкчије говори“.

Као и други бокељски говори, паштровски припада новоштокавском јужном говору, а постоје извјесне језичке црте, по којима се разликују од осталих Бокеља и других сусједа. Јован Вукмановић истиче: „Паштровске говорне специфичности се поклапају са границама области, захваљујући историјским околностима и начину организовања живота унутар ове заједнице с обзиром на чињеницу да су готово четири вијека уживали своју самоуправу, сачињавали духовну цјелину и придржавали се старе ендогамије.“

⁴ С. Мусић, *Романизми у језику Стефана Митрова Љубише*, Зборник радова из науке, културе и умјетности, Бока 8, Херцег Нови, 1976, 163.

У приватним архивским збиркама паштровских кућа налазе се исправе које су писали писари паштровског збора и калуђери, свештеници, приватним лицима. Они су били школовани људи са лијепим рукописом - сви су знали и италијански језик. Паштровске исправе – збирка – сјајан споменик писмености и културе, открива нам широко развијену писменост и добро познавање различитих облика правних послова и поступака, једнога краја. „Паштровске исправе од XVI до XVIII вијека, из ког времена их је највише сачувано, данас представљају драгоцену грађу за проучавање унутрашњег живота паштровске општине и њене самоуправе у том периоду“ и свакако да и за науку о језику превазилазе границе локалног значаја.

Огромна је штета што је знатан дио писаних докумената изгорио 1812. године у манастиру Прасквица (угледном стјеццишту писане ријечи и умјетности), а у току Првог и Другог свјетског рата у манастирима: Св. Стефану, Режевићима и Градишту.

„Сачувани писани споменици имају велику важност не само за пручавање културне историје и племенског живота Паштровића, драгоцени су за упознавање развоја језика на овим просторима. Поред италијанских ријечи (млетачких) које су се поједине одомаћиле, у говору се могу чути ријечи и латинског, турског, француског, арапског, персијског, румунског и руског поријекла, што свједочи о бурним историјским временима и сусретима са бројним народима и њиховим културама“. Казује нам у својој монографији о Паштровићима Јован Вукмановић. Велики значај има и дјело познатог писца Стефана Митрова Љубише у изграђивању књижевног језика.

Како истиче проф. С. Мусић: „Данашњу језичку ситуацију у Боки Которској карактерише постојање две групе говора. Северозападна Бока припада источнохерцеговачком новоштокавском дијалекту, док њен југоисточни део припада зетско-сјеничком дијалекту... али

данас се све више губе локалне разлике..., а под утицајем старомлетачког говора Словени су на Јадрану у три основна слоја (балкансколатински, далматински и новоромански слој), црпили своје романске посуђенице. У доба када су Млечани заузели Херцег Нови (крајем 17. века) венецијански је добрим делом већ изгубио свој престиж, тако да су документи који се налазе у Архиву Херцег Новог и Котора писани претежно на италијанском (тосканском) језику, поред несумњивог и веома значајног утицаја венецијанског дијалекта.“ Даље наводи да „италијанизми који су у последњих стотину година продрли у српскохрватски књижевни језик и тим путем допрли и до говора северозападне Боке, односе се највећим делом на подручја у којима је италијански језик у 16. и 17. веку доминирао у Европи и великом се снагом проширио у све европске језике... Све то указује на чињеницу да је словенско становништво Јадранске обале уопште, а у северозападној Боки посебно, у току готово тринаест векова додира са једном снажном културом и цивилизацијом чије је седиште било на Апенинском полуострву, а периферне се линије шириле по читавој Европи, а нарочито по источној обала Јадрана, узело од те културе и цивилизације оне термине који су му недостајали у његовој најпре сточарско-номадској, затим земљорадничкој, и на крају, поморској и урбаној фази.“⁵

Примјери из архивске праксе

Културни феномени – праћени кроз димензију историјске ретроспективе, добијени из архивских података – обogaћују сазнања и донекле мијењају стереотипе.

Установљена вриједносна класификација, путем које се реконструишу не само историјске чињенице, већ прије свега - процеси развоја људских заједница и њихове културе, дијели изворе на:

⁵ С. Мусић, Романизми у северо-западној Боки Которској, Београд, 1972.

- изворе првог реда (материјални и писани извори, проистекли из неког историјског догађаја или појаве, сачувани предмети инвентара, архивска грађа).
- Изворе другог реда, који обухватају све остале врсте извора као посредне или временски удаљене информације о испитиваној појави.

Архивски подаци јасно указују на путеве и начине, разлоге, узроке и посљедице, а ширином информација дају могућност повезивања културе с језичким, демографским факторима, друштвено-економским односима, духовном, социјалном климом, природном средином.

У култури и умјетности Боке Которске током 17. и 18. вијека доминира барок – бисер неправилног облика. Барокни период је карактерисала спољашња, јавна манифестација свих друштвених појава – од рођења па до смрти, што се одражавало и на одјевним предметима као бројним предметима из домена материјалне културе.⁶ Дух овог последњег великог европског стила допирао је на обале Боке и оставио је свој траг.⁷

У монографији о одијевању, коју сам објавила половином деведесетих година 20. вијека покушала сам да реконструишем одијевање становника свих друштвених слојева и конфесија на овом дијелу Јадрана у 18. вијеку, што је омогућило да се – у цјелини и у појединостима – наслути стил живота у датом времену, те да одјећа буде носилац слике о културним утицајима који су долазили и са Запада и са Истока. Од архивске грађе, која ми је пружила информације за реконструкцију одјевне слике,

⁶ Барокни период долази после ренесансе, уносећи своје неправилне елементе, у њему се јасно наглашава пролазност живота и владавина смрти, чему је доприносила и свакодневна крвава стварност Европе.

⁷ Открића нових трговачких путева бацила су Венецију у други план у односу на државе апсолутистичких монархија и атлантске економске експанзије (Шпанија, Енглеска, Француска), у којима се барок нарочито развијао.

на примјер најзначајнији су пописи прђија (мираз-dota). Пописи прђија рађени су претежно на италијанском језику, од стране приучених провидурових писара, барокним писмом 18. вијека. Извјестан број пописа прђија писан је старом ћирилицом, а први од њих потиче већ из 1690. године. Рукописи су тешко читљиви и у њима има доста провинцијализама, поред израза својствених венецијанском дијалекту.

У одјећи становника овога краја били су видни утицаји европског одијевања и стила – код градског становништва, уз наслијеђене турско-оријенталне елементе код руралног становништва. До изражаја су дошли акултурацијски процеси, контакти између сеоске и градске културе, копненог залеђа и јадранске обале. На одјећи овога краја огледали су се бројни културни утицаји: балкански, словенски, оријентални и медитерански. Одјећа је пружала слику о друштвеном статусу, добу старости, брачном стању, полу, занимању и другим особинама ове средине.

За ову прилику посебно издвајамо да су називи одјевних предмета свјedoци језичке разноврсности. Има безброј примјера којима се то може доказати, а за овај рад само изабрали само неке из области материјалне културе, а на основу читања архивске грађе писане италијанским писмом претежно венецијанског дијалекта.

Годинама истражујући културну прошлост овог поднебља неизбежно се наилазило на ријечи које је требало објаснити, односно приближити савременом језику. Посебно је то изражено код ријечи из домена материјалне културе. У жељи да те ријечи сакупим на једном мијесту, покушала сам да приложим један мали терминолошки рјечник из области материјалне културе, без претензија да буде саображен принципима дијалекатске лексикографије, који сам објавила у монографији „Слике из Боке“, 2008. године.

Закључак

Бока Которска - бисер Медитерана, гдје су се таложили, стапали и прожимали културни утицаји долазећи и са Истока и са Запада. Примјера је безброј, а овог пута смо изабрали само неке настале на основу анализе архивске грађе и литературе, а припадају материјалној култури.

Период прије, током и непосредно након 18. вијека, посебно на Медитерану, обиљежили су чести ратови вођени између двије велике силе – Млетачке Републике и Османског царства. Вјековна тежња великих сила за посједовањем Далмације огледала се у многим ратовима, а они су вођени и прије и послје времена о коме је овдје ријеч. Након двовјековне владавине Турака, 1687. године, заузећем сјеверозападног дијела Боке Которске, остварене су вишедеценијске тежње Венеције да заокружи своју владавину над цијелим заливом. Смјена власти произвела је првенствено промјене у демографској, етничкој и културној сфери.⁸ Доласком великог броја досељеника измијењена је етничка, вјерска и социокултурна слика. Пристигли Италијани и новодосељени динарци, уз затечени старосједилачки живаљ, подједнако су доприносили настојањима да се животне прилике хармонизују. Тако је захваљујући Венецији, која је доминирала највећим дијелом источне обале Јадрана добар дио венецијанске терминологије ушао у говоре, а процес одумирања романизама венецијанског поријекла у почетку је ишао споро. Данас живи само у сјећањима и код старијег слоја становништва.

⁸ Томо К. Поповић, *Херцег Нови*, Херцег Нови 1924; Максим Злокочић, *Млетачка управа у Херцег Новом*, Бока, зборник радова из науке, културе и умјетности 3, Херцег Нови 1971; Глигор Станојевић, *Катастар Херцег Новог и Рисна из 1704. године*, Споменик САНУ, СХХV, Београд 1983; Драгана Радојичић, *Крајина новска у судару свјетова*, Београд 1994.

Сакупљање специфично профилисаних ријечи сабраних из архивских и других списа је посебно значајно не само за тумачење одређених етнологских предмета и појава, већ и за науку о језику и представља лијепо прожимање два истраживања лингвистичког и етнологског спојеног жељом открића, сазнања и трајања. Зато за такве мале рјечнике, настале из оваквих симбиоза, можемо казати да су лијепа разиграна мјеста гдје се сакупљају све оне појмовне ствари о чијем поријеклу, промјенама и трајању често веома мало знамо.

UDK 94(497.17)“18“

Sreten ZEKOVIĆ

NJEGOŠ JE VRH(UNAC) CRNOGORSKOG NARODNOG PREPORODA

Sažimак: *Crnogorski narodni preporod kao posebit pokret prije, uz, pored i u klinču ilirizma i srbinizma, kao ideologija zapadnog i istočnog lika integralizma na jednoj narod(nos)noj (etničkoj) osnovi. Njegov oslobodilački integralizam Njegoš je poetsko-filozofski ucjelovio i međunarodno afirmisao za razliku od ujedinjenog integralizma.*

Ključne riječi: *ilirizam, srbinizam, crnogorcizam i njegov oslobodilački integralizam.*

NJEGOSH IS A PEAK OF MONTENEGRIN NATIONAL REVIVAL

Summery: *Montenegrin national revival, as a special movement before, alongside and in the wedge of ilirism and serbinism, as the ideology of the western and eastern character of integralism on a national, the (ethnic) basis. His liberation integralism was embedded by Njegosh, who gave it a poetical-philosophical shape and affirmed it internationally as opposition to unified integralism.*

Keywords: *ilirism, serbinism, montenegrinism and its liberation integralism*

**ZAKLJUČCI O TRADICIONALNOM CRNOGORCIZMU
SAMOKONSTITUISANOM DO NJEGOŠA**
**Nema „pomena srpskoga imena“, srpstva i „srbovanja“
u Crnoj Gori do Njegoša**

U tomovima I i II edicije ovoga autora *Dinasti(ja) Petrović Njegoš pomeđu crnogorcizma i integralizama*¹ utvrđene su činjenice i dokazi za sljedeće postavke i zaključke o *crnogorcizmu* u posebnoj crnogorskoj slobodarskoj tradicionalnoj (iznutra i spolja bitno antifeudalnoj i opriro-đenoj) zajednici (do Njegoša).

1. Nije bilo „pomena srpskoga imena“ (*srpski, Srbi*) koji bi se odnosio na Crnu Goru i Crnogorce, navlaštito, ne u narod(nos)no-nacionalnom (etničkom) smislu (izuzimajući naknadna preinačenja i krivotvorenja izvornijeh šedočanstava, nevalidnijeh arhivalija, njihovoga neodgovarajućeg ideološko-političkog, romantič/ars/ko-mitskog i imperijalno nacionalističkog angažovanog tumačenja izvan konkretnog prirodno-istorijskog konteksta, značenja i smisla).

2. Čak i „pomen srpskog imena“ (*srpski, Srbin, Srbija*), koji je adresiran na drugu zemlju i narod (izvan Crne Gore i Crnogoraca), veoma je rijedak, gotovo zanemarljiv (srazmjerno ondašnjoj istorijskoj osami /izolaciji/ Crne Gore, njenoga vojno-političkog oslonca na velje sile u borbi protiv Turske carevine i trajniju „tursku Srbiju“ i nje/zi/nu /pro/tu rsku Pečku patrijaršiju slavenosrpsku).²

¹ U *Istoriji o Crnoj Gori* Vasilija Petrovića pojam i termin *crnogorski narod* ponavlja se tušte puta(h), a nijednom se ne (s)pominje *srpski narod*. Između ostalih, i ovo je bitni motiv i razlog što se Vasilijinoj *Istoriji*, i u ovdašnjoj etabliranoj historiografiji i nauci uopšte, ne pridaje oni značaj koji je suštinski (za)miritao kao prvi pisani, zanago, *anticipatorski* crnogorski nacionalni program (bez obzira na neko čisto pozitivistički konstatovano nedovoljstvo), navlaštito sa stajališta imperijalne istor/iograf/ije, još od prve reakcije na nju, prvim pisanim (sve)srpskim nacionalnim programom *anonimni NN Kratki opis Zete i Crne Gore* (1774 ?).

² Dr Živko Andrijašević, *Srpstvo u Crnoj Gori*, feljton u *Vijestima* počev od 20.9.2004; ponovljeno pod istijem nazivom u *Doklei* 2011 (3) *Falsifikati crnogorske prošlosti*, DANU 2011, 91-107.

3. Izrazito naglašena svijest o crnogorskom narod(nos)no-nacionalnom (etničkom) biću potiskuje spor(adič)ne, neizvorne, nevalidne, površno i neodgovarajuće tumačene i prevođene „pomene srpskoga imena” u Crnoj Gori.

4. Ime i pojam *srpstvo* nije postojalo u Crnoj Gori (do Njegoša), pa ni u Srbiji (a nema ga ni u *Rječniku /1818/ Vuka St. Karadžića*) niti je pomen *Srbin*, *srpski* u Crnoj Gori *etnonim*, odnosno *srpski nacionalni identitet Crnogoraca*, niti su ga *Crnogorci izmislili*, niti je „srpska nacija u Crnoj Gori” „izvorna crnogorska samoprodukcija” (koja se prvorazredno, kao crkveno-vladičanski mit, pripisuje dinastima Petrović Njegoš),³ jer za to ne postoji ni jedna validna činjenica, arhivalija i dokaz, a još manje je ona izraz narodnosno-nacionalnog (etničkog), odnosno povijesnoga bića Crnogoraca.

5. Jasno, čisto i zdravo su se razlikovali pojmovi *crnogorski narod* i *nacija* od *srpskoga naroda* i *nacije* (tušte puta/h/, u stvari *zakonito*, kao *istorijska traj/a/nica*, *stalnica*, *konstanta/ i tendencija*, te i izričito (nedvosmisleno) isticanje *crnogorskoga naroda* i *nacije*.

6. Nikada i ni(g)đe nijedan dinast Petrović nije izričito izrekao da su *Crnogorci narod(nos)no-nacionalno Srbi*, *dio srpskog naroda*, da su srpskog (etničkog) po(d)rijekla, a naročito ne da je crnogorska država *dio Srbije* i *srpska zemlja*.

7. Za sve dinaste Petrović i onodobne Crnogorce Crna je Gora vazda izričito, i bez izuzetka, *crnogorska otadžbina* kao jedinstvo države i naroda-nacije crnogorske.

8. Ni dinasti Petrovići ni Crnogorci nijesu ni(g)đe ni izričito ni implicitno, ni neposredno ni posredno izjavili, ni spomenuli da im je Srbija „skut otadžbine”, niti njihova Matica.

9. Ni dinasti Petrovići, ni Crnogorci nijesu izrekli ni spomenuli da su odvajkada težili i bili za „ujedinjenje srpskoga

³ Kako to tvrdi zna(ve)ni i glasoviti bjelaški ujednitelj i bijelo cr(k)veni konvertit Jovan Četković, *Ujedinjenje Crne Gore i Srbije*, 1940, u Dubrovniku, 135, 428/29 (kako to tvrdi dr Šerbo Rastoder u svom *Uvodu* u I tom *Skrivana strana istorije*, „najčešće citirana knjiga između dva rata“).

naroda“,⁴ „srpskih zemalja“ (uključujući i Crnu Goru) niti za ujedinjenje južnoslovenskih naroda, osim za ujedinjenje radi njihovog opštenitoga oslobađanja od zajedničkih neprijatelja. To je sušti smisao i značenje Njegoševog oslobodilačkog imperativa „Za dvostrukost ni mislit ne treba“.

10. Za njih je Crna Gora slobodna *država i matica crnogorska* koja svojom „borbom neprestanom“ ne priznaje nad sobom tursku vlast, a Srbija je *izvanjska* i to „turska Srbija“. kao što je i neoslobođeni dio Crne Gore bio „turska CG“,⁵ „mletačka CG“; „austrijska CG“ koje je slobodna CG svim bićem nastojala da oslobodi.⁶

⁴ Zapravo su pripadali „turskoj Srbiji“, pa su u tijem krajevima bili indoktrinirani *srpstvom* (pro)turske „Pečke patrijaršije slavenosrpske“ koja je propovijedala široki pojam „srpske raje“.

⁵ Odatle oni(aj) imperativ kod Njegoša u *Gorskom vijencu* „za dvostrukost ni mislit ne treba“

⁶ Zna(ve)no je da su okolna carstva i Mletačka Republika iskorisćavali Crnogorce za svoje interese i u ratovima i u vaktu mira sa Turskom carevinom. „Od kraja 1755 do novembra 1756. inkvizitori su tri puta izdavali naređenje da mitropolit Vasilije bude otrovan“ (dr Gligor Stanojević, *Mitropolit Vasilije Petrović i njegovo doba 1740-1766*, Beograd, 1978, 128). Vasilije ogorčen piše mletačkom duždu iz Trsta 15. juna da je Venecija pozivala Crnogorce u pomoć kad im je trebalo da je brane od Turaka, a zaboravljala ih je kada je s Turskom u miru. Kaže da je izdata naredba mletačkoj vojsci da njega, Vasilija, živa uhvate, kako bi ga poslali „na dar Veziru u Bosnu“. „To li su naši stari zaslužili, da mi zemlju sovsjem razorite, a mene, njiovog pastira, u varvarske ruke predate?!“. Navodi koje su sve velike, nekadašnje i tadašnje, velike sile priznavale njegovu zemlju, a Mletačka Republika se „ne može sravniti ni s najmanjom potencijom u Evropu“, pa je ne priznaje. (Zbornik Dušana Vuksana *Prepiska mitropolita Vasilija, mitropolita Save i crnogorskih glavara 1752-1759*, 46-47).

Krajem septembra 1759. održan je na Cetinju Zbor na kojem je raspravljano i o *izdaji* Teodosija Mrkojevića i njegovog brata (koji je bio u Budvi mletački špijun) zato što je u odsustvu Vasilijinom izdejstvovao da se Turskoj plaća harač. Teodosije je osuđen, zajedno sa bratom, na progonstvo i konfiskaciju imovine. Sava i Vasilije su izdali proglas kojim anatemišu sve koji pruže utočište Teodosiju. Time je opozicija slomljena, jer je i na mjesto guvernadura, još u Rusiji, izabran Drago Vukotić iz Ozrinića, a ne nasljednik Stanka Radonjića (G. Stanojević, *Isto*, 164-166). Takođe(r), *Hronologija života mitropolita Vasilija Petrovića*, u *Istorija*

11. Za Petroviće i onodobne Crnogorce „borba neprestana“ u *slobodnom dijelu* Crne Gore je „zbjeg slobode“ iz *osvojenijeh oblasti* Crne Gore i „posljednji ostatak nje(zi)ne slobode“, „jedini slobodni dio crnogorskoga naroda-nacije, a jedanak i na Balkanu uopšte.

12. U skladu sa stalnom istorijskom tendencijom samokonstituisanja državotvornosti crnogorskoga naroda i u cilju nastavljanja, održavanja, učvršćivanja, nepriznavanja turskog i ostalog podaništva i međunarodnog priznavanja crnogorske slobode i nezavisnosti autohtone legalne i legitimne državne uprave i vlasti mitropolita-gospodara (i) nasljednih dinasta Petrovića, i oni su i etosno, etnosno i legislativno prononsirali institut *izdaje* za svakojeга žitelja Crne Gore koji su samostalno saradivali sa okolnim carizmima i veljim silama protivno rečenim interesima crnogorske državotvornosti i naroda crnogorskoga.⁷

13. Sve vladike-gospodari Petrović Njegoš i onodobni Crnogorci imali su *jasnu narod(nos)no-nacionalnu (prirodno-istorijsko etničku i etnogenezičku) gotovo refleksnu, genetsku svijest o crnogorskoj samobitnosti, autohtonosti i posebitosti*, što su prononsirano izričito često zborili o *crnogorskom narodu i naciji* koje posve jasno razgraničavaju od *Srba* i širijeh (sličnih i srodnih) grupa(cija): slavenosrpskih, južn(g)oslovenskih, slovenskijeh i drugih etnosa. Za njih nije bilo sporno postojanje

*o Crnoj Gori mitropolita Vasilija Petrović, LZCG, Obod –Pobjeda, Cetinje – Titograd, 1985, 156. U historiografiji je ostalo neistraženo zašto se Teodosije Mrkojević početkom juna 1765. našao u pratnji Vasilija na putu za Rusiju, a Teodosije je putovao samo do Beča (Dovodi se u vezu sa trovanjem Vasilija Petrovića). I akademik dr prof. Đorđije Borožan smatra da je Teodosije Mrkojević *agens movis* u toj nejasnoj situaciji Vasilija Petrovića.*

⁷ Višeetničkih i(li) nadedetničkih, veljdržavnih i veljcrkovno-vjerskijeh cjelina, grupa(cija): *Slovena, Južnijeh Slovena, slavenosrba*, ali i u odnosu na veljdržavno i veljcrkovno-vjersku pripadnost: *srpskom kraljevstvu i carstvu, (višenarodnosnoj) „Pećkoj patrijaršiji slavenosrpskoj“, pravoslavlju, „srpskoj (državnoj) vjeri“, „srpskom obredu“, „srpskom krštenju“* (nasuprot „turskoj vjeri“, „grčkoj vjeri“, „latinskoj (rimo katoličkoj) vjeri“), *”(sve) srpstvu“* kao *imperijalnoj integralističkoj ideji slavenosrpstva i srpskoga južnoslovenstva.*

crnogorskoga naroda-nacije, već su ga (je) prihvatili kao prirodnoistorijsku i „sudbinsku“ datost i činjenicu.

14. *Crnogorski narod* (nacija) i *srpski narod* (nacija) nijesu bili u odnošenju *posebnoga* i *opštega* kao npr. *crnogorski narod* i *slavenosrpski narodi* među kojima je i crnogorski (tj. subordinacije, podređenosti, pri čemu bi drugi, kao *opštiji*, uključivao, podređivao i nadređivao prvog, kao *posebnog*). Bili su samostalni, posebiti i uporedo različiti narodnosni pojmovi, pa i kad su ga navodili i u ramu širijeh etničkih i drugih cjelina⁸ Znači, nije to oni(aj) dugo zloupotrebjavani odnos *Crnogoraca* (posebnost) kao „đeličak srpstva“, u ramu tzv. (višeetničkog, nadnarod/nos/nog, carsko-patrijaršijskog) *srpstva* i *svesrpstva* (srpskog južn/g/slo venstva) koji se podmeću i imperijalno poistovjećuju sa „slavenosrpstvom“. Ovo prosto zbog toga što termin i pojam *srpstvo* još nije ni postojao (do Njegoša).

15. Jasno su uočavali i prepoznavali sopstvenu crnogorsku povijest i priče i potlje propasti (kratkotrajnog, 9-togodišnjeg) Srpskoga (Dušanova) carstva i imali svijest o sopstvenim dubokim istorijskim (izmiješanim, simbioznim, slovensko-ilirsko-duklijanskim) korijenima, državnosti i gradovima koje su Nemanjići „u temelju razurili“.⁹

16. Nijesu konfundirali sopstvenu crnogorsku povijest u druge, tuđe imperijalne istorije, već je samo s njima vojno-politički *lavirala* kada je bila prinuđena da u njima nađe oslonac, branu, zaštitu, pomoć, idejni i ideološko-politički podstrek (vazda „birajući manje zlo“), u borbi za *samoopstanak u slobodi* („zbjegu slobode“) protiv opasnijega osvajača baš radi očuvanja, nastavljanja, zadobijanja i oslobađanja sopstvene crnogorske istorije, naroda, nacije, otadžbine, tradicije, crkve i držav(otvor)ne samostalnosti i narodne posebitosti.

⁸ Vasilije u *Istoriji o Crnoj Gori* navodi Diokliciju koju je razurio Nemanja, a sve je to vrlo jasno i decidno iskazano u poslanici Crnogorskog glavarskog zbora od 1804. g. upućene Ruskom Svetom Sinodu i Carskoj Rusiji u povodu zatočenja i proćerivanja iz Rusije Sv. Petra Crnogorskoga i njegovog vjernog sekretara Franćeska Dolčia, kao i u protestnom pismu Petra I.

⁹ Takođe u prijethodno navedenom protestu Glavarskog zbora od 1804.

17. Imali su jasno temeljno *etničko mjerilo* za utvrđivanje i razlikovanje *etničke pripadnosti*: „*prirodni Crnogorac*“, „*rodni Crnogorac*“, „*prirodni Srbin*“, „*prirodni Rus*“ itd. (naročito kod Save, Vasilija i Sv. Petra Crnogorskoga), za razliku od „vjersko-obrednih“ i drugih grupacija kao (kako je Petar I ukazivao) „političkog pričina“ za nerazlikovanje *crnogorskoga naroda* od *slavenosrpskog* i drugih naroda.¹⁰

18. Jasno se razlikovalo (srednjovjekovno-imperijalno) „*srpsko kraljevstvo i carstvo*“ i „*vodeći (imperijalni) narod srpski*“ od samoniklijih *narodnosnih država* i *naroda* u njemu (od „onijeh hrabrijih naroda u njemu“- Vasilije i Petar I).

19. Takođe(r) su razlikovali *pripadnost* carističko-crkveno-vjerskoj jurisdikciji i imperijalnoj držav(nost)i od samobitne narodno-nacionalne i nje(zi)ne autentične državne pripadnosti, posebno crnogorske.¹¹

20. Uočavali su pričin (privid) i docnijega imen(t)ovanja i poisto vječivanja *narodnosti* na osnovu *pripadnosti imperijalnim državama*, njihovim „državnim vjerama“, bogomoljskim ustanovama, organizacijama i obredima,¹² ali to

¹⁰ Na to je vrlo izričito upozoravao i Njegoš u odgovoru Milošu Obrenoviću kada mu je razgraničio crnogorski narod od srpskoga u ramu slavenosrba.

¹¹ Pećke patrijaršije slavenosrpske“, Ohridske arhiepiskopije, Barske i druge nadbiskupije od naroda-nacije u ramu njihove jurisdikcije, a takođe i posebitih naroda-nacija i njihovih osvojenih država u okviru cariz(a)ma (Istočnog /pravoslavnog, vizantijskog) i Zapadnog (katoličkog) rimskog carstva, ruskog carstva, Srpskog (Dušanova) carstva, Turskog carstva, Mletačke velje sile, Austrougarskog carstva.

¹² Rus P. A. Rovinski za Crnogorce zbori: „*Imenom Srbin označavaju pravoslavnoga*, a zatijem navode imena plemena“ („naroda“) (*Černagorija v neja prošlom i nastijačcem*, II/1, Peterburg, 1897, 621) Čeh Jozef Holeček navodi: „Pitaš li ga za vjeru, *Crnogorac će odgovoriti da je Srbin*; pitaš li ga za narodnost, *odgovoriće da je Crnogorac*“ (*Cerna Hora*, Praha, 1876). To dalje potvrđuje i konkretizuje na Crnogorskom primorju Srbin Simo Matavulj: „Od iskona pa i na Primorju *Srbin je bio samo pravoslavni, Srpstvo je značilo samo pravoslavlje*, kao što u ovim krajevima (na istoku) znači i danas“. (*Bilješke jednog pisca*, Beograd, 1939, 24). To potvrđuje Jovan Sundečić: „Rus spaja sa pravoslavljem Slavjanstvo, a Srbin vjeru sa Srpstvom“ (*Orlić*, 1870.)

nije stvaralo „jezičku pometnju“ ni kod „crnijeh kapa“ (kaluđera), ni „crvenijeh kapa“ (svjetovnih lica), niti kod vladike (mitropolita), ni Zbora ni glavara da jasno odrede svoje crnogorsko narod(nos)no-nacionalno i državno biće.

21. Pojam *Slavenoserbi* koristili su u značenju svo(je)ga vremena¹³ kao višetnička (višenarodnosna), nadetnička i crkovno-vjerska grupa(cija) u koju spadaju i nesrpski pravoslavni narodi (kao npr. Bugari), a Crnogorci se uporedo navode, posve samostalno i odvojeno od Srba. U *užem smislu* su *pravoslavni* (pod jurisdikcijom carske i (pro)turske „Pečke patrijaršije slavenoserbske“, a zajedno sa katolicima u *širem smislu* pojma *Slavenosrbi*.¹⁴

22. Vladike-gospodari Vasilije i Petar I i onodobni Crnogorci češće koriste i imena i pojmove: narod slaveno-ilirski, slavenoilirski crnogorski narod, iliričeska nacija, slaveno-serbo-iliričeskoga roda hristijanina,¹⁵ ali vazda u bitnom svedenu na crnogorsku narod(nos)no-nacionalnu osnovu.

23. Još od Balšića, koji su se oslobodili Srpskoga carstva, zatijem epohalne novovjeke **tranzicije** „Crnojeva plemena“, njegove Skupštine i države u crnogorski Vladikat i Principat, odnosno vladičanski (nasljedni) principat (na temelju Crnogorskoga narodnog zbora /Narodne skupštine/

¹³ Dato u prvom broju *Ljetopisa Matice srpske* u Budimu 1825.g.

¹⁴ Tu je već korijen *svesrpstva*, *srpskog južn(g)oslovenstva*, „*Srba tri zakona*“ (vjere), „*Srbi svi i svuda*“, „*srpskoga (Južnoslovenskog) jezika*“ Vuka Karadžića (*Danica*, 1826), koji je bitno sakralizovano *slavenosrpstvo* (carske „Pečke patrijaršije slavenoserbske“ samo pričinski sekularizovao).

¹⁵ Čini ni (nam) se da kod njih, a navlaštito kod Petra I, nazivi „slaveno-ilirski narodi“ i „slaveno-serbo-ilirski narod“ više tendiraju ka nekom opštijem „južnoslovenstvu“ na širem i dubljem slaveno-ilirizmu, a „slaveno-serbi“ ka *pravoslavnijem* Južnim Sloveni ma, posebno onih koji su bili pod jurisdikcijom *Pečke patrijaršije slavenosrpske*.

U *Posveti* svoje *Istorije* ruskom državnom vicekancelaru Voroncovu, Vasilije Petrović sebe predstavlja kao *smjerni pastir Slavenoserbskago Černogorskago naroda*, ali odmah zatijem, moleći da se omogući štampanje *Istorije* – veli da je cilj njegovog poduhvata da bi „*s narodom našim Crnogorskim i drugi Slavenoserpski narodi* imali najusrdniju želju prema visokoslavnom Ruskom Carstvu“.

i Glavarskog zbora /izvršne vlasti), navlaštito od vladike-gospodara Danila Petrovića¹⁶ i dalje (sa jačanjem crnogorskog oslobodilačkog pokreta) sasvim je izoštreno ignorisanje, nepriznavanje i antagonistički odnos prema (pro)turskoj Pečkoj patrijaršiji čiji je ishod p(otp)uno ponarođavanje, uključivanje u crnogorski beskompromisni borbeni slobodarski pokret i samostalnost crnogorske crkve. U rečenoj tranziciji relativno razvijene balšičke i crnojevičke feudalne države, od samog početka, već u odstupanju pred turskom invazijom do podlovcenskog „zbjega slobode“ nestali su njeni feudalni odnosi, kmetstvo, a ne prihvata se turski osvajački i inovjerni feudalizam,¹⁷ i samokonstituiše se antifeudalna, bitno novovjeka zajednica slobodnih ljudi, oslobođena kmetstva,¹⁸ jedinstveni oslobodilački narod.

¹⁶ Pečki patrijarh je bačio anatemu na vladiku-gospodara Danila Petrovića zato što ga nije puštio preko granice u Crnu Goru da je privoli da plaća porez i da prizna tursko podanstvo, vlast. No, slične anateme bile su i prema drugim crnogorskim vladikama-gospodarima i od drugih okolnih i dalekih carstava zbog njihovog neposluha, npr. zatočeništvo i proćerivanje Sv. Petra Crnogorskog u Rusiji, zavjera protiv njega da bude kidnapovan i doživotno zatočen u Sibiru, suđenje njegovom vjernom sekretaru F. Dolčiu i njegova potajna smrt; konfiniranje Njegoša u Rusiji 1837 i njegovo oglašavanje nepodobnim za monarhizam i liberalna francuska shvatanja u Beču 1836/7 od strane Meterniha, i drugih, ne isključujući i rusku ambasadu u Beču, kada mu nijesu šćeli dati vizu za Rusiju. Obojica su napadani i od Sv. Sinoda Ruske crkve i Carstva, ali i od drugih hrišćanskih dušebrižnika za jeres, zapuštenost crkve, nepoštovanje crkveno-vjerskih kanona i slabu religioznost.

¹⁷ Borba protiv turskog osvajača ujedno je i borba protiv njegovog, ali i domaćeg feudalizma. Viđi o tome Sreten Zeković, studiju (*Neki otpori crnogorskoj autohtonoj sekularizaciji*, *Ars*, br. 2/86, Književna opština Cetinje, Cetinje, 1986. 61-76.

¹⁸ Stari izraz „kmet“ zadržao se u CG koji je označavao seoskog starješinu i sudiju, tako nazvan jer je pored sopstvenih seoskih i familijarnih poslova bio opterećen tim zajedničkim poslovima bez (odgovarajuće) naknade i koristi. Drugim riječima, bio je „kmet Selu“, u njegovoj službi, a ne feudalcu. Jedini ostatak feudalnog društva bila je crnogorska crkva, ali je i ona izgubila kmetstvo sa objektivno prinuđenim uključivanjem u opštenarodnu oslobodilačku borbu.

24. Dinasti Petrović Njegoš zvanično su oslovljavani *vladike-gospodari crnogorski*.¹⁹

25. Iako je u slobodnoj CG nesporno postojalo „udvojeno jedinstvo svjetovne i „duhovne“ (crkvene) vlasti“ (vladikat i principat, odnosno legitimno (nasljedni) „dinastički vladikatski principat“ (sa zahtjevom da se „crne kape“ ne miješaju u rad „crvenijeh kapa“), ni jedan dinast Petrović, ni glavlar ni našijenac toga doba nijesu svoju posebnu narodnu upravu nazvali *teokratijom*.

26. Ni vladike-gospodari, ni Glavarski ni Narodni zbor, niti narod crnogorski nijesu svoju tradicionalnu narodnu upravu, slobodni podlovcenski Vladikat i Principat (u kojim je vladika bio samo „prvi među jednakima“) nazivali, shvatali, razumijevali, doživljavali i praktikovali kao stegu državno-vjersko-bogoslovskog sijamstva, čvrstog dogmatizma i kanonizma uobičajeno znavene kao *teokratija*²⁰ ili kao nje(zi) na druga strana *svjetovna nemoć, bezvlašće* (koje baš poriču tu teokratiju) iliti „nepodijeljenost svjetovne i 'duhovne' vlasti“. Vladika-gospodar Vasilije Petrović u svojoj *Istoriji o Crnoj Gori* i poslanicama i vladarima veljih (carskih) sila i njihovim predstojateljima naglašava da je na Balkanu „*jedini slobodni*

¹⁹ Već na polupežanom zvonu na Cetinjskom manasti(je)ru ugravirano je za vladiku Danila: „*Danilo, Mitropolit i Gospodar crnogorski*“. Ovo je štivo na zvonu obnovljenog Cetinjskog manastijera koje je objavio Al. Iv. Aleksandrov 1895. „Poznato je da između naslova Vladike-Gospodara i Knjaza nema u stepenu nikakve razlike...Vladika, stara titula za crnogorskog knjaza (ancien title du Prince de Montenegro)“, V. Bogišić, *Spomenici – O povijesnici cijele državne titulature crnogorskih gospodara – uvod, Zapisi*, knj. XIII, sv. 1, januar 1935, 19.

²⁰ U tom značenju i smislu su bile mnogo više *teokratije* starije srednjovjekovne i novije ondašnje *obogotvorene carevine* (posebno istočno-azijatske). Crna Gora je bila po svojoj *suštini i sadržaju najizrazitije svjetovna* (sekularna), narodno-demokratska, a samo zbog *vladike* („prvog među jednakim glavlarima“) *formalno* povezana sa slobodarskom, borbenom, ponarođenom, posvjetovljenom (sekularizovanom), narodnom „jere-tičkom“ crkvom.

principat crnogorski“, „slobodna Republika crnogorska“, „slobodno knjaževstvo crnogorsko“. ²¹

27. Preovlađujuće se ukazuje da se crnogorska „borba neprestana“ vodi (i) za *hristijansku vjeru (za krst časni)*, naspram i nasuprot imperijalne turcizirane islamizacije, a malo ili zanemarljivo samog pravoslavlja, a nikako tzv. svetosavlja. ²²

28. Za crnogorski Principat i Vladikat je traj(a)nica (postoj/a/nica, konstanta) da je svijest o „borbi neprestanoj“ ujedno i *svijest o slobodi i sama sloboda*, kao uslova (o) čuvanja narodnosti i države crnogorske, i obrnuto. To je crnogorska politička filozofija *samostalnoga autohtnog političkoga kursa* i životne filozofije *beskompromisne „borbe neprestane“* protiv Turske carevine i ostalih osvajača (protiv „dvostrukosti“ slobode, a za njezinu nedjeljivost, cjelovitost, ucjelovljenost). Takvu nacionalnu i ljudsku svijest o slobodi iskazivali su vladike-gospodari i glavari predstojateljima velikih sila i car(evin)a (a u ime njih i ruska diplomatija) u borbenoj fanfari da dok se god „narod bori za slobodu ne može se smatrati neslobodnim i okupiranim“ i „da niko ne može pokoriti narod bez njegovog pristanka“. ²³ Ova „boba

²¹ Vladika-gospodar Vasilija Petrović piše carici Mariji Tereziji 1751 o „slobodnoj crnogorskoj Republici“; pismo od aprila 1753. upućeno Ruskom Kolegijumu inostranih djela, a prije toga pismo carici ruskoj od 25.5.1752. piše da Turska imperija želi da pokori „slobodnu kneževinu crnogorsku“.

²² Nigde se u onodobnom crnogorcizmu, pa ni kod Sv. Petra Crnogorskoga ni kod Njegoša ne pominje ni ime Sv. Save čiji kult ni kod Srba, posebno u Srbiji nije postojao sve do kaznenih naredbi Miloša i Mihaila Obrenovića iz 1832. i 1842.g i to kao srpskoga prosvjetitelja, školskog praznika. U Crnu Goru je svetkovinu sv. Save uveo u cetinjsku školu tek 1856.g. nevjerni vladika Nikanor Ivanović koji je bio saučesnik u zavjeri za komplot na knjaza Danila Petrovića. Kao autokefalni mitropolit Njegoš je ozvaničio autentičnog („prirodnog Crnogorca“) Petra I za crnogorskoga sveca (još za života nazivanog „živi svetac“, da bi srpskom *svetosavlju* stvorio protutežu *petrosavlje*.

²³ Zbog pasivnijeg odnošenja Evrope prema turskom osvajaču (Njegoš bi rekao „zloga gosta Evropi Orkana“), francuski filozof-prosvjetitelj Volter (1694-1776) jednom je uskliknuo s revoltom i ko(j)evitezao: „Zar u Evropi nema druge *nacije* izuzev šačice Crnogoraca“ (A. Baldacci, *La Bocche et Montenegrini, Bolonja*, 1886, 41).

neprestana“ za nacionalnu i ljudsku slobodu (protiv robovanja) bila je nepomirljiva sa srpskom hatišerifsko-autonomaškom političkom filozofijom samoodržanja turskoj porobljenosti („turskoj Srbiji“).

29. S ponosom i dostojanstvom su smatrali da je crnogorski narod-nacija prvačna u izvojevanoj „borbi neprestanoj“ za slobodu i nezavisnost, prva slobodarska (izvi)iskra za *ne-slobodni dio Crne Gore, za Južne Slovene, Balkan i šire*, „centrum (žarište) revolucije“, kako su je nazivali okolni carizmi i Mletačka Republika. Zato su slobodna Crna Gora i Crnogorci bili pijemontski podstrek, motiv, luča, cilj, uzor, nada i kredo oslobođenja južnoslovenskijeh naroda i ostale „porobljene braće“ na Balkanu i šire.²⁴

30. Iako neimen(t)ovano u takvoj formi, razlikovali su istorijski autentični i avangardno-pijemonski *crnogorcizam, kao istorijski proces i tendenciju*, od raznijeh oblika nad njim dograđenih *integralizama* koji su bitno, u osnovi i uglavnom proizilazili iz svijesti o potrebi i nuž(de)nosti zajedničke, opšte borbe za oslobođenje Južnijeh Slovena i drugijeh naroda u okruženju. Taj crnogorski *oslobodilački integralizam* bio je pritiskan i zamagljivan vanjskom crkveno-vjerskom i svjetovnom ideologijom svesrpsstva i imperijalnog bezuslovnog ujed(i)niteljstva.

31. Svi Petrovići, onodobni Crnogorci i crkva crnogorska žeženo su kudili i kastigali podavno prisutnu pojavu svakog (a ne samo turcizirano islamskog)²⁵ od(iz)rođavanja, otuđenja,

²⁴ Koji je „svojim dramatičnim i magičnim prisustvom na tom prostoru, mogao biti korijen buduće slobode i razvoja okolnih porobljenih naroda“ (Ratko Đurović, *Uvodna riječ u Istoriji o Crnoj Gori* Vasilija Petrovića, LZCG, Titograd, 12).

²⁵ Turcizirana islamizacija (poturčenje, poturica) je kao i ostali takvi procesi i oblici potuđenja, ako su spupčeni sa etatizmom, carizmom i vjerom, kada nijesu obično potuđenje, već i narodnosno-nacionalno odrođenje i preinačenje prvotnog etnosa i etosa: latinizacija (polatinčenje), italijanizacija (potalijančenje), mađarizacija (pomađarčenje) srbizacija (posrbičenje, posrbica), hrvatizacija (pohrvačenje) i sl., a zajedničko im je da autohtoni, samobitni etnosi „zarobljavaju sebe u tuđina“.

potuđenja(štva), „zarobljenosti sebe u tuđina“ (denacionalizaciju) „prirodnih Crnogoraca“, izdaju, pro(i)turice (svjetovne konvertite, neislamizirane Crnogorce), „domaću neslogu“, „domaće zlo“ Crne Gore, špijune, pomagače i predvodnike okupatorskih neprijatelja crnogorske slobode i države.²⁶

32. Za dinaste Petrović Njegoš i onodobne Crnogorce nijedan (ob)lik *integralizma* nije podrazumijevao *brisanje, ništenje i ukidanje crnogorcizma*, crnogorske države, otadžbine, matice, naroda-nacije i osamostaljene ponarođene crkve, kao što im se to uporno istorijski i aktuelno p(r)otura i podmeće u raštimanoj fanfari „za petrovićevsku (sve)srpsku Crnu Goru“ i rearhaizaciju Dušanovoga carstva.²⁷

33. Nijesu imen(t)ovali (nijesu im bili znaveni) ime i pojmovi *Crnogorstvo* i *Srpstvo* (ni su veljim ni su malijem početnijem slovom) niti ih je bilo u Vukovom *Rječniku* (1818) i pored 26 navedenih riječi *Srbin, srpski, Serbi, serbski, Serblji*²⁸

34. Nijesu imen(t)ovali (nijesu im bili zna/ve/ni) ime i pojam *Srbijanac*, niti se on, kao docnije i danas, razlikovao od tzv. ”pomjesnijeh Crnogoraca“ u ramu „jedinственoga (sve)srpstva“ i ”Matične Srbije“, kao veljesrpstva i Velje Srbije.

²⁶ Sv. Petar Crnogorski je u poslanici Bjelopavličima i drugijema od 3.9.1821. ukazivao na pravoslavne Crnogorce, izdajnike koji šuruju i družu se s Turcima, idu na poklon skadarskom veziru radi primanja mita, kao npr. Ilija Piletić s družinom. U toj poslanici Petar I pominje „zlo domaće“ i „domaće Turke“ (misleći na njih) koje je poetski uobličio Njegoš. Kao i Petar I, i Njegoš za njih kaže „da su mu oni mrzniji nego Turci“. Zbog takve prisutne pojave izdaje Petar I ustanovljava Zakon (otačastva) i stegu koji kastigava izdaju.

²⁷ Ove etnogenezofobične i suverenofobične stalno ponavljane izjave fanfariše namjesnik SPC za CG, mitropolit Amfilohije Radović.

²⁸ Uporedo, nezavisno od njih i van Crne Gore, i poznije (tek od kraja treće decenije 19. v., od 1827, dolaska na Cetinje Sima Milutinovića), „*srpstvo*“ je označavalo reminiscenciju na pripadništvo (naročito pravoslavno) Srpskom carstvu i jurisdikciju „Pečke patrijaršije slavenosrpske“, tzv. crkvenom „srpskom obredu“, ”srpskoj vjeri“, ”srpskom pravoslavlju“, odnosno ”pravoslavnom srpstvu“ pored ”srpstva tri zakona” (vjere) kod crkveno-vjerskih spisatelja i Vuka St. Karadžića, tzv. „(sve)srpsko južn(g)oslovenstvo“ po borbenoj fanfari „Srbi svi i svuda“.

35. Nijesu se bavili "etnogenetičkim po(d)rijevlom" Crnogoraca, osim opštoj slovenskoj i južnoslovenskoj pripadnosti, no su svoju crnogorsku etničku pripadnost (crnogorski narod i naciju) uzimali kao nesumnjivu, nespornu, normalnu, prirodnoistorijsku datost.

36. Nijesu imen(t)ovali *srpski jezik*, no *slovenski i ilirski jezik*, *slavenoserbski i naši jezik* (osim u preinačenijem, kriptovorenim, netačno, zlonamerno prevedenim i nekritički tumačenijem šedodžbama).

37. Za sve njih prijethodno navedeno je *crnogorska tradicija* i istorijska tendencija samostalnoga autohtonog načina upravljanja, političkog kursa i prava *Dika (Pravda) crnogorska*, svijest o slobodi, njezinoj potrebi, nužnosti kao uslovu stvarne slobode, ubjeđenja da je prisutna u Crnogorcima, da se stvarno pošeduje, stvara, živi i umire s njom i u njoj, ponosno prepoznaje kao njihova individualna i kolektivna, narod(nos)no-nacionalna svijest, tvrdovjerno čuvana i oživotvoravana kao prvačni, autentični, avangardno oslobodilački i pijemontski program i pokret ili *tradicionalni istorijski stožer* (vertikala), koji odolijeva na balkanskoj vjetrometini imperijalne istorije uopšte. Najlapidarnije, poetski sklupčano, iskazao ga je Njegoš iz usta predstavnika crnogorskoga *čojskog junaštva*, „junačke svobode“ „svetog junaštva“, „svete slobode“, vojvode Batrića:

„Zemlja mala odsvud stiješnjena, kakve sile put nje zijevaju;
s mukom jedan u njoj ostat može, za *dvostrukost* ni mislit ne treba!“

38. Tradicionalna crnogorska borba za stvarnu i duhovnu slobodu protiv svakog porobljavanja, robovanja, postala je ne samo inheretni bitni biljeg crnogorske nacionalne svijesti i bića, nego i vrhovna vrijednosna i ontološka kategorija posebitog *crnogorskog pogleda na svijet*, njihove životne filozofije (što vrhuni u Njegoševoj mudrosti i u samoj njegovoj *filozofiji slobode*).

39. Iz same vjekovne „borbe neprestane“ za slobodu (revolucije) u oružanom i idejnom, duhovnom liku, borbe u duhu i za duh slobode, proizilazio je prevlašćujući *sekularni antidogmatski, nekanonski, nenormativni duh*,²⁹ *bez crkveno-ujersko-obredne discipline i formalizma*, slabog (rjeđeg) pošećivanja crkve, bitno sekularizovani, laički, ponarodeni i narodni, do zazorne „jeresi“ i gotovo praktične areligioznosti, novo vjeki duh ili slobodarska religija i narodna crkva slobodnih Crnogoraca.³⁰ Radi toga su žestoko kuđeni, napadani, konfinirani i anatemisani crnogorske vladike-gospodari od sve tri Crkve (ruske, srpske i katoličke). Riječ je, zanago, o novovjekoj, nepozitivnoj, emancipatorsko-prosvjetiteljskoj, gnosticizovanoj crkvi, religiji i bogosloviji koju će Njegoš u poetsko filozofsko-teozofskoj mudrosti uobličiti i ucjeloviti u *posebitu drugačicu hrišćanstva i posebitu poetsko-filozofsku teologiju* i uopšte mudrost.

40. Za razliku od ostalih narodnih (kulturnih) prepорода Južnijeh Slovena i ostalih balkanskih naroda, i šire, Crnogorci su prvačno, avangardno i pijemontski (već) od kraja 15. i početkom 16. v.³¹ vršili dugovjeku nacionalno-oslobodilačku revoluciju u oružanoj i idejnoj (duhovnoj) „borbi neprestanoj“, životnoj borbi na djelu i borbi u duhu i za duh slobode.³²

²⁹ Njegoš: „Ove gore ne trpe regule“, „Bez poretka najbolja nauka“.

³⁰ Nalazeći se na (raz)međi Istoka i Zapada, više Zapadu okrenuta priđe Nemanjića, više Istoku od Nemanjića, Crna je Gora imala jedan kratak razmak (i jedini trag) vizantijske mistike u skriptorijima Skadarskoga jezera u doba Balšića (šćerke kneza Lazara i sestre despota Lazarevića). No, već od renesansnih prodora na Cetinje krajem 15.v. opredijelila se za zapadn(jačk)i laicizam, svjetovnost i ponarodenost.

³¹ Već po prvom poznatom pisanom šedočenju, izvještaju mletačkog hroničara Marina Sanuda 1500. g. pominje se Opštecrcnogorski zbor na Cetinju koji je samostalno odlučio da ne priznaje tursku i drugu vanjsku vlast (*Sazdanje Cetinja*, 1984, 60.)

³² Vidi opširnije o tome: Sreten Zeković, *Etnička svijest dinasta Petrović Njegoš*, isto, 411-420; od istog autora, *Nauk(a) o samobitnosti Crnogoraca*, tom XII – *Od „crnogorskoga nacionalizma“ do suvereniteta*, Isto, 31-88 (*Fenomen starijeh Crnogoraca*), a konkretno u vezi sa ovom temom od istog autora *Crnogorska nacija*, edicija *Nauk(a) o samobitnosti Crnogoraca* tom XIII; CKK Cetinje, 2010.

U strogom smislu i značenju, pojam „*narodni preporod*“ i ne odgovara odnositeljnom toku u (slobodnoj) Crnoj Gori. Što više, ovi(aj) pojam je njegovo (s)kaliranje i pogrješno ime-n(t)ovanje, jer u njoj nije bilo nacionalnoga preporoda u smislu *hatišerifsko-autonomaškog, austro-mađaronskog* i naličnog osamostaljivanja (porobljenijeh naroda) *u ramu tuđinskih (dozvoljenih) prava, uprava, zakon(ik)a i dekreta (po načelu legaliteta)*, uz velje kočnice već ustanovljene i instrumentalizovane *odnarođenosti*. Naprotiv, crnogorski narodni preporod –crnogorcizam od početka je bio samonikla i neraspućiva strana i inherentna mjera crnogorske „borbe neprestane“ i ratovanja za slobodu (slobodarskoga čojstvenog junaštva) koji se samoodređujuće razvijao po *legitimnom načelu narodnosti, ponarođavanja, posebite autohtone sekularizacije, narodno-oslobodilačke dvostruko (vanjske i unutrašnje) antifeudalne tranzicije u novovjeku specifičnu oprirođenu zajednicu novog načina života i duha Crnogoraca*.

41. I suviše, crnogorska antifeudalna, naturalizovana tradicionalna zajednica, *rano oslobođena kmetstva, dominantno nepostvarene društve ne strukture („naturalnog odnosa“ među ljudima i prema prirodi)*, bila je od početka, svojim ukupnim bićem, svojom *svjetovnom narodnom osnovom samokonstitutivna predispozicija, potencija, aktualizacija* (moguća stvarnost), *uslov i ishod za narodni (ukupni) preporod Crnogoraca, zapravo, ona je sam taj preporod*, koji se ne samo mnogo lakše od(raz)vijao, nego i *obrnuto, u drugom smjeru*, od onoga zapadno-evropskog i drugih. Naime, na Zapadu i Istoku proces sekularizacije, ponarođavanja, narodni prepod (uglavnom kulturni) išao je od gotovo potpune dominacije vjersko-bogoslovske dogmatike, kanona, bogomolje i bogoslovije ka oslobađanju od ove apsolutne feudalizacije, a u Crnoj Gori odmah, od gubljenja kmetstva, od kraja 15.v. (sa borbena-oslobodilačkom tranzicijom crnojevića države, nje/zi/nog zbora u novovjeku, antifeudalnu narodnu crnogorsku

zajednicu) sve do druge polovine 19.v.³³ kada i *počinje etastička institucionalizacija i instrumentalizacija crkve i religije*, a tijekom i nuž(de) na nje(zi)na formalizacija, dogmatizacija i kanonizacija.

Zaklonitost crnogorskih etnonima (etnikuma), a spor(adič)nost i zanemarljivost „srpskog imena u CG“

Zbirno: *pomena crnogorskoga imena* (etnonima) od vladike Danila do Njegoša: **21 + 177 +262 +33 +9 +33= 535.**

Pomena srpskoga imena od vladike Danila do Njegoša, koji se odnose na drugi, izvanjski narod i državu: **11+ 3 (2 grubi falsifikati, a 1 sporan, otvoren), 12 (u kojima se miješaju i poistovjećuju Sloveni i Srbi) + 6 + 15 (za koji postoji izvornik) + 24 (bez izvornika)= 71**

Pomeni *slavenoserbi, slavenoserbski* od vladike Danila do Njegoša: **4 + 5 (originalnih pisama) +10 (bez izvornika):19.**

Naravno da ovim nijesu zahvaćeni i registrovani svi crnogorski etnikumi, nego samo oni koji su mi bili dostupni i

³³ Narodno stvalaštvo je duboko protivfeudalno, ali je u Evropi bilo podređena kulturna struja, jer je i njezin nosilac bio *potčinjeni kmet*. Međuti(je)m, u Crnoj Gori nje(zi)n tegljač i čuvar je *slobodan seljak*. U zapadno-evropskim i ostalijem zemljama dugo se zadržalo shvatanje i opredjeljenje da je *crkovna dogma osnova svakoga mnijenja i ponašanja*, i da je *obrazovanje u bitiju bilo bogoslovsko*. U Crnoj Gori je, baš, *obrnuto*: narodno vaspitanje i obrazovanje, ponarodavanje, sekularizacija i narodno stvaralaštvo opštenito, narodni preporod, antidogmatski, do praktične areligioznosti, jeretički duh, narodna crkva i religija, bili su preovlađujuća svjetovna osnova i suštastveno jezgro idejne usmjerenosti cjelokupne životne filozofije i kulture Crnogoraca, sve do sredine 19. st. I Istok i Zapad su anatemisali ovi(aj) bitno sekularizovani i ponarodeni duh crnogorskih vladika-gospodara slobodne Crne Gore kao svojevrsnu jeres i (o)tuđenost od monarhizma i njegove crkve, vjere i teologije. Viđeti o tome podrobnije: Sreten Zeković, *Crnogorska jeres – humanitas heroica liberalis montenegrinae* (Crnogorsko slobodarsko čojško junaštvo), CDNK Podgorica i *Elementa montenegrina* Cetinje, 1994. i od istog autora *Sekularizacija u Crnoj Gori i jeres Stevana Petranovića, Crnagoracoop Danilovgrad, I Uvod, te i Jeres Stevan Petranovića, Matica, br. 74-ljeto 2018, Matica crnogorska, 203-238.*

koje sam uspio da utvrdim kao etnikume. Inače bi njihov broj bio znatno veći i odnos više nesrazmjeran prema „pomenu srpskog imena u CG“.

Prema tome, odnos pomena crnogorskoga i srpskoga imena je **559:45** (19 sa izvornikom i 24 bez izvornika), odnosno **12,5 puta** veći u korist prvoga, računajući zbirno od vladike-gospodara Danila *do Njegoša*, bez uzimanja u obzir utvrđenijeh falsifikata, spornih slučajeva, bez izvornika, i onih kod kojih se očito (nesporno) odnose na drugi narod i državu, na ličnosti u Srbiji koje nesporno pripadaju Srbima, a bez toga preko **17 puta** veći u prilog crnogorskoga imena (etnikuma, etnonima). To ukazuje na veliku *nesrazmjernost*, *učestalost*, istorijsku tendenciju, odnosno **zakonitost** te pojave, dok se ”pomen srpskoga imena” u rečenom razdoblju javlja ne samo većinom kao sporni, no i sporadično, odnosno zanemarljivo, čak, i u odnosu na drugi, izvanjski narod i državu.

Bijeg od utvrđivanja validnih arhivalija

Prijethodne tvrdnje (od 1 do 41) obrazlagane i dokazivane su prvorednim istorijskim izvorima, naročito insistiranjem na *izvornicima* arhivalija, sedočanstava, (i)spisa i dokumenata, falsifikata, na konkretnim primjerima i pojedinačno, za svakog posebno, dinasta Petrović Njegoš i njihovih onodobnika, našijenaca i izvanjaca, u razdoblju do Njegoša.

Niko nije kritičko-istoriografski, validno i verifikovano, prije i svrhu svega, konkretnim pozivanjem na *primarne izvore*, posebno na nesporne *izvornike*, znači, naučno-istoriološki, osporio i opovrgnuo prijethodno navedene teze, stavove, postavke i zaključke o autohtonoj crnogorskoj narod(nos)no-nacionalnoj (etničkoj) pripadnosti tradicionalnih Crnogoraca, u njihovom konkretno-neposrednom antejevskom *jedinstvu sa prirodom*. Umjesto toga, samo se „režimsko(i)m naukom“, raznijem politizmima i ideologizmima, *imperijalnom ideologijom sve(to)srpstva* (a ne oslobodilačkog *integralizma*) zamračuje, (i)

stiska, taji, zatura, preimen(t)uje i prezimen(t)uje, preinačava, krivotvori i konfundira u druge, tuđe imperijalne istor(iolog)ije i narode-nacije.³⁴

Umjesto rečenog opovrgavanja, vrši se povremena, po potrebi „rokada ideologije-politike i nauke“ radi njihove inkluzivizacije i(li) *optimalno* njihovo kompromisersko usaglašavanje (u ime „imperijalnog jedinstva, sloge, mira i izmirenja“ jednog, „jedinstvenog pravoslavnog i/li svetosavskog naroda“), „unutar *imperijalne tradicionalne historiografije*“, nje(zi) ne priča (djelimične i površinske) kritike, a u stvari suštinskog nastavljanja, umjerenog „prevazilaženja“ (u smislu uključivanja) radi „prizna(va)nja“, „očuvanja“ nje(zi)noga *status quo*-a. Aktue(a)lizacija toga nepopustljivo i neprekinuto se vrši (u)dvdoj(e)no³⁵ preko rearhaizovane renesanse kompromiserske lažno-marksističke i monokratsko-partijske komunističke doktrine o narod(nos)no-nacionalnom dvojnem (srpsko-crnogorskom) biću Crnogoraca ili tzv. *đilasovštine*, t(r)ajno zatamničene u prestižno privilegovanoj *etabliranoj* (podavno režimskoj) *nauci*, bez pluralizma istine u njoj.

Prijethodne tvrdnje i zaključci (od 1-do 41) o autentičnom crnogorcizmu su dokazane i elaborirane na primjerima dinasta Petrović Njegoš i njihovih onodobnika, našijenaca i izvanjaca u razdoblju do Njegoša. Zanago je posve neutemeljena, proizvoljna i ideološki subektivna (toliko zloupotrebljavana i propagandno nametana) tvrdnja da su dinasti Petrović i Crnogorci (do Njegoša) smatrali da imaju srpsku narod(nos)no-nacionalnu svijest, smatrali se Srbima, i suviše da su tu lažnu, mitsku srpsku svijest o sebi, srpstvo izvorno samoproizvodili i zato samoprodukovali tzv. "crnogorsko srpstvo"

³⁴ Videti: S. Zeković, *Imperijalna istor(iolog)ija*, isto.

³⁵ Još od pečko-patrijaršijske i karlovačko-mitropoljske utopije *slavenosrbstva* i *sna o carskom dvoglavom bijelom orlu*, preko t(r)ajnog državnog programa Velike Srbije, zv. *Načertanije* kompilatora Ilije Garašanina (1844), o(b)javljen u izvodima tek 1906. do ujedniteljske ideje „opšte stvari“ tzv. srbinizma u prvoj i drugoj Jugoslaviji.

Njegoš će i dalje *ostati tvrdovjeran prijetudnoj crnogorskoj tradiciji autentičnog crnogorcizma*, „oslobodilačke borbe neprestane“ crnogorskoga (državotvornog) naroda i u ramu toga posebite autohtone crnogo rske sekularizacije „vladičanskog dinastičkog principata“ koji se u „tradicionalnoj istoriografiji“, a evo i u tzv. „kritičkoj istoriografiji“ i dalje suštinski obezvrjeđuje imenom i pojmom „teokratije“. ³⁶ Njegoš je sušt(astven)o, stvarno i gotovo refleksno (genetski i genezički) neodstupno bio *narod(nos)no-nacionalno (etnički) Crnogorac*. Ži(la)vo je utemeljio i uobličio *moderni crnogorcizam*, crnogorski *narodni preporod*, *naciju* i *nacionalnu državu*.

U Njegoševu objavljenom spisateljstvu registrovao sam **694** etnonima *Crnogorac*, *crnogorski*, *crnogorski narod*, *Crnogorska Nacija*, *Nacija Crnogorska* (naravno ne sve iscrpljene primjere). Ovu izvorno crnogorsku povijesno-etničko-etosnu tendenciju i zakonitost (uključujući i Njegoševu), a u sklopu ostalih pokreta i narodnih preporoda, najprimjerenije, odgovarajuće i istorijski opravdano ju je nazvati *slobodarski tradicionalni crnogorcizam*³⁷ koji je prvačno, posebno novovjeko držav(otvor)no-narod(nos)no-nacionalno *oslobodilačko* nacrtano opredjeljenje, temeljni nesuminuti životvorni i djelatni program, pokret, „istorijska trajnica“, tradicija i stožer

³⁶ Izgleda da i u ovom pitanju predstavljanim predstojateljima „naučne istoriografije“ i nauke uopšte odgovara tzv. „tradicionalna (nekritička) istoriografija“ kada se može implementirati u njihovu tzv. „kritiku tradicionalne istoriografije“ i iskoristiti je za njihovu koncepciju i teze koje su ne samo pričin(javanje) ove druge istoriografije, n(eg)o i (za)brana i „jezičko-pojmovna pometnja“ (antitetički i antinomični agnosticizam) za iskročenje iz nje u stvarnu „kritiku kritike tradicionalne istoriografije“. Na drugom boku, oni koji izazivaju naučnu kritiku (a ne prećutkivanje) na njihovo novo problematizovanje crnogorske „teokratije“, treba prvo da rasčiste sa vrlo vrijednim i značajnim radovima i knjigama i stari(ji)h (tradicionalnih) i novi(ji)h autora o tom pitanju, a s vrhu svega sa validnim arhivalijama, izvornicima, a ne da ih „angro“ (u gomilu) svrsta u njihove oponente. Videti tekst u stavovima, zaključcima pod tačkama 21, 22, 23, 37.

³⁷ *Crnogor-cizam* (crnogora-cizam) po liku *ilir-izam*, *srbin-izam* (*srbinstvo*, *srpstvo*).

(vertikala) koji je odolijevao na nesigurnoj balkanskoj vjetrometini imperijalne istorije opštenito. Prvi pisani program i najava tendencije ovog crnogorcizma je *Istorija o Crnoj Gori* vladike-gospodara Vasilija Petrovića, a vrh(unac) njegovog uobličjenja i genijalnog međunarodnog (re)prezentovanja je Njegošev slobodarski tradicionalni crnogorcizam i njegov oslobodilački integralizam južn(g)oslovenskih i ostalih balkanskih naroda od okova okolnijeh carizama, ucjelovljenog u njegovu jedinstvenu mudrost fundamentalne ontologije slobode i posebitu drugačicu hrišćanstva slobode.

NJEGOŠEV CRNOGORCIZAM I NJEGOV OSLOBODILAČKI INTEGRALIZAM NASPRAM UJEDINITELJSKOG INTEGRALIZMA

Ideologija ujediniteljskog srbinizma na jednoj narod(nos)noj osnovi

No, sa Njegošem nastaje novi kvalitet u poimanju crnogorsko-srpskijeh odnošenja, „jezička zbrka” *Srbin-Crnogorac, crnogorcizma* i *srbinizma (srbinstva, srpstva)*, i posve sporni, problematični, nejasni, opskurni, mistifikovani, nikada jasno definisani, svjetovno-sakralni amalgamski, gotovo metafizički termin i pojam „*Srpstvo*” i „srbovanje”. Sa i od Njegoša nastaje romantič(ars)ka, „njegoševska” epoha posrbičavanja i „pojaničarenja” Njegoša, Crnogoraca, crnogorcizma i „srbovanja” u Crnoj Gori, koja se podudara i poklapa sa tajnom pojavom *Načertanija* (1844) kompilatora i krivotvoritelja Ilije Garašanina, odnosno sa sve jačim naturanjem i širenjem srpske birokratsko-imperijalne, romantič(ars)ke nacionalističke *ideologije i politike svesrpstva* i „režimske nauke, kulture i subkulture”, naročito uopšte neizdiferencirane „društvene psihologije” i stalne poluzvanične propagande. Već tada je zahuktalo inverzivno izopačavanje iščekivanoga borbeno *oslobodilačkoga ujedinjavanja* „po-

robljene braće“ u njihovo „novo“ *prisajediniteljsko (podaničko) ujednjenje sve(to)srpstva na monističkoj srpskoj narod(nos)no-nacionalnoj osnovi* iliti paradoksalnog i apsurdnog „oslobodilačko-prisajediniteljskog srbini zma“ oliti integralističkog „prisajediniteljsko-oslobodilačkog srbinizma. Nastupa *rearhaizivana „renesansa“ carsko-boške srbin(iz)omanije* (svesrpskoga sijamstva etničko-vjerskog „priljubiteljstva“).

Manipulacijom i zloupotrebom Njegošev *slobodarski tradicionalni crnogorcizam* i njegov avangardni i *pijemontski oslobodilački integralizam* biće zamagljivan, skrivan, pokrivan i po(is)tiskivan *ilirizmom* i *srbinizmom* kao *zapadnim i istočnim integralističkim likovima, idejama i ideologijama ujed(i)niteljstva*, navlaštito ovog pobjedničkog drugog, nezajživog³⁸ u opštenitoj i nadređujućoj *ideologiji i politici ujed(i)niteljskog (prisajediniteljskog) srbinizma*, kao obrnutog oponentnog ilirizma, na *monopolnoj i monističkoj osvajačkoj srpskoj narod(nos)no-nacionalnoj osnovi*, tj. na tzv. svesrpsstvu i svesrpskom južn(g)oslovenstvu. Ovi(aj) integralistički srbinizam preinačeno subordinirano uključuje u sebi u cjelosti Njegošev slobodarski tradicionalni crnogorcizam i njegov oslobodilački (južn/g/oslovenski) integralizam. Ovo „uključivanje u sebi“ (inkluzivizam, utapanje), kao svoju inherentnu sastavnicu, kopču, mjeru i telos, suštinska je negacija Njegoševa slobodarskoga crnogorcizma i oslobodilačkog integralizma. To je zapravo po(is)tiskivanje, čak, i nominalno, crnogorskog *narodnog preporoda*, kao inherentne sastavnice i kopče *crnogorcizma*, akamoli *suštinski i sadržinski*, a ukoliko nešto marginalno i nije, to je bilo mimogredno, kao privjesak, uz srpski narodni preporod, u ramu srpskog narodnog preporoda – *srbinizma* (spomene se Njegoševa Cetinjska prva svjetovna škola,³⁹ štamparija, nje/zi/na izdanja, Njegoševa

³⁸ Njegoš bi rekao: „ni najest ga, a kamoli prejesti“.

³⁹ Neki naši bijelo-cr(k)veni spisatelji Njegoševu *prvu narodnu, svjetovnu školu* nazivaju prvom *državnom školom* da bi utajili prvačno ponarođavanje i *crnogorski narodni preporod-crnogorcizam*. Takođe(r) se

djela). Stoga se ne piše i ne zbori o posebitom *crnogorskom narod(nos)nom preporodu* ili *crnogorcizmu prije, uz, pored i u klinču ilirizma i srbinizma*.

Riječ je o opštenito zahvaćenoj, širećoj i probitačnoj *imperijalnoj jednonacionalnoj ideologiji romantič(ars)kog sve(to)srpskog nacionalizma 19. v.*⁴⁰ čiji je đeličak „kosovska pogibelj“ (sa neautentičnim „kosovskim mitom“ i crkveno-vjerskim martirstvom). Toliko rabljeni tzv. „kosovski mit“ nije (autentični) mit, već samo đeličak *svesrpske ideologije* koja se mitizirala, mistifikovala, teologizovala, pravoslavizovala, svetačkim oreolom sijamski srasla sa srednjovjekovnim Dušanovim carstvom koje je temeljni srpski mit, a obnova njegove iracionalne ideje osnova srpskog narodnog preporoda. Ta ideologija je upregnuta u službenu karocu rearhaizovane i iracionalne renesanse Srpskoga (Dušanova) carstva i njegove „Pečke patrijaršije slavenosrpske“ u međama „Slavena turskih“, vavijek pod martirskim klikovanjem, ko(j)evitezanjem i *zovom Nebeske Srbije*, svjetovno preobučene u ratno-četn(olik) om pokliču *Srbi svi na okup za spas Ugroženog srpstva*, ozvaničenog kao veljesrpstvo. Roditelji i maćehe ove „nove“, široke, jedinstvene reintegralne južn(g)oslovenske nacije (mnogostrukog „etnogenetskog kopiljana“) su: samostalna i (pro)turska „Pečka patrijaršija slavenoserpska“, svesrbin Vuk

tijem izbjegava ime *crnogorske narodnosti/nacionalnosti* koja se pokriva pojmom *državnosti*, kao *različitih pojmova*. Viđeti već u samom naslovu knjige *Cetinjska škola 1834-1984 – Spomenica o proslavi 150-togodišnjice prve državne škole u Crnoj Gori*, RZ za vaspitanje i obrazovanje – OOUR izdanje udžbenika i udžbeničke literature – Titograd i Osnovna škola *Njegoš Cetinje*, str. 101-104. Kritiku toga sam dao u *Preludiju* (koautorske knjige *Etnogenezofobija*) *Srbizacija Crnogoraca u „novim“ nacionalnim programima* pod međunaslovom *Birokratsko-etatiistička rekognacija crnogorske prošlosti (Etnogenezofobija – prilog kritici velikosrpstva*, Književna opština Cetinje, 1988, str. 25-29).

⁴⁰ Nekritički, po ugledu i tipu na neko zapadnovropsko jednonacionalno ujedinjenje, iako je to na Balkanu bilo rearhaizacija srednjovjekovnog sijamstva svjetovnog i sakralnog, imperijalne države, crkve i vjere.

St. Karadžić sa svojom borbenom fanfarom *Srbi svi i svuda*, plejada njegovih (sekularno preodjevenih) *slavenosrba* koji zbrkano poistovjećuju *slovenstvo*, *slavenserbstvo* i *srpstvo*, *Načertanije* kompilatora i falsifikatora I. Garašanina, srpski despotski martolozi (*svjetovni konvertiti*), turska pridvorica i paša Miloš Obrenović i njegova hatišerifsko-autonomaška politika ("narodni preporod"), policijska, državna i crkovna birokratija, agentura i nje(zi)na upregnuta „režimska nauka i kultura“. Afekcija ove zahuktale „izvjesne socijalne narudžbine“ (Svetozar Matić) i svima unosna ideologije nije mogao sumnuti ni genijalnog Njegoša („*Vladika na sve pristao, ne znajući što mi radimo*“).⁴¹ To će jedanak omogućiti višestruku zloupotrebu Njegoševe mudrosti, da se ni do danas ne može u tome jasnije prepoznati *izvorni Njegoš*. To je u stvari zloupotreba svojevrsnoga, zanago, neetničkoga i nadetničkog i/li višeetničkog uglavnom pjesničkoga *integralističkoga srbinizma (srpstva)* sve do *(sve)srpskoga južn(g)oslovenstva, imperijalne integralističke ideje* koja je *prevlastila*, istisnula i ugušila, tj. *u sebi progutala ilirizam* i *sam crnogorcizam*. *Crnogorcizam* „zemlje male, odsvud stiješnjene“, suzbijan je u klinču većih narodnih preporoda *ilirizma* i *srbinizma*.

Umjesto da se ide putem i smjerom *rasrbičenja* takvog neizvornog Njegoša, tradicionalnih Crnogoraca i Crne Gore, trasirao se široki jednosmjerni (neodstupni) put i smjer: inverzivnog antietičkog i antinomičnog izopačenja po onom „napad je najbolja odbrana“, pa se njihovo stvarno *rascrnogorčenje* podmeće i nastavlja kao navodno komunističko „*rasrbljavanje* Crnogoraca“ koje ide pod ruku sa njihovom dehistijanizacijom Crnogoraca. U tom saštivu i sa tijekom namjerama vršena su, đe je gođ bilo moguće, nakanadna preinačenja i krivotvorenja (počev od transkripcije i

⁴¹ Matija Ban, kolovođa agenata za Južne krajeve, zadužen za saradnju s Njegošem, izvještava 1848.g. I. Garašanina: „*Vladika na sve pristao, ne znajući što mi radimo*“. Tijem se očito potvrđuje zloupotreba i pr(ij)evara srpske agenture koja je skolila i Njegoša. Videti o tome podrobnije: S. Zeković, *Srpska agentura skolila je i Njegoša*, Lučindan, za Lučindan 2018.

prijevoda) izvornijeh šedočanstava starijih Crnogoraca, pa i Njegoševih djela, sve do danas.

Njegoš je krunski (re)prezentant crnogorcizma kao posebitog pokreta prije, uz, pored i u klinču ilirizma i srbinizma

U čvrstom klinču i nametnutoj antitetičkoj sprezi *ilirizma* i *srbinizma* zaturao se i po(is)tiskivao *prvačni, avangardni i pijemontski crnogorcizam*, „odsvud stiješnjen“ osvajačkim carizmima i pritiješnjen tijekom većim nacionalnim pokretima kao likovima i idejama istočnog i zapadnog tipa integralizma, odnosno imperijalnog ujed(i)niteljstva južn(g)oslovenstva. Ovo i pored toga što je crnogorcizam bio prvačni oslobodilačko-nacionalni pokret na Balkanu, što su Crnogorci od početka učestvovali sa veljim silama Mlecima, evropskim pokretom za oslobođenje i Rusijom protiv Turske carevine, najveće, najjače i najopasnije inovjerne sile na Balkanu i Evropi čija nezajajljiva *carska* (državna i vjerska) vlast i moć (h)oće da potopi hrišćansku (evropsku) civilizaciju.⁴² U sklopu ostalih pokreta i narodnih prepорода, najprimjerenije, odgovara rajuće i istorijski opravdano ga je nazvati *slobodarski tradicionalni crnogorcizam* koji je prvorazredno, tekuće, posebno novovjeko držav(ot vor)no-narod(nos)no-nacionalno i integralističko *oslobodilačko ujedinjenje* južnoslovenstva i/li programsko njegovo oslobodilačko opredjeljenje i pokret.⁴³

⁴² Njegoš: „aravijsko more sve potopi“, „vražje pleme pozoba narode“, „malen svijet za adova žvala, / ni najest ga, kamoli prejesti!“, „Luna i krst dva strašna simbola / njihovo je na grobnice carstvo“, tj. trajni neiscrpni rat između dvije civilizacije i njihove svjetske religije čiji je ishod ili „pobjeda“ samo carovanje grobova, masovnih ljudskih žrtava; „Krst i topuz neka se udare, /kome prsne čelo, kuku njemu! /Jaje zdravo dobije slomljeno!“; „sve se čovjek bruka sa čovjekom – /gleda majmun sebe u zrcalo“, sve rad satanskog osvajanja vlasti, moći, sile nad prirodom i ljudima

⁴³ *Crnogorcizam* (*cnogor/a/cizam*) kao *ilir-izam* i *srbin-izam* (srb/in/stvo, srpstvo). Viđi o tome podrobnije i utanačenje: Sreten Zeković, *Ilirizam, srbinizam, crnogorcizam*, CKK Cetinje, 2011.

No, i pored toga, *crnogorcizam* i njegov avangardni i pijemontski *integralizam* je ne samo zaturan, no je i „odsvud stiješnjen“ u neravnopravnom klinču, do te mjere da se i ne pominje, ne imen(t)uje kao posebit pokret, uz ilirizam Ljudevita Gaja⁴⁴ i prevlašćujući *srbinizam* Vuka St. Karadžića sa njegovom borbena-osvajačkom, zapravo, ujed(i)niteljskom fanfarom „*Srbi svi i svuda*“ („tri zakona“) i odom svesrpsstvu i *svesrpskom južn(g)oslovenstvu*.

No, i sam *Njegoš* je *krunski (re)prezentant jedinstvenoga i cjelovitog crnogorcizma (bivstva crnogorskoga etosa i etnosa) kao posebitoga pokreta prije, uz, pored i u klinču ilirizma i srbinizma (srbinstva, srpstva) kao dva tipa integralističkih (ujed/i/niteljskih) ideja južn(g)oslovenstva*. Tada je *srbinizam* (srb/in/stvo) deklarativno istupao kao oslobodilačko južn(g)oslovenstvo koje se ujedno izopačilo u imperijalno svesrpsstvo, bitno različno od tradicionalnog i *Njegoševa crnogorcizma* i njegovoga *oslobodilačkog integralizma* i južn(g)oslovenstva.

Zatamljen u njihovoj šenci, „iz grmena maloga“ *crnogorcizam* je genijalno i internacionalizovano afirmisala *Njegoševa državotvorna i pjesnička mudrost slobode* (navlaštito „*Gorski vijenac*“) – *istinska, prava Dika (Pravda) crnogorska*, „(crno)gorski vijenac“, „pleme gorsko“, „gorski Sloveni“, „Šparta slovenska“, „*gnjijezdo junačke slobode*“, čime su „naše gore postale junačke i nepobjedime“, „Oltar pravi na kamen krvavi“, „naša *tvrda postojbina / sile turske nesita grobnica*“, „čast,

⁴⁴ Pod jačim uticajem austrijskih mentora V. St. Karadžića, Beč je državnim dekretom zabranio rad (ukinuo) ilirizam, na što je *Njegoš* žustro racionalno-načelno i emotivno razočaravajuće negodovao, što je bio i jedan od bitnih razloga i motiva za vrlo lošu ocjenu o slobodoljublju i patriotizmu Slovena, odnosno Južnijeh Slovena, upoređujući ih sa paščetom koji tek što se oslobode od jednog gospodara trči u lance na verige kod drugog gospodara, a isto tako i o tzv. „revolucionarnoj 1848“ g. zbog koje ga, i do danas, smatraju konzervativnim. Iz ovakve kvalifikacije o tobože oslobodilačkom južn(g)oslovenstvu bistri um *Njegoševa* ukupnog genija nije isključio aktuelni nadmoćni *srbinizam*, odnosno kuđeno hatišerivsko-autonomaštvo „turske Srbije“.

narodnost, đe je vaskrsnula“, jedini zbjeg crnogorske slobode iz neoslobođenih krajeva Crne Gore. Sve to zajedno je „*ime crnogorsko*“, kratko, *slobodarski tradicionalni crnogorcizam* i prvijenac podžizanja nade, kredo (vjere) u nuž(de)ni, opšte zajednički, hrišćanski, slovenski, južnoslovenski i ostali čojsko borbeni oslobodilački pokret iliti *crnogoroslavlje* kao ljudsko *slobodoslavlje*. Crnogorcizam je osnova i *Luče mikrokozma* koja ga integriše u sveopštu *filozofsko-teozofsku mudrost* i *fundamentalnu ontologiju slobode*.

Ova „Dika crnogorska“ „nije ni nalik“ no različna i nasuprot „Dike crnogorske“ Sima Milutinovića,⁴⁵ odnosno *Dike (sve) srpstva* i ostalih koji je prvače u ramu *imperijalnoga* koncepta i programa romantič(ars)kog svesrpskog nacionalizma,⁴⁶ po kojem je ona „jedini slobodni ostatak Srpskoga carstva“, „jedini ostatak srpske slobode“, „jedini dio slobode srpskoga naroda“, „srpska avangarda“. Za tzv. „tradicionalnu“ (sve) srpsku istor(igraf)iju (od prve, a naročito od druge polovine 19.v. tzv. srbinizma), odnosno agenturni „režimski nauk“ *Dika crnogorska* (veljačenje, prvačenje i glorifikacija borbe neprestane Crnogoraca) je preinačavana, interpolovana, podmetana i indoktrinirana u *Diku svesrpsku*, avangardu Crnogoraca u borbi za očuvanje i obnovu *Srpskoga carstva*, jedinoga ostatka *srpske slobode* ili istorijska misija Crne Gore i Crnogoraca za objediniteljsko oslobođenje tzv. sve(to)

⁴⁵ Kako je primijetio Mišel Oben, pozivajući se na Njegošev kritičko-ironični iskaz o *Diki crnogorskoj* S. Milutinovića.

⁴⁶ Bilo onoga obezvređujućeg „Crnogoraca i Crne Gore kao *'majušnog beznačajnog dela srpstva*“ ili onoga demagoško-rasističkog kao „najboljih /elitnih, soj/ Srba“. Prvu formulaciju dao je Miloš Obrenović u ljutitom odgovoru na pismo Petra I Petrovića od 27.6.1829. Zbog preinačenja Vladčinog pisma od strane Sima Milutinovića (po sopstvenom priznanju) izbio je diplomatski spor između ova dva državnika Srbije i Crne Gore. Interesantno je da je u tom vrlo nesmotrenom, nekorektnom, agresivnom odgovoru nepismeni Miloš Obrenović upotrijebio termin *srpstvo*, što opet upućuje na agenturno intrigašenje Sima Milutinovića. Vidi o tome: Sreten Zeković, *Dinasti(ja) Petrović Njegoš pomeđu crnogorcizma i integralizma*, tom II – *Vladika-gospodar Sveti Petar crnogorski*, Isto, 115-118.

srpstva. To je, zapravo, prvi, a suštinski i t(r)ajni svesrpski državno-nacionalni program koji vuče idejno-ideološki korijen iz *anonimnoga Kratkog opisa Zete i Crne Gore* (navodno od 1774?),⁴⁷ prvog pisanog prednačertanijevskog svesrpskog nacionalnog programa, pečko-patrijaršijske i karlovačko-mitropolijske provenijencije koju u bitnom nastavljaju predstavnici nekritičke tradicionalne načertanijevske tzv. istor(iograf)ije od treće decenije 19. v., kako je kritički tačno utvrdio Ilarion Ruvarac, prvi srpski ozbiljniji kritički historiograf. Konkretnije rečeno, to je od dolaska Sima Milutinovića u Crnu Goru 1827. g. i sustopice ostalih srpskih načertanijevskih agenata.

Bez autentičnog crnogorcizma Njegošev integralizam je protiv sebe i „protivrječnost u sebi“

Bez temeljnog slobodarskog crnogorcizma svaki drugi (pripisani) Njegošev integralizam je protivan i samom Njegošu uopšte, njegova *suprot(iv)nost*, „*protivrječnost u sebi*“; izopačava ga u imperijalnog srpskog integralistu, subnacionalistu i konfundira ga u tuđe imperijalne istor(iolog)ije.

Crnogorcizam je od početka i avangardni *oslobodilački integralizam* su (sa) cijelom „porobljenom braćom“ već i samim tijekom što je *slobodarski i oslobodilački*. Naročito je kod Njegoša vrhunio tako da je: što je više *nacionalno oslobodilački*, to je više *slobodarsko čojstveno junački*, *slobodarski*, *integralni*, *internacionalni*, *univerzalni i globalni*, jer je na Balkanu prvačno zakročio u *novovjeku* istorijsko-epohalnu *antifeuda lnu* tendenciju, avangardnu „*svjetsko-nacionalnu (oslobodilačku) istoriju*“ i *konkretnu borbu*, *trajnu oružanu i idejnu revoluciju (i u duhu i borbu za duh)*, *sekularizaciju*, *ponarođavanje*,

⁴⁷ *Anonimni* pišem kao sastavni dio njegovog naziva, jer mu je to bitan biljeg i sve do danas nema utvrđenu arhivsku validnost i naučnu upotrebljivost o čemu sam podrobno pisao u mojoj knjizi *Imperijalna istor(iolog)ija*, CKK Cetinje, 2012, 167-212.

nacionalni preporod, samokonstituisanje crnogorskoga naroda u naciju crogorsku. On je demokratski, narodni pokret („iz glave je cijelog naroda“) i pijemontsko oslobodilački i avangardni za okolne porobljene narode.

Crnogorcizam je *najinternacionalniji* baš kada je posve *naciona lni*. Što je Njegoš više crnogorcista to je više crnogorski oslobodilački integralista.⁴⁸

U procjepu i klinču srbinizma i ilirizma zatura se crnogorcizam i njegov oslobodilački integralizam

U procjepu (pomeđu) *ilirizma* i *srbinizma* (i u njegovom načertanijevskom liku) našao se *crnogorcizam* (kao što je bila i „mala Crna Gora“, „odsvud stiješnjena“, „kakve sile put nje zijevaju). U tom procjepu možemo razumjeti i zna(ve)ene Njegoševe stihove: „Iz grmena velikoga / lafu trudno izać nije, u narodma velikima / geniju se gjezdo vije“, što njegoševski podrazumijeva kritičku opasku: „iz grmena maloga“ genije se Njegoš vije i slobodarski crnogorski „*genije narodni*“.

Antejevski ukorijenjen u biti crnogorskoga bića i njegove nacionalne (samo)svijesti, crnogorcizam se u tradicionalnoj crnogorskoj zajednici nije nikada poistovjećivao sa širim etničkim zajednicama (grupa/cija/ma) u smislu i značenju da se u njima posve s(u)tapao, gubio „ime i prezime crnogorsko“ i imentovao u njihovo ime i/li prezime. Ovo i pored toga što je bio ne samo veoma prijemčiv i opredijeljen, čak i prvačan u borbi za oslobođenje svijeh okolnijeh *porobljenih naroda* („naše porobljene braće“), slavenosrba, za južnoslovensku i slovensku solidarnost i uzajamnost protiv ropstva, zanago, i za sopstveno pijemontstvo u odnosu na njih, nego je i isticao

⁴⁸ I u ovom kontekstu se može vršiti analogija sa stavom Karla Marksa: „Krakovska revolucija je dala cijeloj Evropi slavan primjer, poistovjećujući stvar nacionalnosti sa stvari demokratije i oslobođenja potčinjene klase“. Irci i Poljaci, zbori dalje, imaju ne samo pravo, no i dužnost da budu najprije *nacionalni*, pa onda *internacionalni*: „Oni su upravo najinternacionalniji baš kada su posve nacionalni“.

svoju *širu slovensku i južno slovensku pripadnost i stablo*. To je suštinski i lakonski izrazio vladika-gospodar Vasilije Petrović kada je junačio na imperativ da *svaki narod treba da bude zadovoljan svojim imenom i da ga dostojno nosi*.

„Crnogorski slobodni principat“, „Crnogorska slobodna republika“, „slobodno knjaževstvo crnogorsko“ (kako ga je nazivao Vasilije) kroz višev(i)jekovnu crnogorsku „borbu neprestanu“ protiv inovjernoga turskog i drugih osvajača bila je ne samo prvačna na Balkanu i šire, no i *jedini* svjetionik, nada, kredo, luča, podžizanje i buđenja južnoslovenskih naroda iz *dugoga, gotovo sviknutoga, odoma(ze)ćenoga mrtvila* pod tuđinskim igom. Zbog toga je Njegoš i iskovao stihove „*moje pleme snom mrtvijem spava*“, „*iz mrtvijeh Srba dozva, dunu život srpskoj duši*“, pa mu je čak i „*nebo zatvoreno*“, „*i nebesa čute*“, „*ne prima mu plača ni molitve*“ i sl. Ujedno je to (tek) i *buđenje njihove nacionalne svijesti*. Crnogorcizmu se to i priznavalo, i odjeknulo je i u širem horizontu, pa i evropskom, ali *nije objelodanjeno* oposebljen, uporedo i ravnopravno sa *ilirizmom i srbinizmom (srb/in/stvom, srpstvom)*. Ovo zato što su *ilirizam i srbinizam* bili rivalstvo imperijalnih interesnih sfera zapadnoga i istočnoga integralizma i uticaja u podjeli već sumraka i propadajućega Turskog carstva,⁴⁹ a Crna Gora „*mala (i siromašna) nacija*“ i tragično državno, crkveno-vjerski i (na osnovu toga) narod(nos)no-nacionalno mnogostruč(e) no imperijalno rastrzana i jedanak u njoj pritisnuti „*zbjeg slobode*“ čiji je o(is)trgnuti *fenomen slobode* strčao carizmima koji su ga kontrolisali i prigušivali.

Crnogorcizam je bio zaturen, istisnut, zanemarivan, ignorisan i konfiniran u rivalskom klinču *ilirizma i srbinizma*, valjda, zbog toga što je Crna Gora bila „*zemlja mala odsvud*

⁴⁹ Njegoš (iz usta svojega dvojnika, vladike-gospodara Danila: „*francuskoga da ne bi brijega, / aravijsko more sve potopi!*“, „*Nije vino pošto pride bješe, / nije svijet ono što mišljaste; / barjaktaru darivat Evropu, / grehota je o tom i misliti*“, „*Krv je ljudska rana naopaka, na nos vam je počela skakati; / prepuniste mješinu grijeha! / Puče kolan Svečevoj kobili;*“ „*salomiše demonu rogove*“, „*pred Bečom je Burak posrnuo*“.

stiješnjena“, osamljena, izolovana („malo rukah, malena i snaga, /jedna slamka među vihorove, sirak tužni bez niđe nikoga?!“, nad kim i „zatvoreno nebo ćuti“). Takođe(r) i više radi toga što su hrišćanski carizmi i velje sile više bili okrenuti većim balkanskim narodima i taktizirali prema Turskom carstvu, a najviše radi toga što je crnogorcizam bio samooslobodilački, a ne imperijalno-prisaje diniteljski integralizam. Stoga se ne piše i ne zbori o posebitom *crnogorskom narod(nos)nom preporodu* ili *crnogorcizmu* pored *ilirizma* i *srbinizma* ili, pak, posve mal(k)o, i to u ramu tzv. srpskoga narodnog (kulturnog) preporoda-srbinizma (svesrpstva), pri čemu se spomene Njegoševa Cetinjska škola (1833/4), njegova štamparija i izdanja. Ovo i pored toga što je i sam Njegoš, svojim ukupnim djelovanjem i stvaralaštvom, bio tipični (re)prezentant, uobličitelj, nosilac, nastavljač slobodarskog crnogorcizma i njegovog budućeg programa. Sama Njegoševa ukupna politička djelatnost i poetsko-filozofska genijalnost miritala je makar da bude dostojna figura pomeđu ilirca Ljudevita Gaja i najvećeg svesrbina Vuka St. Karadžića, iako su oni u njegovoj krupnoj šenci.

U takvoj konstelaciji *crnogorcizam* se kao nacionalni preporod nije ni imen(t)ovao, no je bio u procjepu, stiješnjen i prigušen rivalstvom *ilirizma* i *srbinizma* kao eksponenata rivalskih cariz(a)ma koji su sušto bili zainteresovani za podjelu Turskoga carstva na Balkanu, za svoje interesne sfere, za širenje svojih carstava nad „Slavenima turskim“ a ne za njihovo oslobođenje. Već tada je zahuktalo inverzivno izopačavanje *oslobodilačkoga ujedinjavanja* „porobljene braće“ u njihovo „novo“ *prisajediniteljsko (podaničko) ujednjenje, gospodarenje* pod zastavom *ilirizma (slavenstva, ilirizomanije)* i *pobjedničkoga sve(to)srpstva (srbi n/iz/o manije)*. Nastupa *rearhaizirana „renesansa“* zajedničkoga tabua srbin(iz)omanije (svesrpskoga objediniteljstva). To je rađeno ujedno sa zidanjem (na razvalini Turskoga carstva) novoga „Carstva Slavena turskih“, zanago, potenčenoga ne-

zasitog (kratkotrajnog) Srpskog (Dušanovog) carstva svijeh Južnijeh Slovena. To je jedanak i potmulo, potajno i trajno načelo „njegoševske“ epohe predmodernoga posrbičenja i pojaničarenja Njegoša i crnogorcizma.

Zaturanjem tradicionalnog crnogorcizma sušto se zatura i Njegoš kao njegov eminentni (re)prezentant i vrhunac

Pored već rečenog zaziranja od izuzetnog *fenomena* crnogorske slobode, odnosno slobodarskoga tradicionalnog crnogorcizma, *zaskakali* su ga mlađani, ali agresivni, „narodni pokreti“ većinskih naroda-nacija u vidu ujedniteljskih zapadnih i istočnih likova integraliz(a)ma, ilirizam i srbinizam. Nalazio se u njihovom čvrstom priljubiteljskom stisku; gušili ga, gutali u sebi, inkluzivirali ga kao njihov, poricali ga i ništili baš radi toga da bi preuzeli njegovo zna(ve)no tradicionalno prvijenstvo. Kako tada, tako i danas. Toga radi crnogorcizam postaje stalno i dalje, iznova živ(otn)o aktuelan i savremen. Njegovo primjereno i odgovarajuće tumačenje i davanje mu pravog i (za)miritanoga istorijskog mjesta i značaja jeste pretpostavka za suštinsko razumijevanje Njegoša u svom dobu i savremenosti i za otklanjanje bitnoga nedovoljstva njegošologije, kako ni (nam) *budućnost ne bi bila (samo) ponavljana promašena prošlost*.

Od početka tradicionalne i docnije historiografije manipuliše se krucijalnim *fenomenom crnogorske slobode*, bez primjera u okruženju, bilo da ga glorifikuju kao *fenomen srpske slobode* ili *omalovažavajuće nepriznaju, nište* (i tzv. „istragom poturica“ i sinonimnim simbolom kosovske tragedije i/li tragedije srpstva) ili ga lagodno svode na omeđeni kalup romantizma, lokalizma, dijalektizma i kao ishod romantičarske historiografije. Spor oko *fenomena crnogorske slobode par exelance* već je s pravom Njegoš nazvao u Šćepanu Malom „crnogorskom krivicom“:

**„Crnogorska ovo je krivica rašta ljube ka dušu slobodu,
rašta jesu nepokorne ćudi, rašta joj se uvijek klanjaju“.**

To je ista ona greška, krivica koju je Njegoš ispravio izjavom „Crnogorci ne ljube lance“. Jedan od bitnih razloga za nerazumijevanje ovoga zaista ekskluzivnog, neobičnog i besprimjernog *fenomena crnogorske slobode* jeste i neodgovarajuće, gotovo šablonsko predstavljanje „tradicionalne oprirođene crnogorske zajednice“ u stroge formal(izova)ne kalupe tzv. „društveno-ekonomske formacije“, tačnije, u neodređenu, difuznu „prvobitnu zajednicu“, necivilizovano, primitivno društvo.⁵⁰ Također se ona ne prepoznaje u konkretnom *jedinstvu ljudi i prirode*, nego samo kao nečesovi (vazda nejasno određeni) povijesni anahronizam na okamenjenom *prostoru, pasivnoj prirodi* („kamenom moru“). Izuzetni fenomen crnogorske slobode ne može se sušto razumjeti bez uzimanja u obzir isto tako iznimnog, posebitog fenomena atipične crnogorske tradicionalne zajednice i države. Stoga i današnji svesrpski (antinacionalni, anticrnogorski) „kosmopoliti“, „globalisti“ i „univerzalisti“ na razne načine (uključujući i psihoanalizu i psihijatriju) osporavaju, krnje i izopačavaju *fenomen crnogorske slobode* s ciljem da ga demistifikuju kao obični mit⁵¹ ili „depresivnu agresivnost“, ali se „zaboravlja“ ne samo da je crnogorcizam *oslobodilački, odbrambeni vjekovni pokret, a srbinizam osvajačka agresija, nego i da ga je baš prijetodna srpska tradicionalna „režimska nauka“ i ideologija* ne samo prva isticala (kao „srpsku avangardu“) i dobro (demagoško-rasistički kao „najboljih

⁵⁰ Čak tu tradicionalnu crnogorsku zajednicu (društvo) i aktuelni hvaljeni renomirani novinar i publicista u svom intervjuu sa Darkom Šukovićem u „Živoj istini“, početkom novembra 2016., bez zazora imenuje „poludivljim plemenima“ u kontekstu obrazlaganja da crnogorsko društvo nastaje tek od socijalističke revolucije (od 1945.g.).

⁵¹ Isti spisatelj (iz prijetodne fusnote) istim povodom u istom intervjuu daje najnoviju (već staru) ocjenu fenomena crnogorske slobode da je riječ više o mitu.

Srba“) iskoristila za *posrbičenje* Crnogoraca i za utemeljenje (sve)srpstva, sve do danas.

„Birokratski srbinizam“ umjesto „narodni preporod“

U tom procjepu se *crnogorcizam* neosnovano sputavao, gušio, zamagljivao, utapao kao đeličak *ilirizma* i (sve)*srbinizma*, odnosno zahuktale ilir(iz)omanije i srbin(iz)omanije, naročito, u njihovom razlazu i prevlasti srbinizma i posrbičenja južn(g) oslovenskih naroda, posebno crnogorskoga, u toku ostvarivanja srpskoga veljdržavnog, veljenacionalnog, veljecrkovnog, veljejezikoslovnog unutrašnjega i vanjsko-političkog programa Velje Srbije zvanog *Načertanije* (1844). Ovi(aj) program, operacionalizovan preko policijske državne uprave, postao je i brižno implementirani, interpolovani i „ponarodačavani“ *opšte* ideološki, kulturni, umjetnički, „naučni“, crkovenjerski, folklorni, popularni i populistički nacrt. U stvari je to instrumentalizovani „*birokratsko-osvajački*“, *proširivani ujed/i/niteljski* južn(g)oslovenski pokret, kao i ilirizam, ali obrnuto, samo na srpskoj narod(nos)no-nacionalnoj osnovi, a ne „narodni (kulturni) preporod“. To i nije oslobodilački *nacionalni preporod*, ni *narodna-demokratska revolucija*, no *osvajačko-prisajediniteljska ideologija srbinizma* na osnovu osvajačkoga proširenja, *obnove*, odnosno *rearhaizacije* i restauracije srednjovjekovnog (feudalnog) tzv. *svesrpstva*, kao iracionalne idejne konture utopijskoga Srpskoga (Dušanova) carstva, zatijem san o Slavenoserbskom carstvu, manipulativno-demagoški *idealizovanoga kao integralistička ideja* „oslobodilačkog *prisajedinjenja*“⁵² Srbiji potčinjenijeh naroda, koja se pričinski i obmanjujuće (re)prezentovala u vidu *oslobodilačkog (sve)srpstva*.⁵³

⁵² Logički, etički, ontološko oslobodilački, novovjeko nacionalno-državotvorno oslobodilački i drugi apsurd, kao i docnije (1918.g.) „apsolutno (bezuslovno), a dobrovoljno ujed(i)njenje“ ili „prinudna dobrovoljnost“.

⁵³ Srpstvo kao reminiscenciju na obnovu Dušanovog carstva ocijenio Gerhard Gezeman, *Čojstvo i junaštvo starih Crnogoraca* (prijevod) *Obod*, Cetinje, 1986, 62 (u originalu naslov glasi *Životne forme starih*

Da takva ideologija nije bila *narodna* ni *narodni preporod* niti *narodna* reminiscencija na *idealizovano* Srpsko carstvo podsećam da na to ukazuju i srpski istoričari⁵⁴ Na blijeđu reminiscenciju, bolje reći, amneziju srpskoga naroda (raje) o feudalnom Srpskom carstvu kazuje i Vuk St. Karadžić kada kaže; „Junačkih pjesama malo ima starijih od Kosova, a od Nemanjića nema starije ni jedne... no budući da je ona promjena tako *silno udarila u narod*,⁵⁵ to se gotovo sve zaboravilo što je bilo donde, pa su samo odande počeli pripovijedati i pjevati“. O Milošu Obrenoviću se govori kao o „svjetovnom konvertitu“, koji je „Srbiju držao kao svoj pašaluk u kojem je seljačkoj masi bilo teže no pod turskim pašalukom“ U vezi s tom „amnezijom“, Srbin dr Miodrag Popović ukazuje da je pod Turcima „došlo do *jačanja stare vere*, koja je i pod Nemanjićima, progonjena, pritajeno živjela u narodu“, da je na narod slabio uticaj crkve i da je došlo „do tješnjeg prijenjanja uz staru veru“; da i „Vukov *Srpski rječnik* iz 1818. otkriva da su tamošnji Srbi, što znači većina srpskog naroda, bili *daleko od pravog hrišćanstva*, te se zadugo nije uopšte znalo za tzv. „kosovski mit“, Miloša (K) Obilića, a još manje (sve do Miloša i Mihaila Obrenovića) za kult sv. Save, a da je glavni srpski junak bio martološki junak Marko Kraljević („carev posinak“).⁵⁶ Pjesme kosovskog ciklusa

Crnogoraca). U ovome je dato suštastvo „srpstva“ u Crnoj Gori i opštenito kao „Srpskog carstva“. Slično smatra i dr Đoko Pejović: „Najčešće izlagane tvrdnje o srpskom porijeklu Crnogoraca i Brđana dokazivane sa dobro očuvanom tradicijom o zajedničkoj srednjovjekovnoj državnosti i crkvenoj organizaciji“ (*Crna Gora u doba Petra I i Petra II, Narodna knjiga*, Beograd, 1981, 458). I najznačajniji bjelaški ujed(i)niteljiski ideolozi Jovan Četković i Savo Fatić smatrali su da je 1918.g. obnova Dušanovog carstva.

⁵⁴ Srpski istoričar dr Vladimir Ćorović (*Istorija Jugoslavije, Prosvjeta*, Beograd, 1973, 110), da je težačkoj seljačkoj masi bilo „lakše pod Turcima no u srpskoj državi 14.v“ i da je „srpski težak očekivao tursku vlast kao oslobođenje“. Slično navodi i srpski istoričar dr Ivan Božić, *Istorija Jugoslavije*, Isto.

⁵⁵ Misli se na tragediju i pogibelj na Kosovu.

⁵⁶ Dr Miodrag Popović, *Vidovdan i časni krst, Slovo Ljubve*, str. 37, 94. Tu staru slovensku vjeru, najizrazitiju u bogumilstvu, Nemanjići su genocidno istrebljivali kao „jeres“. Viđi o tome: Vojislav D. Nikčević, *Njegoš*

su nastale mnogo docnije i to sve porijeklom iz manastirskog okruga Sremski Karlovac. To je ona, kako je srpski naučnik Svetozar Matić naziva, „*nacionalna kosovska misao naše njiževnosti i cele prosvete naše*“⁵⁷ koja je bila podsticana „*izvjesnom socijalnom narudžbinom*“ kao opštom ideologijom srbinizma (srb/in/nstva, srpstva).

Vrijedi naglasiti

Bez crnogorcizma, Njegoš, zanago, ne samo da ne bi bio to što *sušto jest – crnogorski i opšteljudski genije*, no bi bio i njegova bitna (su)protivnost. Bez tradicionalnog (oslobodilačkog) crnogorcizma, Njegoš je *protiv sebe* i „*protivrječnost u sebi*“. Bez toga bi bio samo sofistarijska reduktivna ekvibrilistika u službi manipulacije za *imperijalno bezuslovno (apsolutno) carističko-monističko sve(to)srpstvo* koje upravo zatura, guši i nijeka njegov tradicionalni, autentični, samobitni i neomeđeni (otvoreni) *crnogorcizam* čije je bitije sam posebiti *fenomen crnogorske slobode*, spupčen sa crnogorskom nacionalnom državom i otadžbinom. S tim je spu(p)čeno i tradicionalno crnogorsko *načelo narodnosti, ponarođavanja, specifične autohtone crnogorske sekularizacije* koja se isticala slobodom, slobodarskom ponarođenom religijom i narodnom crkvom crnogorskom, a žustro, odlučno je kuđeno svako *od(iz) rođavanje, potuđenjaštvo izoštreno protiv svojega naroda i izdaja* svoje države, otadžbine, matice, svoga roda i naroda, vazda, bez izuzetka, imen(t)ovanih *crnogorskim imenom i prezimenom*. Potuđenjaštvo podrazumijeva i *posrbičenje* Crnogoraca i njihove države i/li njihovo rascrnoGORčenje, a *rad protiv svoje države* (za tuđe interese) jeste *izdaja*, posve suprotivna od „*petrovićevskog politike*“.

i gnoza, Obod, Cetinje 1993. koji taj problem uglavnom svodi na vjersko-bogoslovsku *gnozu* („jeres“) prikliještenu istočno-zapadnom dogmatikom.

⁵⁷ Svetozar Matić, *Poreklo kosovskih pesama i kratkog stiha*, Zbornik Matice srpske za književnost i jezik, knj. I, Novi Sad, 1953, 21/22.

Slobodarski tradicionalni (petrovićevski) crnogorcizam i njegov oslobodilački integralizam pr(a)va je *Dika (Pravda) crnogorska*. Svojim ukupnim djelovanjem i stvaralaštvom, Njegoš je bionosilac i vođa *jedinstvenoga i cjelovitog crnogorcizma kao posebitoga pokreta*, ideje i ideologije južn(g)oslovenskog (ne)oslobodilačkog integralizma. Tradicionalni crnogorcizam (ili crnogoroslavlje kao slobodoslavlje, Slobodijada) genijalno i internacionalizovano afirmisala je Njegoševa *državotvorna i pjesnička mudrost slobode*. Takav njegov crnogorcizam je osnova i *Luče mikrokozma* koja ga integriše u *fundamentalnu ontologiju slobode* i filozofsko-teozofsku *posebitu drugačicu hrišćanstva*. Nije li Njegošev genije, „iz grmena maloga“, a iz slobodarskoga tradicionalnog crnogorcizma, „ove male iskre crnogorskoga narodnog genija“⁵⁸ nadvisio i ilirca Ljudevita Gaja i svesrbina Vuka St. Karadžića.

ZAŠTO JE NASTAO OVAJ RAD?

Je li naša budućnost (samo) „već viđena“, promašena prošlost?

Osnovna pobuda, razlog, cilj i smisao ovog rada je razumijevanje i osmišljavanje sljedećih upita-odgovora na pobunjeničke (bogomrske) sekularne zahtjeve povjereništa Srpske pravoslavne crkve u Crnoj Gori koji se propagandno ponavljano inkluziviraju u ideološko-političku „kontra-reformaciju“ opozicionog fronta protiv neprebolne „osnovne podjele“ – *suvereniteta Crne Gore*; je li savremena i oslobodilačka ili suprotivna rearhaizovana i retrogradna ovdašnja tendencija da suverena Crna Gora treba da ide prtinom „*petrovićevske Crne Gore*“ (navodno srpske) i da u ime „imperijalnog (pravoslavnog i drugog) jedinstva“ obnavlja (samo)ništenje svoje suverenosti, autokefalnosti, nacionalnosti i posebitosti; je li obnovljena suverena Crna Gora srednjovjekovno-nemanjičko

⁵⁸ Njegoš u pismu S.S.Učakovu iz Beča 1846.

carska, pećko-patrijaršijska i crkveno-svetosavska ili „vrtanje na 1918“, iliti đilasovska ili je napokon otvorena *evropska građanska država*; je li naša budućnost „začarani krug“, (samo) u „već viđenoj“, promašenoj prošlosti?!

UDK 398.3(497.16)

Dr Adnan ČIRGIĆ

DIVOVI I PSOGLAVI U CRNOGORSKOJ TRADICIJSKOJ KULTURI

Sažetak: *Autor ovoga priloga daje osvrt na značaj i moguće porijeklo divova i psoglava u crnogorskoj tradicijskoj kulturi. Kao građa za ovu analizu poslužila su usmena predanja i podaci iz starije etnografske literature o Crnoj Gori.*

Ključne riječi: *div, psoglav, crnogorska tradicijska kultura*

GIANTS AND DOG-HEADED MEN IN MONTENEGRIN TRADITION

Summary: *The author of this article gives a review of the significance and possible origin of giants and dog-headed men in Montenegrin traditional culture. Oral lectures and data from older ethnographic literature on Montenegro served as material for this analysis.*

Keywords: *giants, dog-headed men, Montenegrin traditional culture*

Čajkanović (2014: 625) konstatuje da je u današnjim vjеровanjima ostalo vrlo malo tragova o divovima, pa su glavni izvor za saznanja o njima bajke. No, komparativnom provjerom tih podataka s onima kod drugih indoevropskih naroda dolazi se do zaključka o njihovoj vjerodostojnosti. „Divovi su vrlo stari demoni, koji su prezreni i prognani iz svih krajeva gde

su uhvatila korena nova božanska numina, i koji su odavno na putu da budu eliminisani i zaboravljeni. Kao takvi, nalaze se oni u planinama i nepristupačnim šumama; i stanuju u pećinama. Oni su ogromnog rasta i neverovatne snage.“ Za *diva* kao natprirodno biće i Rovinski (1998: 338) konstatuje da je nestao iz priča, a na osnovu onoga što je čuo zaključuje da su to bića u kojima se „miješaju dva načela: prirodno čovječje i natprirodno demonsko.“ Dodajmo još jednu njihovu bitnu osobinu, a to je priglupost jer ih u svim bajkama i pričama ljudi uvijek nadmudruju i savladavaju bez obzira na njihovu neograničenu snagu.

Zanimljiv podatak o divovima u dinarskoj oblasti donosi Palavestra (1966: 32) kad kaže da u toponimiji nazive *Židovi*, *Žudije*, *Jahudije*, *Džidovi* i ostale derivate (dodajmo u Crnoj Gori često ime *Žuđeli*) ne treba vezivati za Jevreje, tj. da oni nemaju konfesionalno značenje nekadašnjih stanovnika, već „u ovom slučaju narod najvjerovatnije misli na divove, predanja su nastala na osnovu narodnih tradicionalnih predstava o divovima, a tek onda je došlo do primjenjivanja ovog termina.“ Takvu toponimiju posvjedočio je široko u Crnoj Gori, sjevernoj Albaniji (naziv *džuli*, za koji kaže da ga sveštenici tumače kao Jevreji) i Istri (đe je opet mogla stići poznatim naseljavanjem Crnogoraca). Kao divove u crnogorskim tradicijskim vjerovanjima SMR (1970: 106 i 111) pominje Vuka Mahnitoga, koji je zidao čuvene zidine (od Dubrovnika u pravcu Bijele gore više Grahova, preko Cuca, Ostroga, poviše Bjelopavlića, preko Donje Morače do Koma kučkoga), pa čak i Dukljana i njegova brata i sestru koje je on gađao ogromnim kamenjem s Dečića, čime je narod objašnjavao porijeklo antičkih miljokaza.

Funkcije divova su se, smatra Čajkanović (2014: 626), vrlo rano počele eliminisati i prelaziti na druga mitološka bića, na junake poput Međedovića ili na psoglave. I sve kiklopske radnje prvobitno su bile pripisivane divovima, a onda su priče počele dobijati i druge elemente kako je više nestajalo divova iz narodnih vjerovanja. I neke osobine epskih junaka (Marko

Kraljević, npr.) dolaze iz toga svijeta. Čabej (1936: 314) navodi da su u Malesiji epski junaci Mujo i Halil, legendarna braća, naslijedili raniju božansku braću zaštitnike što pomažu ljudima, kakvi su poznati kod starih Grka, Indijaca, Germana i Kelta. Za psoglave u Crnoj Gori i Rovinski (1998: 339) kazuje da su vrlo bliski divovima: „To su ljudi s jednim okom na čelu, ogromnog rasta i prema tome odgovarajuće snage, skoro sasvim kao kiklopi u grčkim predanjima. U Morači postoji jedna zaravan ‘na Tatarišta’, na uzvišici Kos, koja nosi naziv *psoglava livada* i baš tamo je njihova pećina. Oni su činili ljudima različita nasilja, ali jedan Moračanin ih je na vješt način poubijao sve iz puške i otada ih više nema.“ I za naziv *psoglav* i njegove izvedenice Palavestra (1966: 34) kaže da je zastupljen u Crnoj Gori i Istri. On objašnjava da se tako nazivaju „nekadašnji stanovnici u nekim krajevima (u Boki, Vasojevićima, Istri i dr.), spadaju u krug dehistorizovanih pojava u narodnim predanjima o starom stanovništvu, čiji postanak treba tražiti jedino u narodnoj tradicionalnoj praksi. Toponim Passiglava u Boki, zabilježen je u jednom kotorskom dokumentu iz 1443. godine. Na brdu tog imena je, po predanju, (...) bio nekada strašan pokolj, što nas opet podsjeća na Dukljaninovo pričanje o pomoru Legeca i njegovih sinova, koji su imali dvor na Prevlaci u Boki Kotorskoj.“ Đorđević (1953²: 252) psoglava upoređuje s kiklopom Polifemom iz *Odiseje*. Bez rezultata bi ostalo nagađanje o tome jesu li psoglavi u crnogorskoj tradiciji potekli od mita zabilježena u *Odiseji* ili je riječ o kakvoj zajedničkoj starini čiji su izvor mogle biti maske ili odraz deformisanja lobanja, kakvo je poznato i danas u dalekim afričkim kulturama. Kako god, predanje o psoglavima u Crnoj Gori, iako je ne tako davno bilo široko zastupljeno, danas je nepoznato uglavnom svima čije se struke ne tiče. Govoreći o psoglavima u albanskim vjerovanjima, Čabej (1936: 316) kaže: „Kerber živi u arbanskoj bajci o troglavom psu, koji nikada ne spava i čuva podzemnu boginju, Lepotu zemlje. On se javlja i kao psoglavac sa četiri oka, dva s lica i dva s potiljka. Polifema imamo u Šalu i Klementi kao jednooka

diva ljudoždera; on se, po katalonskim najamnicima, naziva *Katalani*." Zanimljivo je da Šaljani i Klimenti imaju istu predstavu o psoglavima kao i Crnogorci, što opet govori o milenijumskim međusobnim prožimanjima.¹

Predanja svakako čuvaju uticaje iz okolnih tradicijskih kultura, pa je stoga u njima teško razlučiti ono što je izvorno od onoga što je naknadno unijeto bilo kao rezultat fikcije bilo kao strani uticaj. Čini se da bi se iz sačuvanih predanja o psoglavima moglo izvući svega ovih nekoliko zajedničkih podataka: oni imaju pseću glavu ili glavu sličnu psećoj, uvijek su u vezi s kakvim ratom ili pokoljem, ljudožderi su, nakazne spoljašnosti i neobične snage. Nama se čini da bi se na osnovu tih podataka moglo ući u trag porijeklu vjerovanja o psoglavima, i to drukčijem od onoga koje je već citirano. No prije no iznesemo tu pretpostavku osvrnućemo se na dvije verzije moračkoga predanja o psoglavima.

U moračkim vjerovanjima psoglavi su ženska natprirodna bića. Evo cijeloga predanja koje je onđe zabilježio Vlahović (1929: 182): „Psoglave su bile nekakav naročiti rod ljudski. Vele, da su njih odnekuda vjetrovi prebacili u ove krajeve. Bilo ih je sedam. Ove psoglave bile su opasne, hvatale su djecu te se njima hranile. Sise su ime bile velike, tako da su ih preturale unakrst preko ramena. U glavi su bile slične psima, otuda psoglava. (Za grubu ženu i danas čuje se nadimak psoglava.) Kad su ove psoglave putovale iz Vasojevića za Moraču, na

¹ Treba ovđe dodati, kako ističe Brenč (1975: 59), da su „još u starom veku postojali sistemi religijskih verovanja u kojima je pas u vezi sa svetom pokojnika; na primer grčki Kerber – čudovišni pas koji čuva podzemni svet, rimska domaća božanstva – lari, odnosno duhovi predaka koji su prvobitno predstavljani u obliku psa.“ I Đavo se boji psa. Dobričanin (1981: 133) kaže da su ljudi koji su „pod zarok“ išli noću na strašna mjesta, đe se vjerovalo da ima najviše đavola, uvijek bi vodili sa sobom crnoga psa. I „kad bi kliknuli: ‘Čik, đavole, izađi na megdan!’, iz strašnog mraka sljedovao bi odgovor: ‘Moli Boga za garova tvoga!’ Poslije đavolovog odgovora megdandžije su brzim koracima grabili kući.“ I u bajci „U vilinskoj pećini“ (Radojević, 1976: 151–159) baba, kao predstavica zlih demona donjega svijeta, plaši se psa i sunčeve svjetlosti.

jednoj livadi blizu Tuzi pobije grom sve osim jedne. Ova se livada zove *Psoglav livada*, a na njoj se i danas poznaje mjesto gdje su poginule psoglave. Ova psoglava koja ostane zdrava pobjegne u selo Prekobrđe i tamo se okući u jednoj pećini. Ime ovoj psoglavi bilo je Dajka ili Diljka. Kad jednoga dana žena nekakvog Braunovića izađe na njivu da žanje, a blizu sebe ostavi kolijevku, s djetetom, psoglava čim spazi dijete, priđe kradom, ugrabi ga i pobježe s njim u pećinu. Žena kukajući daje glas svom mužu, i ovaj dohvati strijelu i potrči za psoglavom. Kad se nakloni k pećini, vidi psoglavu kako sjedi i prede, a ponekad garka u vatru nad kojom se u kotlu kuvalo dijete.² Braunović nanišani strijelom³ i pogodi je na sred srca. Kažu da je pogođena psoglava zatužela: 'Grdna Dajka u lov pošla, a grdnija u dom došla.' Braunović kad uđe u pećinu, našao je svoje dijete kuvano. Ova pećina naziva se *Psoglav*. U njoj se i danas vidi uboden gvozdeni vatralj; njim je psoglava garkala vatru, pa ga zabola u pećinu, čobani ga gađaju kamičcima kao nišan. Kotao u kojemu se kuvalo dijete, kažu da je ponesen u Manastir Moraču, tamo se i sada nalazi i služi kao kupjela za krštavanje djece.“ Nešto drukčiju verziju toga predanja zabilježio je Dobričanin (1981: 45): „U Kosu prekobrdscome, ispod grebena koji je vododjelnica sliva tarskoga i moračkoga, postoje livade koje se zovu Tatarišta. One se uzdižu uz glavicu zvanu Psoglava koja je ispunjena mnogobrojnim okruglim rupama, kao plitkim trapovima. Rupe su obrasle travom i kosači kose po tim udubljenjima. Na tom prostoru logorovala je nekad tatarska vojska. Po poimanju našega naroda, grubi Tataari više liče na pse nego na ljude našega izgleda. Po narodnom predanju u logor te tatarske vojske udarile su munje i gromovi i izgorjeli svu vojsku. Logorište je ostalo pretrpano lješevima, odnosno

² Tradicijska vjerovanja o psoglavima podrazumijevaju ih kao kani-bale (SMR 1970: 248).

³ Pominjanje Braunovića i strijele u skladu je sa starinom priče. Braunovići se smatraju najstarijim bratstvom u Donjoj Morači, a strijela kao hladno oružje sama sobom obezbjeđuje utisak starine.

ljudima čije su glave bile slične psećim glavama, po kojima je i to mjesto dobilo ime Psoglava ili pseća glava. A one rupe po Psoglavi, veli se, da su otisci gromova koji su uništili pljačkašku vojsku. Od te grube i mrske vojske ostala je samo jedna psoglava, koja je sa kotlom i preslicom, bježeći sa Psoglave, došla na Glogovik, gde su živjeli Braunovići. Tu je zatekla ženu koja je žnjela žito, a u hladu je bilo dijete u kolijevci. Psoglava ugleda kolijevku i zapita ženu: 'Je li ti dijete muško ili žensko?' – 'Muško' – odgovorila je žena. – 'Hoću da ga vidim' – reče psoglava i priđe kolijevci. Majka u strahu pritrči da brani, ali snažno čudovište ščepa dijete i otrča s njim ka klisuri Suvodolskog potoka, a majka ostane na njivi kukajući. U neko doba na kukanje dotrči i otac nesrećnoga djeteta, kome je, kaže se, ime bilo Radivoje. Kad je saznao što se desilo, potrčao je u potjeru za čudovištem i vidio da pod pećinom gori vatra. Prišao je bliže pa je vidio i kotao na vatri, u kotlu je psoglava kuvala svoj ulovljeni ručak. Sjedjela je pored vatre sa dojčkama prekrštenim i preko ramena prebačenim. Radivoje opali pušku, a psoglava smrtno pogođena dohvati kotao, istrese dijete i pobježe cvileći: 'U jad dojka u lov pošla, a jadnija u dom došla'. I tako, kukajući, stigla je pod pećinu u Jelašje, gde je izdahнула. Braunović je stigao i uzeo joj kotao i poklonio ga moračkom manastiru.“

Pomenute dvije varijante jasno govore da je riječ o jednome predanju, starijem i novijem, a razlike među njima sasvim su sporedne. Druga varijanta, vjerovatno starija, nudi više mogućnosti za analizu. Kako je rečeno, pominjanje Braunovića kao najstarijega moračkoga bratstva i (u prvoj varijanti) strijele obezbjeđuje priči utisak starine. I jedna i druga varijanta govore o ljudima psećih glava, ogromne snage, odvratne spoljašnjosti, i u jednoj i u drugoj psoglava vari dijete u kotlu, a taj kotao završava u Manastiru Morača, i jedna i druga dakako treba da objasne nastanak naziva mjesta i same konfiguracije terena. Iako obje varijante, osobito druga, vrve od mitoloških motiva (pored osnovnoga – psoglavih ljudi, tu je i toponim Glogovik, pa žetelica i žito,

preslica, munje i gromovi i tako dalje), čini se da se u njima nalazi, makar i kao relik, osnovno istorijsko polazište, a to je priča o Tatarima. Zna se da su jedan dio Balkana, pa između ostaloga i jedan dio današnje crnogorske teritorije, opustošili Tatari polovinom XIII vijeka, moguće i prije dolaska današnjega moračkoga stanovništva u morački kraj, a ako je ta pretpostavka tačna – onda je jasno zašto se spominju samo Braunovići. Podatke o njima ostavio je Toma arhiđakon u svome djelu *Historia Salonitana*. U njemu su Tatari opisani kao neustrašivi, divlji, bezbožni ratnici koji bez milosti ubijaju sve pred sobom, pa čak i decu i starce i gubavce. A ovako opisuje njihovu spoljašnjost: „Noge su im kratke, a prsi široke; lice im je plosnato, a koža blijeda; golobradi su, nos im je kukast, a oči male i dosta razmaknute. U njihovo oružje pripadaju nekakvi oklopi od bikovske kože složene poput ljustaka, ali ipak neprobojni i vrlo sigurni. Kacige nose željezne i kožnate, mačeve zavinate, a toboke i lukove imaju o pasu na vojnički način. Strelice su im četiri puta duže od naših, a na kraju im je šiljak od željeza, kosti i roga. Šipke za strelice tako su uske da ne mogu zahvatiti užeta naših lukova.“ Ni njih ni njihove konje ne može spriječiti nikakva prepreka – ni kamena ni vodena, a ne može ih izmoriti ni glad ni žeđ. „Hrani ih samo okrutnost. Kruha ne jedu, već mesa, bez razlike od čistih i nečistih životinja. Piju usireno mlijeko s konjskom krv.“⁴ Opisani izgled Tatara mogao je bez sumnje uticati na sliku koja je o psoglavima data u navedenim varijantama predanja. A onda je tu sliku mogla dopuniti ne samo mašta no i poznati motivi iz mitoloških predstava.

Vuk Karadžić identifikovao je bokeško zduhače kao *repače*. Vrčević (1876⁴: 90), međutim, konstatuje da je podatke Karadžić od njega dobio i da nije riječ o lokalnome bokeškom vjerovanju no o vjerovanju koje je prisutno „i po Hercegovini i po Crnoj Gori svud jednako“. Da *repače* ne treba identifikovati

⁴ Preuzeto sa <https://forum.cdm.me> „Tatari na Balkanu i u Zeti, godine 1241/1242.“ Slične nalaze potvrđuje i MM 2001.

kao *zduhače*, vidi se na osnovu toga što oni ne ispunjavaju osnovno svojstvo *zduhača*, a to je djelovanje u snu. Repači su ljudi neobične snage, a Vrčević ih objašnjava pomoću grč. „herkulos“ i tal. „gigante“ i „alcide“. Osim rođenja u košuljici i velike snage, repač nema ništa slično sa *zduhačima*. A i tu natčovječansku snagu on ne koristi u borbi s demonima, već u sasvim prozaičnim stvarima. Natprirodnim ga čini snaga, „nečisti duh“ i košuljica u kojoj je rođen. No kad se tome doda podatak koji navodi Vrčević (1876⁴: 90) da se za neke od njih vjeruje da im je međed otac koji im je majku uhvatio neđe u planini, sasvim je jasno da su oni zapravo relikviji vjerovanja u divove. Za razliku od divova, repači žive običnim životom, socijalizovani su.⁵ U vezi s tim treba pomenuti i *ungreve* (videti predanje o njima u Radojević, 1971: 116–117), za koje se kaže da su bili natprirodne snage, da su se borili s vilama, da im je glavno oružje bilo strijela, koplje i buzdovan, ali da su nestali kad je pronađeno vatreno oružje. Napomenimo da i legendarni Marko Kraljević u jednoj verziji nestaje kad je otkriveno vatreno oružje jer tada nastupa vrijeme kad i najgora *rđ* može ubiti najboljega junaka. Relikt vjerovanja o ungrevima očuvao se u pridjevu *ungrevit*, što se odnosi na jake i hrabre ljude.

Frejzer (1992¹: 403–404) govori o vjerovanjima primitivnoga čovjeka ne samo da duša može napuštititi tijelo za neko vrijeme već i da je čovjek može trajno skloniti na sigurno mjesto. „Preimućstvo ovoga je u tome što je i sam čovek be-

⁵ Vrčević 1876⁴: 90 navodi: „Ja poznavam u Boki dva čovjeka, za koje se mislilo, u moje djetinjstvo, da su repači, t. j. neki Jovo Matov Mršić iz Risna, a drugi Petar Palandačić iz Luštice, koji su činili takovi stvari što ne bi mogli učiniti četiri mjerna čovjeka. (...) Prvoga sam ja gledao u djetinjstvu đe u Gabeli u Risnu prisloni jedan Ledeničanin jednu gredu od 10-12 lakata, a Jovo pok. kao u šali uze je na prst od ruke i uzvis pridržava sve doklen je najprvoga (kažiputa) do maloga nije s prsta na prst prenio, (...) a Palandačić da je potegnuo sam jedno jedro od broda na vrh katarke, kojega jedva pet ljudi mogu popeti; i da su ga jednom na Malti okupili Maltezi da ga biju, pa ne imajući oružja šćepao jednoga za noge i š' njime ostale mlatio“.

smrtan dokle god njegova duša ostaje nepovređena u mestu na kome ju je ostavio; ništa ne može ubiti njegovo telo, jer njegov život nije u njemu.“ Takvu dušu Frejzer naziva spoljnom dušom: „Priča o spoljnoj duši postoji, u raznim oblicima, kod svih arijevskih naroda od Hindustana do Hebrida. Jedan vrlo rasprostranjen oblik je sledeći: čarobnjak, džin ili neko drugo biće iz zemlje bajki je nepovrediv i besmrtan jer je sakrio svoju dušu na nekom dalekom, tajnom mestu, ali lepa princeza koju on drži zarobljenu u svom čarobnom zamku izmami mu tajnu i saopšti je junaku priče, koji nađe čarobnjakovu dušu, srce, život ili smrt (šta bude bilo) i uništavajući to istovremeno ubije i čarobnjaka.“ Slični se motivi javljaju i u usmenim pjesmama u vezi s likovima heroja koji su, kako bi se po nekim njihovim osobinama reklo, naslijedili mjesta zmajeva i divova iz starije usmene književnosti.⁶ Tako recimo nevjerna majka iz pjesme „Jovan i divski starješina“ (Karadžić, 1958: 29–40) izokola ispituje sina Jovana đe je njegova ranjivost, na što joj on odgovara: *Ja bih svašto, majko, raskinuo, / do proketo drndarsko tetivo!* Nakon toga majka otkriva divu đe je Jovanova slabost (što je isto što i skrovito mjesto đe u predanjima divovi čuvaju snagu ili život) i ovaj ga na prevaru savladava. Sličan je i motiv prevare Momčilove žene Vidosave koja lažnim suzama doznaje đe su krila Momčilova konja Jabučila (viđeti pjesmu „Ženidba kralja Vukašina“ u Karadžić, 1958: 104–114). Da je i Momčilo naslijedio neke osobine divova iz starije tradicije, ne samo povjerenje u ženu koja ga na kraju uništava u dosluhu s njegovim suparnikom, no i snagu, junaštvo i rast vidi se lijepo kroz hiperboličnu antitezu: *žura Vukašin – vojvoda Momčilo. Kad nevjerna žena iznese Vukašinu Momčilovo ruho i oružje, što Momčilu bilo do koljena, / Vukašinu po zemlji se*

⁶ Slična svojstva ima i Nahod Simeun iz istoimene pjesme (Karadžić, 1958: 65–71), koji je *ludo dijete* kao i Jovan, ali ga odlikuje natprirodna snaga: *Kad je bila čedu godinica, / kolik’ drugo od tri godinice! / Kad je bilo od tri godinice, / kolik’ drugo od sedam godina! / A kad bilo od sedam godina, / kolik’ drugo od dvanaest ljeta! / Kad je bilo od dvanaest ljeta, / Kolik’ drugo od dvadest godina!*

vuče! / Što Momčilu taman kalpak bio, / Vukašinu na ramena pada! / Što Momčilu taman čizma bila, / tu Vukašin obje noge meće! / Što Momčilu zlatan prsten bio, / tu Vukašin tri prsta zavlači! / Što Momčilu taman sablja bila, / Vukašinu s' aršin zemljom vuče! / Što Momčilu taman džeba bila, / kralj se pod njom ni dignut ne može! Sasvim je sigurno da navedeni stihovi izvorno nijesu imali za cilj postizanje humora. To se vidi iz prvih stihova koji za njima slijede kad ta slika budi moral i gnjev kralja Vukašina koji ženi priređuje adekvatnu osvetu. Izvorniji je motiv o čuvanju junaštva (snage, života) dat u bajci „Baščelik“ (Radojević, 1976), u kojoj Baščelik odgovara svojoj zarobljenici: *Daleko odavde ima jedna visoka planina, u onoj planini lisica, u lisici srce, u srcu jedna tica, u onoj je tici moje junaštvo.* Baščelik je u njoj prikazan kao div, koji je okovan lancima u tamnici carskoj (slično motivu veriga koje drže Dukljana ispod Vezirova mosta u Podgorici), ali je on nosilac i nekih osobina vjerovatno starijega vodenoga demona, što se vidi iz podatka da je bilo potrebno politi ga vodom da bi stekao snagu da razbije okove.

Baščelik, Međedović i Divljan najpoznatiji su divovi iz crnogorskih usmenih bajki. No svaki od njih ima drukčiji karakter. Divljan je jednook i goropadan, Baščelik je nesavladiv i obitava uglavnom izvan svijeta ljudi, a Međedović je već počeo poprimati neka obilježja epskih junaka. On je natprirodne snage, okotila ga je mečka, naivan je kao i svi divovi, ali on nije kanibal i ne otima devojke. Na kraju bajke, poput carevića, on se ženi carevom ćerkom koja se u njega zaljubila. Tradicija čuva šecanje na vjerovanje da se iz seksualne veze međeda i čovjeka rađaju ljudi natprirodnih sposobnosti. Rovinski (1998: 320) kaže: „Tako se o medvjedu priča da je nekada bio čovjek, ali ga je Bog pretvorio u običnu zvijer zbog kazne, jer je jednom mijesio hljeb nogama. Zato on i može da hoda kao čovjek i da radi prednjim šapama kao rukama, i može čak da stupa u polnu vezu sa ženom, o čemu postoje priče, kao i kod našeg naroda. Tako je jednom

medvjed uhvatio djevojku, najprije joj polizao tabane da ne bi mogla hodati, a zatim je hranio medom i svim što god je mogao naći, brinuo se o njoj i na kraju rodilo im se dijete, koje je bilo pravi čovjek, bio je uz to ogromnog rasta, posjedovao je nadčovječansku snagu, samo nije mogao govoriti i često je hodao četveronoške. Cijela ta bajka nalazi se kod Vuka Karadžića pod nazivom Medvedović“.

Schneeweis (2005: 53) navodi da se „predaja o Polifemu, tipična za Siciliju, vezuje uz lubanju mamuta iz ledenog doba, čiji je nosni otvor bio zamjenjivan s okom nasred čela. I srpski narod poznaje tu predaju. Pod naslovom *divljan* ispriповijedao ju je Vuk u svojoj zbirci bajki. Riječ potječe od osm. *div*, ‘zloduh’, ali je pučko-etimološki povezana sa srpskohrv. *divlji*.“ Drukčija je Čajkanovićeva etimologija imena *div*. „Da su divovi u religiji imali nekada uglednije i određenije mesto, može nam kao dokaz poslužiti reč *divlji*, koji se kao atribut daje mnogobrojnim primercima iz cele faune i flore: divokoza, divlji golub, ... uopšte divljač, divlje životinje; pa onda divlja jabuka, ... – sve su to životinje i biljke koje *pripadaju divovima*, koje su njima posvećene“ (Čajkanović, 2014: 627). I naziv *div* zajednički je indoevropski, a Čajkanović mu ekvivalent nalazi u *deivo* (kako su indogermanski narodi nazivali svoje bogove) te u indijskome *deva*, staropersijskome *daeva*, latinskome *divus* i *deus*. Označavao je prvobitno dobre demone, a onda što spontano što posredstvom zaratustrizma počeli su dobijati obilježja zlih demona. U pripovijetki *Rijetka osveta* ovako Vrčević (1890: 183) objašnjava naziv *Div*: „Ovo ime uprav spada narodnoj alegoriji. On se, vele, u planini kao vila pojavio; njegovim su očima svi ljudi mravi; on najveće stablo rukom izvuče kao đevojka struk bosioka, i da je odjednom donio na leđima svu drvenu japiju za građu Nojeva kovčega i t. d.“ Vrčević (1876³: 75) kaže da narod njihovo stanište zamišlja u pustarama, jamama i pećinama, odakle „noću izlaze na grabež, fatajući ljude i žene, i sve četveronožno što mogu ufatiti.“

Divovi se javljaju i u usmenim pjesmama starije tematike. Takva je pjesma „Jovan i divski starješina“ (Karadžić, 1958: 29–40). Divovi su posredno prikazani kao kanibali natprirodne snage koji žive u pećini, ali je i Jovan nosilac natprirodne snage i ubija ih sedamdeset odjednom, a skriva mu se divski starješina koji ga savladava zahvaljujući Jovanovoj nevjernoj majci (*no hod, dive, da se promislimo, / evo ide dijete Jovane, / kako bismo njega izgubili, / pa mi tader da ašikujemo*). U bajci „Baščelik“ divovi su jasno prikazani kao kanibali. Oni na vatri peku dva čovjeka nataknuti na ražanj, a kotao im je pun išećenih ljudi. Da bi carevića primili u svoje društvo, uslovljavaju da i on s njima mora jesti ljudskoga mesa. Viđeti više Radojević 1976: 33–56.

Barjaktarović (1973: 76) navodi vjerovanje u Lici, Hercegovini, Crnoj Gori i Srbiji da žena može s međedom imati porod te mečka s čovjekom.⁷ Takođe, bilježi vjerovanje po kojemu čovjek može biti „jednodančić“ s mečkom ili međedom te da se može razboljeti i umrijeti u isto vrijeme kad i međed

⁷ SMR (1970: 135) navodi vjerovanje o začecu partenogenezom, očuvano u pričama i bajkama, kao npr. kad majka proguta zrno bisera pa začne mitskoga gorostasa Biserka. „Po jednoj narodnoj pesmi, neke žene u Nikšiću skinule su s koca odsečenu glavu Rovčanina Cala Vučelića, skuvale je ‘kao i govedu, sve se od nje juhe nasrkaše, ne bi l’ Cala kojagod začela.“ Sličan se motiv javlja i u crnogorskoj varijanti pjesme o zmiji mladoženji (Karadžić, 1958: 63–65): *Prošetaše do dva kaluđera / po pržini pokraj mora slana, / šetaju se, razgovaraju se: / „Fala Bogu, fala jedinome! / U jednoga Mihaila bana / kako nema muškoga deteta, / do imaju devet devojakah! / Da li znade gospođa banica, / da ponese mrežu od bisera, / da je zapne moru na izvoru, / da ufati ribu od šest krilah, / da izije ribi desno krilo, / imala bi zlatoruka sina?“ / Ono njena začula jetrva, / a jetrva Kojadinovica, / sve joj što je i kako je kaza. / Ponesoš mrežu od bisera, / zapeše je moru na izvoru, / ufatiše ribu od šest krilah. / Viđi kučke Kojadinovice! / On’ izede ribi desno krilo, / a banici dala je lijevo; / obje dvije trudne ostanule. / Nego viđi Kojadinovicu, / ona ima zlatoruka sina, / a banica zmiju kraosicu, / zmija joj se u kriocce valja. Papazoglu (1969: 388–389), govoreći o kanibalizmu na Balkanu, ističe da je uvijek dio obreda, a da su „divljaci“ vjerovali da se „jedenjem mesa neke životinje ili nekog čoveka dobijaju ne samo fizičke već i druge osobine te životinje, odnosno moralne i intelektualne osobine čoveka.“*

/ mečka. Деца рођена из односа човјек и међед rutava су и „и необично снажна. За наше презиме Међедовић, Ћажкановић мисли да би у основи требало по таквом веровању да долази.“ За вјеровања у сродност између људи и животиња Ћажкановић наводи да потићу из фазе тотемизма, а Милан Будимир наводи податак да је Велика мајка (првобитно матријарhalно божанство⁸, касније познато као Hera, Atina, Artemida, Demetra itd.) приказивана као крава, срна, коза, а у Лаконији као меčka (према Барјактаровић, 1973: 77). Остатке тотемизма на овим просторима региструје и Кулишић (1970: 18).

За псоглаве Ћажкановић (2014: 658–659) вели да су „hibridni demoni, са псећом главом, једним оком, козјим ногам и репом. Они иначе доста подсећају на дивове, са којима имају заједничких црта (...). Псоглави, уколико се споминју, најчешће се споминју у народним приповеткима. Они су се покаткад могли прилагодити и људској култури, копāju и ору земљу; али су иначе људождери, и нарочито vole деčје месо, женске сисе, али се пре свега хране лешевима (‘док су псоглави по свијету ходали, нигдје није могао од њих ни гроб ни мезар остати’).⁹ Псоглави живе у *мрачној земљи*; та околност, па онда њихов псећи изглед и њихове навике (једенје лешева; страх од воде коју не могу прећи) карактеришу их као htonичне демоне. Према томе, они би били доиста примитивни и врло старински demonи лешинари, какви су познати и другим индоевропским религијам, где имају такође псећи или вуčји облик.“ Упуцује и на друге могуће услове стварања представа о псоглавима, као што су митски кинокефали с Далекога истока, псоглави из романа о Александру Великome итд.

⁸ Petrović (1997: 9) наводи да је социолошки оправдана претпоставка да је матријархатским културama својствена лунарни, а патријархатским соларни мит.

⁹ Levanat-Peričić (2014: 278–279) појашњава да је „prehrambena пракса важан параметар идентитета који неријетко одређује и границу људског (humanог) и нељудског (bestijalnог). Још од *Gilgameša* чудовишни Humbaba ‘на užас људима излази из шуме и прождире све пред собом’. (...) Ekstremni облик чудовишне прехране је људождерство или antropofagija.“

U pričama se često psoglav od diva razlikuje samo po tome što ima pseću glavu i jedno oko. Inače, dva bitna divovska svojstva i njemu su imanentna: priglupost i bezgranična snaga. Takva je i priča koju je objavio Rovinski (1998: 396–397), a zabilježio je Bogdan Lalević u Vasojevićima. Dva brata promrzla od studi u lovu odlaze u pećinu u kojoj su videli vatru. No onđe nađu psoglava koji zatvara grlo od pećine pločom od hiljadu oka te jednoga brata natakne na ražanj, ispeče i pojede, a drugoga ostavi za sutra. Drugi će se ipak spasiti tako što će vrelim ražnjem oslijepiti psoglava u snu, obući se u čapru od njegovih koza i zajedno s kozama umaći slijepome psoglavu kad otvori vrata i počne propuštati koze iz pećine kako bi lakše našao brata koji ga je oslijepio. Varijanta iste priče zabilježena je s neznatnom razlikom – umjesto psoglava u njoj se javlja div, a umjesto koza ovce.

Pulević i Samardžić 2003. navode brojne toponomastičke potvrde kojima je u osnovi *divlji*, npr. *Divjak*, *Divljačice*, *Divljaka*, *Divljakuša* i sl. Ima osnova za pretpostavku da je neki od tih toponima mogao nastati i u vezi s divovima, a ne samo s divljim voćem (uostalom, *div* i *divlji* u etnologiji je odavno dovedeno u vezu). Još je više razloga za pretpostavku da su u vezi s divovima ovakvi toponimi: *Divljakov do*, *Divljakova dolina*, *Divljakovac*, *Divljakove strane*, *Divojevina*, *Divorod*. Pulević i Samardžić 2003 donose i toponomastičke potvrde o psoglavima: *Psoglav*, *Psoglava*, *Pasiglav*. Pomenimo tu i toponime tipa *Psinske rupe*, *Paskrš*, *Paša glava*, *Paši vrh*, *Paša jama*, *Paša ploča*, *Paša pećina*, *Pašaci*, *Pašača*, *Pašak*, *Paše grede*, *Paše guvno*, *Paše ždrijelo*, *Paši kam* itd. Naravno, te toponime ne navodimo kao sigurnu potvrdu da su u vezi s psoglavima. Navodimo ih kao moguću vezu, uz napomenu da *paši* (osim što znači *pseći*) znači isto što i *divlji*, što nas vraća na isti etimološki problem kao kad su u pitanju toponimi s osnovom *div-* i *divlj-*.

LITERATURA:

- Barjaktarović 1973: Mirko R. Barjaktarović, „Pitanje ‘jednodančića’ iz naših narodnih verovanja“, *Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu*, XXXVI, Beograd, 1973.
- Brenč 1975: Andžej Brenč, „Zajednički i osobeni elementi u pogrebnim običajima zapadnih i južnih Slovena“, *Glasnik Etnografskog instituta*, XXIV, SANU, Beograd, 1975.
- Čabej 1936: Ekrem Čabej, „Život i običaji Arbanasa“, *Knjiga o Balkanu*, I, Izdanje Balkanskog instituta, Beograd, 1936.
- Čajkanović 2014: Veselin Čajkanović, *Iz srpske religije, mitologije i folklor*, Evro-Đunri, Beograd, 2014.
- Dobričanin 1981: Sekula Dobričanin, *Donja Morača*, CANU, Titograd, 1981.
- Dučić 1931: Stevan Dučić, „Život i običaji plemena Kuča“, *Srpski etnografski zbornik*, XLVIII, Srpska kraljevska akademija, Beograd, 1931.
- Đorđević 1953¹: Tihomir R. Đorđević: „Veštica i vila u našem narodnom verovanju i predanju“, *Srpski etnografski zbornik*, LXVI, Srpska akademija nauka, Beograd, 1953, str. 1–120

- Dorđević 1953²: Tihomir R. Dorđević: „Vampir i druga bića u našem narodnom verovanju i predanju“, *Srpski etnografski zbornik*, LXVI, Srpska akademija nauka, Beograd, 1953, str. 120–282.
- Frejzer 1992: Džejms Džordž Frejzer, *Zlatna grana*, 1, BIGZ, Beograd, 1992.
- Frejzer 1992¹: Džejms Džordž Frejzer, *Zlatna grana*, 2, BIGZ, Beograd, 1992.
- Karadžić 1958: *Srpske narodne pjesme*, Knjiga druga, u kojoj su pjesme junačke najstarije, Skupio ih i na svijet izdao Vuk Stef. Karadžić, Prosveta, Beograd, 1958.
- Kulišić 1970: Špiro Kulišić, *Iz stare srpske religije. Novogodišnji običaji*, SKZ, Beograd, 1970.
- Levanat-Peričić 2014: Miranda Levanat-Peričić, *Uvod u teoriju čudovišta. Od Humbabe do Kalibana*, AGM, Zagreb, 2014.
- Palavestra 1966: Vlajko Palavestra, „Narodna predanja o starom stanovništvu u dinarskim krajevima“, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu*, Nova serija, sv. XX/XXI, Sarajevo, 1966.

- Papazoglu 1969: Fanula Papazoglu, *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba (Tribali, Autarijati, Dardanci, Skordisci i Mezi)*, Djela, knj. XXX, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 1, ANUBiH, Sarajevo, 1969.
- Petrović 1997: Sreten Petrović, *Mitologija Srba*, Prosveta, Niš, 1997.
- Pulević, Samardžić 2003: Vukić Pulević & Novica Samardžić, *Fitonimi i zoonimi u toponimiji Crne Gore*, Dukljanska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica, 2003.
- Radojević 1971: *Vilina gora. Antologija crnogorskih legendi*, priredio, predgovor i pogovor Radoje Radojević, Biblioteka Luča, Grafički zavod, Titograd, 1971.
- Radojević 1976: *Vatra samotvora. Antologija crnogorskih narodnih bajki*, priredio, predgovor i pogovor Radoje Radojević, Biblioteka Luča, Pobjeda, Titograd, 1976.
- Rovinski 1998: Pavel Apolonovič Rovinski, *Etnografija Crne Gore*, tom II, CID, Podgorica, 1998.
- SMR 1970: Š. Kulišić & P. Ž. Petrović & N. Pantelić, *Srpski mitološki rečnik*, Nolit, Beograd, 1970.
- Schneeweis 2005: Edmund Schneeweis, *Vjervanja i običaji Srba i Hrvata*, Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb, 2005.

- Vlahović 1929: Vl. Vlahović, „Predanja o mjestima“, *Zapisi*, knj. IV, sv. III, Cetinje, 1929.
- Vrčević 1876¹: Vuk Vrčević, „Narodno sujevjerije ili vračanje, slutnja i bajanje“, *Srbadija*, god. II, sv. 2, Beč, 1876.
- Vrčević 1876²: Vuk Vrčević, „Narodno sujevjerije ili vračanje, slutnja i bajanje“, *Srbadija*, god. II, sv. 3 i 4, Beč, 1876.
- Vrčević 1876³: Vuk Vrčević, „Narodno sujevjerije ili vračanje, slutnja i bajanje“, *Srbadija*, god. II, sv. 5, Beč, 1876.
- Vrčević 1876⁴: Vuk Vrčević, „Narodno sujevjerije ili vračanje, slutnja i bajanje“, *Srbadija*, god. II, sv. 6, Beč, 1876.
- Vrčević 1890: Vuk Vrčević, *Narodne pripovijesti i presude iz života po Boki Kotorskoj, Hercegovini i Crnoj Gori*, Dubrovnik, 1890.

UDK 329(497.16)“1945/1947“

Dr Adnan PREKIĆ

AGITPROP I IZBORNE KAMPANJE U CRNOJ GORI 1945-1947.

Sažetak: *U članku se objašnjavaju aktivnosti Agitpropa tokom izbornih ciklusa u prvim godinama komunističke vlasti u Crnoj Gori. Na osnovu izvorne arhivske građe Komunističke partije i njenih organa, analiziraju se različite forme i modeli ideološkog rada Agitpropa. Objašnjava se uloga Agitpropa u okviru prvih posleratnih izbornih ciklusa, tok političke kampanje i osnovne ideje koje se pojavljuju u izbornim procesima 1945, 1946. i 1947. godine*

Ključne riječi: *Agitprop, Crna Gora, Komunistička partija, agitaciono-propagandni rad, izbor*

AGITPROP AND ELECTION CAMPAIGN IN MONTENEGRO 1945-1947.

Summary: *The article explains the activities of Agitprop during the electoral cycles in the first years of communist rule in Montenegro. Based upon the original archival material of the Communist Party and its organs, various forms and models of the ideological work of Agitprop are analyzed. It explains the role of Agitprop within the first post-war election cycles, the flow of political campaigns and basic ideas appearing in the electoral processes in 1945, 1946 and 1947.*

Keywords: *Agitprop; Montenegro; Communist Party; Agitation-propaganda work; Elections.i.*

Okončanjem oslobodilačkog rata i preuzimanjem izvršne vlasti u Crnoj Gori, Komunistička partija započinje proces ideološke monopolizacije društva. Kao nosilac svih društvenih i političkih procesa, Partija se stavlja u poziciju tumača društvenih interesa.¹ Sopstvene političke ideje i program, Komunistička partija poistovjećuje sa interesima društva, čime započinje intenzivan proces ideološke indoktrinacije. Koristeći društvenu poziciju u kojoj se nalazi nakon 1945. godine, Partija ove ciljeve pokušava ostvariti na dva načina. U prvom redu to je apsolutna kontrola i usmjeravanje svih državnih organa koji institucionalno sprovode partijsku politiku. Međutim za novi koncept države, odnosno novu ideološku paradigmu koju afirmiše Komunistička partija to nije dovoljno. Zbog toga Partija, osim institucionalnog djelovanja, pokušava kroz proces agitacije i propagande da ostvari direktan kontakt sa stanovništvom. Partija želi da dobije aklamativnu podršku stanovništva za svoje političke ideje, preciznije, želi da *uvjeri* građane da je socijalizam najbolji društveni okvir.² U realizaciji tih ciljeva, odnosno *uvjeravanju* stanovništva u ispravnost svoje politike, Komunistička partija počinje sa organizovanjem agitaciono-propagandnog rada koji se u njihovom tumačenju definiše kao: „*upoznavanje masa sa partijskom linijom*“.³

U pokušajima da monopolizuje *ideološku istinu*, Partija odmah po preuzimanju vlasti otvara proces ideološke indoktrinacije. Iako ne postoji precizno utvrđena definicija, svi organi koji su bili u funkciji ideološke promocije političkih ideja Komunističke partije, odnosno u funkciji agitacije i pro-

¹ Branislav Kovačević, *Komunistička partija Crne Gore 145-1952.*, Titograd, 1986, str. 247.

² Adnan Prekic, „The Religious Community and the Communist Regime in the Case of Montenegro 1945-1955“, *Journal for the Study of Religions and Ideologies*, Vol 15, No 44 (2016) str.113.

³ Teorijska pitanja socijalizma - Rad partije u masama, nedatirano, str. 1, Državni arhiv Crne Gore (u nastavku DACG), Odjeljenje za sređivanje i obradu arhivske građe republičkih organa i organizacije novog perioda (u nastavku OSIO-NP-PG), fond Centralnog komiteta Saveza Komunista Crne Gore (u nastavku CK SK CG), broj kutije (u nastavku - k.) 54/50.

pagande, nosili su naziv *Agitprop*. Njihova osnovna funkcija je bila organizovanje i rukovođenje agitaciono-propagandnim radom, sa ciljem ostvarenja zadataka koje je postavila Partija.⁴ Konkretno, na prostoru Crne Gore, centralni organ ideološkog rada bio je odjeljenje Agitpropa, koje je funkcionisalo u okviru Pokrajinskog komiteta Komunističke partije u Crnoj Gori. Odjeljenje Agitpropa pri Pokrajinskom komitetu bilo je organizovano po modelu posebnih komisija, zaduženih za pojedine segmente ideološkog rada. Agitprop je preko tih komisija trebao da obezbjedi kontrolu političkog, prosvjetnog, kulturnog i naučnog života u zemlji. U Partiji su smatrali da agitacija ima vaspitnu ulogu pošto „*uvjerava mase u pravilnost politike i pomažu im da se uvjere u ispravnost te politike*“. Na tim osnovana, Partija je imala ambiciju da taj proces sprovodi „*širenjem i upoznavanjem stanovništva sa partijskom linijom*“. To podrazumjeva organizovanje ideološkog rada na svim nivoima i među svim društvenim kategorijama kako bi se „*masama*“ približili partijski stavovi i kako bi se stanovništvo uvjerilo da „*prihvati pravilnost partijske politike*“.⁵

Sistem agitacije i propagande, odnosno institucija Agitpropa u Crnoj Gori, funkcionisao je po modelu koji je ustanovljen na federalnom nivou, uz strogu centralizaciju i subordinaciju. Centralni organ koji je oblikovao ideološki rad u cijeloj Jugoslaviji bilo je Agitprop odjeljenje Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije. Ovo odjeljenje je Pokrajinskom komitetu u Crnoj Gori slalo različite direktive, uputstva i naredbe, koje je Pokrajinski komitet po potrebi prosljeđivao Agitprop organima na lokalnom nivou.⁶ Jasan sistem subordinacija, definisao je i ulogu odjeljenja Agitpropa u Crnoj Gori. To odjeljenje je izvršavalo direktive iz Beograda, koordiniralo aktivnosti na prostoru Crne Gore i o svim akti-

⁴ Ljubodrag Dimić, *Agitprop kultura*, Beograd, 1988, str. 79.

⁵ Teorijska pitanja socijalizma - Rad partije u masama, nedatirano, str. 1, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 54/50.

⁶ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1978*, Beograd, 1981, str. 419.

vnostima redovno izvještavalo centralu u Beogradu.⁷ Pokrajinski komitet u Crnoj Gori tako se pojavljuje kao jedna vrsta veze između CK KPJ i lokalnih organa Komunističke partije u Crnoj Gori. Crnogorsko odjeljenje Agitpropa redovno je slalo direktive svim lokalnim odjeljenjima, pripremalo planove za njihov rad i dobijalo izvještaje o radu. Od lokalnih partijskih organa, republičko rukovodstvo traži dosljednu primjenu i izvršenje proslijeđenih zadataka. Svako odstupanje ili kašnjenje u izvršenju direktiva, karakteriše se kao loše organizovanje partijskog rada.⁸

Proces agitacije i propagande, osim samih institucija zaduženih za indoktrinaciju, oslanjao se i na organe državne uprave, privredu, obrazovanje i sl. Formirana je cijela mreža, takozvanih aktiva agitatora i predavača, koji kroz javna predavanja, partijske i marksističke kružoke te večernje kurseve, pokušavaju da dođu do svakog pojedinca. Politički vrh Komunističke partije u Crnoj Gori tvrdi da „*narod ne može biti politički svjestan ako se ne posveti pažnja njegovom ideološkom prevaspitavanju*“, a da je pravilno razumijevanje i sprovođenje ideološke linije najvažniji zadatak partijskih organa.⁹ Pravilno razumijevanje partijske linije značilo je njeno apsolutno prihvatanje, odobravanje i djelovanje, a taj princip trebalo je prenijeti i na ostatak stanovništva. Nošeni idejom da Komunistička partija treba da bude inicijator svih socijalnih i ekonomskih promjena u društvu, proces indoktrinacije bio je usmjeren i na „*nepartijce*“, jer će se na taj način, kako oni tvrde, stvoriti uslovi za „*prevaspitavanje i uspješniji rad na obavljanju konkretnih zadataka*“.¹⁰

⁷ Izvještaj upućen CK KPJ o radu Agitprop odjeljenja PK KPJ za Crnu Goru, Cetinje, 30. januar 1947, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.6/47.

⁸ Redovni dvomjesečni izvještaj Agitprop odjeljenja PK KPJ za Crnu Goru o radu, upućen Agitprop odjeljenju CK KPJ, Cetinje 30. mart 1947, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k.6/47.

⁹ Zaključci partijskog savjetovanja PK KPCG, Cetinje, 5. april 1948, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 17/48.

¹⁰ O daljem radu na ideološkom i političkom podizanju komunista-CK KPJ, Beograd, 21. septembar 1946, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 2/46.

* *
*

Bez obzira što Komunistička partija nema ambiciju da vlast dijeli sa bilo kojom političkom strukturom, izborni proces je važan segment političkog života socijalističke zajednice. Za razliku od demokratskih sistema u kojima izborni ciklusi omogućavaju biranje između različitih političkih ponuda, u slučaju Jugoslavije, izborni proces se svodio na formu potvrđivanja ili odbijanja ponuđene političke platforme. Tako su ovi izborni procesi suštinski više služili za legitimaciju komunističke vlasti nego na izražavanje nekog oblika političkog pluralizma. Komunisti ne prepoznaju politički pluralizam kao preduslov demokratske vlasti na koju se pozivaju kada organizuju izbore. Bez obzira što u stavovima o izbornim procesima navode da se „*demokratizam jedne države ogleda u broju građana koji mogu slobodno uticati na riječ zakona, na politički život u svojoj zemlji*“, u praksi, Komunistička partija nikada nije imala konkurenta na izborima. Komunisti „*demokratizam*“ tumače velikim izlaskom građana na izbore, koji im daje legitimitet za vršenje vlasti.¹¹ Izborni procesi tako, po doživljaju komunista, služe za potvrdu „*narodnog jedinstva, ljubavi za slobodom i demokratijom kao i željom za odbranom tekovina narodnooslobodilačke borbe*“.¹²

Pripreme za preuzimanje vlasti na izborima i „*legitimisanje*“ svega onoga što je ostvareno tokom ratovanja Partija počinje odmah nakon oslobođenja. Preko *Narodnog fronta* organizuje se široka kampanja koja građane treba da ubijedi da postoje samo dvije strane -pobjednici i poraženi. Na jednoj strani je „*Front junaka, rodoljuba i patriota a na drugoj front kukavica*

¹¹ Masovnim učešćem na izborima osiguravaju sebi sva prava čovjeka i građanina, *Pobjeda*, br. 47, 14. oktobar 1945, str. 2.

¹² Velikim učešćem na izborima za narodnu vlast narod Crne Gore odlučno brani tekovine narodnooslobodilačke borbe, *Pobjeda*, br. 46, 7. oktobar 1945, str. 1.

i izdajnika“, pa kako objašnjavaju narodu neće biti teško da se odluči i da, „*lakše očiste zemlju od nekrsti*“, kako slikovito objašnjavaju procese pozivajući se na „Gorski vijenac“. Upravo kroz tumačenje da je izbor između dvije strane jednostavan, tokom prediborne kampanje stanovništvo se poziva da se okupi oko Fronta kako bi „*čuvali i branili tekovine stvorene krvlju i kostima najboljih sinova*“.¹³ U procesu afirmisanja politike Narodnog fronta početna tačka u izbornoj kampanji je stanje u prethodnoj državi. Organi Fronta ne propuštaju ni jednu priliku, javno obraćanje, miting ili pojavljivanje u medijima da ne kritikuju prethodnu vlast. Njihove poruke tokom izborne kampanje imaju jasan cilj: da predstavnike prethodnog režima predstave kao izdajnike, istovremeno afirmišući sebe i svoj pokret kao jedinu ispravnu opciju. Kritikujući prethodni sistem navode da „*nenarodni režimi koji upravljahu zemljom 23 godine, najposlije je dovedoše na rub propasti, a u martu 1941. godine svoju zemlju predaše najkrvoločnijim varvarima svijeta*“. Za razliku od tih i takvih, „*nenarodnih režima*“, frontovske organizacije predstavljaju potpunu suprotnost. Umjesto „*izdajnika*“ u redovima Narodnog fronta su oni koji su kao „*šačica boraca, goloruki ali viteški sinovi istog naroda, povelili mušku borbu, koje nema ravne u istoriji ratovanja. Ti junaci ne samo što otadžbini izvojevaše pobjedu već i narode Jugoslavije povezaše duhovno i izmiriše zavađenu braću i sada uspostavljaju narodnu vlast*“.¹⁴ Uz ovakvo predstavljanje jedne i druge strane koja učestvuje na izborima za Ustavotvornu skupštinu, čini se kao da dilema uopšte ne postoji. Jednoj strani se adresira kompletna odgovornost za sve ono loše dok se drugoj pripisuju sve zasluge za oslobođenje i kroz tu pobjedu nagovještavaju novi uspjesi. Frontovske organizacije tokom predizborne kampanje stavile su se u funkciju „*tumača odluka i uredbi narodne vlasti*“. Od njih se očekuje da „*ubjeđuju*

¹³ Radule Brajičić, „Svrstajmo se svi u redove Narodnog fronta“, *Pobjeda*, br. 7, 31. decembar 1944, str. 1.

¹⁴ Radule Brajičić, „Svrstajmo se svi u redove Narodnog fronta“, *Pobjeda*, br. 7, 31. decembar 1944, str. 1.

mase u opravdanost takvih zadataka čime bi se postiglo čvršće okupljanje masa oko narodne vlasti.¹⁵

U skladu sa takvim doživljajem demokratije, politika Komunističke partije, odnosno Narodnog fronta u Crnoj Gori, prvu legitimizaciju dobila je na izborima za lokalne narodne odbore. Ti izbori održani 30. septembra 1945. godine, bili su prelazno rješenje i trebali su da potvrde legitimnost organa narodne vlasti - narodnih odbora, koji su na oslobođenim teritorijama funkcionisali još za vrijeme rata. Na tim izborima lista Narodnog fronta dobila je podršku 94% glasača. Najviše u Podgorici 99%, najmanje na Cetinju 84%.¹⁶

Samo nekoliko mjeseci kasnije (novebar 1945) održani su izbori za Jugoslovensku ustavotvornu skupštinu. Suočeni sa međunarodnim pritiskom, sa jedne strane, i potrebe da u pravnom procesu legitimišu tekovine oslobodilačkog rata, komunisti su kompletan izborni proces pretvorili u jednu vrstu plebiscita. To je potpuno razumljivo jer je na ovim izborima trebalo potvrditi preuzimanje vlasti tokom oslobodilačkog rata i legitimisanje svih odluka donijetih na zasjedanjima AVNOJ-a. Zbog toga ne čudi što je kompletna partijska i državna infrastruktura bila usmjerena na dobijanje podrške građana. Kao pobjednici oslobodilačkog rata, organizatori izbornih aktivnosti i nosioci vlasti, komunisti su imali prednost u odnosu na eventualnu konkurenciju. Ipak, i pored toga, njihova posvećenost izbornom procesu bila je apsolutna jer je ogromna izlaznost i aklamativna podrška njihovoj listi, omogućavala legitimitet pred očima međunarodne javnosti.

Osnovna karakteristika ideološkog rada, tokom izbora za Ustavotvornu skupštinu, na prostoru Crne Gore bila je oštra kritika svih političkih i društvenih snaga, koje su bile na suprotnim ideološkim pozicijama u odnosu na Komunističku partiju. U skladu sa tim, agitaciono-propagandni rad manje

¹⁵ Narodni front – nosilac i zaloga političkog, ekonomskog i kulturnog razvitka zemlje, *Pobjeda*, br. 74, 16. oktobar 1947, str. 1.

¹⁶ Rezultati izbora, *Pobjeda*, br. 46, 7. oktobar 1945, str. 1.

je bio usmjeren na afirmisanje liste Narodnog fronta, a više na kritiku političke konkurencije. U *Pobjedi* se tako ne može naći ni jedan članak koji afirmativno govori o političkoj konkurenciji Komunističke partije. List piše „*da su sve bivše građanske političke partije i njihovo vodstvo odigrale žalosne uloge u političkom životu i da je jedina funkcija vlasti, za njih bila lično bogaćenje*“. Objašnjavajuću da je uloga i priroda Narodnog fronta potpuno drugačija, kritikuju se prethodni modeli upravljanja koji su doveli do pljačke naroda, korupcije, trgovina „*narodnim interesima*“, raspirivanje nesloge i mržnje među tek ujedinjenim narodima i „*sramna aprilska kapitulacija*“.¹⁷ Oštrom kritikom predratnih političkih partija ne prikupljaju se samo politički poeni pred izbore, već se na taj način stvara i slika o promjenama koje donosi novi sistem. Objašnjavaju da su, za razliku od prethodnog sistema, u socijalističkoj Jugoslaviji organizovani „*prvi slobodni demokratski izbori*“, da se po prvi put na izborima biraju oni „*u koje narod ima najviše povjerenja*“, kao i da prvi put na izborima masovno glasaju žene, ali i ljudi različitih vjeroispovjesti pa se dešava da „*muslimani glasaju pravoslavne i obrnuto*“.¹⁸ Predratni politički i društveni sistem opisuje se kao period „*pun grijehova i prljaština pod čijim se teretom i srušila stara Jugoslavija*“. Za komuniste, nosioci političkih funkcija i njihove stranke su „*vještačke i špekulantske organizacije koje su ispijale i iscrpljivale narodni organizam, pljačkali narodnu imovinu, trgovali sa narodnim interesima, raspirivale neslogu i mržnju među tek ujedinjene narode, potkopavale državne temelje, prokockale sve predratne i ratne tekovine naših naroda i na kraju dovele do sramne aprilske kapitulacije*“.¹⁹

¹⁷ Stare političke partije i jedinstveni narodno-oslobodilački front, *Pobjeda*, br. 33, 1. jul 1945, str. 1.

¹⁸ Velikim učešćem na izborima za narodnu vlast narod Crne Gore odlučno brani tekovine narodnooslobodilačke borbe, *Pobjeda*, br. 46, 7. oktobar 1945, str. 1.

¹⁹ Stare političke partije i Jedinstveni narodno-oslobodilački front, *Pobjeda*, br. 33, 1. jul 1945, str. 1.

Oštra kritika, političke konkurencije i prethodnog društvenog sistema je sistemaska, usmjerena na dugoročno pozicioniranje Narodnog fronta kao jedine ispravne političke opcije. U tom kontekstu se pojavljuju i novinski članci u kojima se prepoznaje aklamativna podrška crnogorskog naroda politici Narodnog fronta. Uz neumjerene političke komentare, *Pobjeda* nekritički prenosi atmosferu sa političkih okupljanja širom Crne Gore. Sa mitinga u Pljevljima *Pobjeda* izvještava da je od jutra grad bio ukrašen zastavama i parolama podrške za poslanike Narodnog fronta. Pred 10 000 ljudi koji su se okupili u Pljevljima vidjele su se parole u kojima je „*neuveštom rukom ispisana ljubav naroda prema Titu i snažna odlučnost da se 11. novembra glasa za – novo*“.²⁰ U Kumboru se na predizbornom mitingu naglašava „*podmuklo rovarenje neprijatelja Narodnog fronta*“. Ti, kako ih nazivaju neprijatelji su vođe takozvane opozicije i oni „*pokušavaju da prisvoje ili ponište rezultate narodnooslobodilačke borbe*“. Na mitingu se ipak jasno naglašava da se neće dozvoliti da ta „*šaćica poznatih reakcionara koji su još prije rata zagazili u izdaju*“ preuzme vlast. Navodi se da je ogromna većina naroda saglasna sa politikom Narodnog fronta i vrijednostima koje ta lista predstavlja.²¹ Veliki predizborni mitinzi održavaju se u svim gradovima, a na onom u Podgorici i pored lošeg vremena navodi se da je prisustvovalo preko 15 000 ljudi. U medijima je vrlo važno isticanje masovnosti pa se u velikom broju izvještaja sa mitinga navode podaci o ogromnoj posjeti. Želi se stvoriti utisak da je ogroman broj stanovništva na liniji politike Narodnog fronta, zbog čega i tako masovna posjeta na mitinzima. Navodi se da su tokom mitinga u Podgorici čitave kolone kamiona i autobusa dolazile su u grad kako bi uz „*klicanje i oduševljenje*“ dali podršku politici Narodnog fronta.²²

²⁰ Veliki manifestacioni zbor u Pljevljima, *Pobjeda*, br. 51, 10. novembar 1945, str. 5.

²¹ Narod i vojska na predizbornim mitinzima personifikuju republiku Jugoslaviju, *Pobjeda*, br. 48, 21. oktobar 1945, str. 4.

²² Veliki predizborni miting Narodnog Fronta, *Pobjeda*, br. 50, 4. novembar 1945, str. 2.

Legitimacijom vlasti na izborima za Ustavotvornu skupštinu Jugoslavije, znatno su relaksirani političke okolnosti. Tako je izborni proces za poslanike crnogorske Ustavotvorne skupštine, koji su održani godinu kasnije (novembar 1946), bio mnogo umjereniji sa drugim političkim porukama. Mehanizmi ideološkog rada nijesu se previše promijenili, ali je fokus političke kampanje i poruka koje su se mogle čuti bio znatno drugačiji. Masovna okupljanja, intenzivne političke konsultacije i rad u masovnim organizacijama obilježile su najznačajniji dio kampanje za izbore. I ovi izbori, kao i oni održani prije godinu, predstavljani su kao jedna vrsta plebiscita. Umjesto fokusa na *državne neprijatelje i protivnike narodne vlasti*, ovoga puta fokus je stavljen na tezu o „*utemeljenju i očuvanju tekovina NOB-a*“. Stvorena je atmosfera plebiscita u kojoj je bilo neophodno na izborima potvrditi sve ono što je ostvareno tokom četiri godine oslobodilačkog rata.

U predizbornoj kampanji, Komunistička partija izlazi sa stavom daje zaštita i očuvanje tekovina Narodnooslobodilačkog rata preduslov za stvaranje novog, kvalitetnijeg društva. Ova parola, bila je ugaoni kamen ideološkog pristupa biračima, od kojih je partija očekivala aklamativnu podršku na prvim izborima. Blažo Jovanović, predsjednik Vlade na velikom mitingu uoči glasanja objašnjava glasačima da je, na osnovu tekovina Narodnooslobodilačkog rata, narod Crne Gore dobio svoja prava, slobodu, narodnu demokratiju, vlast. Te tekovine ne idu u korist onima koji su protiv tih njih jer su ti i takvi, po Jovanovićevom tumačenju, „*ostali bez beneficija i povlastica koje su imali na štetu širokih narodnih masa*“. Jovanović zbog toga poziva građane da podrže listu Narodnog fronta, kako bi se vrijednosti NOB-a utemeljile a „*narodni neprijatelji*“ uklonili na društvene margine. Glas za listu Narodnog fronta je po njemu i glas protiv onih koje „*ništa ne veže sa širokim narodnim masama već su srcem i dušom povezani samo sa međunarodnom reakcijom, od koje čekaju neki spas*“. Jovanović objašnjava da je prošlo vrijeme donošenja odluka u

uskim krugovima i da se danas „*upravlja prema interesima širokih narodnih masa*“ i da narod kroz demokratske izbore bira svoju vlast.²³

Eliminisavši svaki oblik političke konkurencije još tokom prvog izbornog ciklusa 1945. godine, Komunistička partija se suočila sa ozbiljnim problemom jer je njihova lista za izbore bila jedina koja se pojavila u izbornom procesu. Kako bi riješili taj problem i stvorili izvjesnu sliku demokracije, komunisti nude alternativu - glasanje za takozvanu „*praznu kutiju*“.²⁴ Tako se na izbornim mjestima, osim kutije *Narodnog fronta*, našla i takozvana prazna kutija u kojoj su mogli glasati svi oni koji nijesu podržavali politiku Narodnog fronta. Politički pluralizam komunistima nije bio važan. Smatrali su da je program Narodnog fronta „*sveopšti narodni program*“, i da je zbog toga „*razumljivo zašto kod nas nema drugih kandidata osim frontovaca – druge narod neće*“.²⁵

Ovakvim načinom organizovanja izbornog procesa, još jednom je stvorena atmosfera plebiscita pa je na ovim izborima osnovni zadatak organa Agitpropa bio da na izbore izvede što veći broj građana. Sreski partijski komiteti, postupajući po uputstvima Pokrajinskog komiteta sa Cetinja, traže od partijskih ćelija da učine sve da „*na izbore izade 100% građana*“. Na osnovu istih preporuka, od partijskih ćelija traži se stvaranje atmosfere u kojoj će „*na sam dan izbora vladati veselje*“, uz svečane poruke, ispisane parole i okićena birališta.²⁶ Jedan od značajnih zadataka lokalnih partijskih

²³ Treći novembar-dan izbora biće dokaz spremnosti da se sve snage naroda založe za što bržu i uspješniju obnovu zemlje – Govor pretsjednika Vlade Blaža Jovanovića, *Pobjeda*, br. 44, 2. novembar 1946. str. 1.

²⁴ Izborni proces se odvijao ubacivanjem kuglice u jednu od dvije kutije (Prim.aut).

²⁵ „Izlazak na izbore – osnovna dužnost svakog poštenog i rodoljubivog građanina naše Republike“, *Pobjeda*, br. 42, 20. oktobar 1946, str. 1.

²⁶ Sreski komitet KPJ za Andrijevicu – svim partijskim ćelijama, Andrijevicu, 22. oktobar 1947, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 5/47.

organa bila je i selekcija i izbor najboljih kandidata koji će predstavljati izborne liste Narodnog fronta.²⁷

Propagandna kampanja za izbore za Ustavotvornu skupštinu održana je uglavnom na velikim mitinzima u svim crnogorskim gradovima. U izvještavanju medija sa ovih mitinga uvijek se potencira velika posjećenost i prisustvo različitih društvenih kategorija stanovništva. Partija organizuje i cjelokupnu scenografiju sa kratkim i upečatljivim porukama, dok prisutni građanima na mitinzima, dugim aplauzima i pozdravima podržavaju sve ono što je saopšteno.²⁸ Poruke koje se čuju na mitinzima svode se na kritiku predratnog sistema i navođenje svih njegovih nedostataka. Nasuprot tom i takvom sistemu, komunisti nude jedan novi, pravedniji sistem, bez diskriminacije, povlašćenih i bez bilo kakvih socijalnih i svih drugih razlika. U izbornu kampanju bile su uključene i sve masovne organizacije od kojih je Partija tražila potpunu angažovanost. Tako su od organa Antifašističkog fronta žena iz partijskih struktura očekivali da u svojim sredinama utiču na sve žene da izađu na izbore i podrže politiku Komunističke partije. „*Ne bi smjelo biti ni jedne žene, koja ima pravo glasa, sa kojom aktivistkinje neće razgovarati, ni jednog zaseoka do koga one neće doći*“. Kako bi se još snažnije naglasio uticaj Partije među ženskom populacijom, od AFŽ-a se zahtijeva da žene na birališta izađu kolektivno, u grupama. To po njihovoj ocjeni, treba da bude „*smotra svijesti žena, njihove spremnosti i doraslosti za sve zadatke koje postavlja narodni i državni interes*“. Kolektivni izlazak žena na izbore trebalo je takođe i da pokaže snagu i homogenost cijele organizacije i njenu posvećenost ideološkim vrijednostima Komunističke partije.²⁹

²⁷ Izvještaj Sreskog komiteta KPJ Titograd o terenskom radu po svim sektorima partijskog rada, Titograd, 7. decembar 1947, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 5/47.

²⁸ Treći novembar-dan izbora biće dokaz spremnosti da se sve snage naroda založe za što bržu i uspješniju obnovu zemlje – Govor pretsjednika Vlade Blaža Jovanovića, *Pobjeda*, br. 44, 2. novembar 1946. str. 1.

²⁹ Kulturno prosvjetno i političko uzdizanje žena treba da predstavlja glavni zadatak u budućem radu AFŽ-a, *Pobjeda*, br. 42, 20. oktobar 1946, str. 7.

Izborima za crnogorsku Ustavotvornu skupštinu 3. novembra 1946. godine, okončana je tranzicija vlasti. Rezultati izbora obezbjedili su potreban legitimitet novim vlastima. Od upisanih 188 477 glasača na birališta je izašlo njih 181 654 ili 96,38%.³⁰ Visoka izlasnost potvrdila je revolucionarne promjene i omogućila komunistima jednu vrstu legalizovanja vlasti koju su preuzeli za vrijeme rata.

Nakon izbora za Ustavotvornu skupštinu, usvajanja prvog socijalističkog Ustava Crne Gore, stvoreni su uslovi da izborne procedure pređu u jednu novu fazu. Za razliku od tri prethodna izborna ciklusa koji su bili, svaki na svoj način, jedna vrsta plebiscitarnog izjašnjavanja građana, izbori 1947. godine prošli su u znatno umjerenijoj atmosferi. Na to svakako utiče i činjenica da se Komunistička partija etablirala na vlasti i realizovala sve planirane političke ciljeve. Izbori za mjesne, gradske i sreske organe narodne vlasti održani u oktobru 1947. godine, iz tog razloga više su ličili na tehnički zadatak koji su sprovodili partijski organi.

Kompletnu izbornu kampanju na sebe je preuzelo crnogorsko odjeljenje Agitpropa, koje je postupalo po ideološkim uputstvima koja su stizala iz Beograda. Direktivom koja je upućena sreskim odjeljenjima Agitpropa, nalaže se da ideološki rad bude zastupljen na dva nivoa, političkom i tehničkom. Prvi, politički nivo, predviđa ubjeđivanje stanovništva u politiku Komunističke partije i glasanje za takvu politiku. Drugi, tehnički nivo, u najširem smislu znači pripremu za dan izbora i stvaranje atmosfere o nepodijeljenoj podršci naroda politici Komunističke partije. Sam izborni dan, trebao je da pretvori glasanje u veliku svečanost, u kojoj će građani pružiti aklamativnu podršku listi Narodnog fronta. U direktivi Pokrajinskog komiteta KP lokalnim odborima širom Crne Gore traži se da se dan izbora obilježi kao praznik. Zbog toga sugerišu „*da birališta budu čista, okrečena, zastrta*

³⁰ „Saoštenje izborne komisije Narodne republike Crne Gore“, *Pobjeda*, br. 46, 17. novembar 1946, str. 1.

ćilimima, ukrašena slikama Tita, Blaža Jovanovića i ostalih rukovodilaca partije“. Od omladinskih organizacija traženo je da se kolektivno uz pjesmu izlazi na izbore i da cijeli izborni dan postane narodno veselje.³¹ U svakom izbornom procesu u lokalnim partijskim organizacijama organizovani su takozvani „*aktivni agitatora*“ koji su funkcionisali pri sreskim odborima Narodnog fronta. Ovi aktivni obilazili su teren, razgovarali sa stanovništvom i partijskim organizacijama kojima su takođe asistirali prilikom organizovanja zborova i mitinga.³² Tokom predizbornih kampanja u svim mjestima, održavani su zborovi birača. Osim toga svi partijski organi održavali su intenzivne sastanke, a aktivirale su se i razne komisije, udruženja i organizacije. Frontovske i masovne organizacije inicirale su održavanje predizbornih kampanja, takmičenja i sl. Sva ta aktivnost bila je u funkciji „*upoznavanja naroda sa odlikama naše socijalističke demokratije, najvažnijim zakonima i aktuelnim političkim pitanjima*“.³³

* *
*

Izborne kampanje predstavljaju važan segment ideološkog rada Komunističke partije u Crnoj Gori. Za dvije godine (1945- 1947), crnogorsko odjeljenje Agitpropa koordiniralo je i organizovalo ideološku kampanju za četiri izborna ciklusa. Izbori održani u tom periodu, bili su u funkciji legitimizacije vlasti Komunističke partije i njihov osnovni zadatak je stvaranje slike o nepodijeljenoj podršci naroda političkom i državnom programu Komunističke partije.

³¹ Uputstva sreskim odjeljenjima agitpropa povodom održavanja izbora za mjesne, gradske i sreske organe narodne vlasti, Cetinje, 6. oktobar 1947, DACG, OSIO-NP-PG, fond CK SK CG, k. 6/47.

³² Izbori za mjesne i narodne odbore i naši zadaci, *Partijski rad*, br.2, Cetinje, 15. novembar 1949, str.1.

³³ Koristimo se iskustvima iz predizborne kampanje za naš budući rad, *Partijski rad*, br. 6, Cetinje, 15. mart 1959, str. 1.

U svojim istupima na temu izbora, Komunistička partija najčešće koristi termin „ubjeđivanje“. Takav doživljaj izbornog procesa polazi od teze da je socijalistički društveni poredak, koga predstavlja Komunistička partija, idealan model društvenog razvoja i da je u tom kontekstu, građane samo potrebno *ubijediti* da shvate i razumiju savršenosti tog sistema. Oni objašnjavaju da „*mase mogu doći do svijesti samo ubjeđivanjem, samo objašnjavanjem zadataka koji pred njima stoje*“. Nasuprot *radnim masama*, stoje oni koji ne prihvataju socijalističku ideologiju i za njih se koristi termin *neprijatelj radnog naroda*. Za razliku od prve kategorije na koje se ideološki djeluje ubjeđivanjem, „*prema neprijateljima radnog naroda i države*“ koristi se prinuda i drugi oblici uticaja.³⁴ Komunistička partija tako se u društvu postavlja kao jedna vrsta *kontrolora* koji ima monopol nad utvrđivanjem interesa društva. Svo ono što se ne uklapa u te interese proglašava se neprijateljskim i postaje legitimna meta za pritisak.

Osnovna karakteristika agitaciono-propagandnog rada u Crnoj Gori za vrijeme izbornih kampanja 1945-1947. je snažna potreba Komunističke partije da se predstavi kao jedini ispravni politički subjekat na javnoj sceni. Zbog toga prva tri izborna ciklusa predstavljaju jednu vrstu plebiscita na kojima se izjašnjava isključivo ZA i PROTIV Komunističke partije. To je potpuno razumljivo imajući u vidu okolnosti u kojima se izbori odvijaju. Jugoslavija, a i Crna Gora u tim godinama, nalaze se pod lupom međunarodne javnosti, zbog načina na koji komunisti tokom oslobodilačkog rata preuzimaju vlast. Sa druge strane, u nedostatku političke konkurencije, komunisti nemaju problem da dobiju većinu na izborima. Njihov cilj je da na izbore izvedu što više građana, po mogućnosti cjelokupno glasačko tijelo, kako bi se stvorila slika o aklamativnoj podršci stanovništva za njihovu politiku. Na taj način oni pred domaćom i međunarodnom javnošću

³⁴ Neka predizborne pripreme proteknu u daljem jačanju narodne demokratije, *Partijski rad*, br. 5, Cetinje, 15. februar 1950, str. 1.

mogu da legitimišu način na koji su preuzeli vlast. Zbog svega navedenog izborni ciklusi za Ustavotvornu skupštinu Jugoslavije i Crne Gore, predstavljaju važno političko pitanje, da bi već od lokalnih i republičkih izbora 1947. godine izborni proces postao tehničko pitanje.

Aktivnosti Agitpropa u toku izbornih kampanja, potpuno su ispunila sva očekivanja Komunističke partije. Izborni procesi donijeli su aklamativnu podršku politici Komunističke partije. Na saveznim izborima za Ustavotvornu skupštinu, lista Narodnog fronta u Crnoj Gori dobila je 98% glasova, a godinu kasnije na izborima za crnogorsku Ustavnu skupštinu stigla je podrška 96% glasača. Slične procenete i snažnu podršku registrujemo i kasnije na izborima za lokalne organe narodne vlasti.

UDK 792(497.16Cetinje)(091)

Luka I. MILUNOVIĆ

PRVI UPRAVNIK ZETSKOGA DOMA

Sažetak: *Potrebe i nastojanja da se formira državna institucija kulture u Knjaževini Crnoj Gori dobija početni oblik sredinom devedesetih godina 19. stoljeća. U susret proslavi jubileja 200 godina dinastije Petrović-Njegoš za upavnika Zetskoga doma postavljen je Pavle M. Popović, profesor Gimnazije na Cetinju.*

Ključne riječi: *Pavle M. Popović, Zetski dom, Pozorište, Crna Gora.*

FIRST DIRECTOR OF ZETSKI DOM

Abstract: *Needs and efforts to form a government cultural institution in the Principality of Montenegro received the initial form of the mid-nineties of the 19th century. Towards the celebration of 200 years of the dynasty Petrovic-Njegos, the manager of the theater Zetski dom appointed Pavle M. Popovic, a professor of Gimnasy high school in Cetinje.*

Key words: *Pavle M. Popovic, Zetski dom, Theatre, Montenegro*

Pitanje osnivanja profesionalnoga teatra, odnosno državne institucije kulture u Crnoj Gori, svakako da je moralo biti pokrenuto uporedo sa počecima organizovanoga i kontinuiranoga pozorišnoga života, odnosno polaganjem kamena temeljca zdanju za kulturne i opšte edukativne sadržaje na Cetinju, koje je u centralnome dijelu trebalo da ima salu

za scenske programe. Pokazaće se, međutim, da će ovo pitanje ostati zaista dugo otvoreno u Crnoj Gori. Profesionalni pozorišni ansambl pod krovom Zetskoga doma osnovan je tek 1910. godine, dakle nešto duže od kvarat stoljeća poslije početka izgradnje zdanja za teatar. Tokom te tri, doduše nepune, decenije bilo je inicijativa i nastojanja, ali je na putu njihove potpune realizacije, makar oficijelno, uvijek stajala snažna prepreka – stanje u državnome budžetu Knjaževine Crne Gore.

Pišući o pozorišnome životu krajem 19. i početkom 20. stoljeća, pokretali smo razmišljanja na temu: da li je pored hronično teškoga finansijskoga stanja u državi bilo još trajnih prepreka i nedoumica na putu do formiranja državnoga pozorišta? U nastojanju da se približimo odgovorima na otvorena pitanja, mogli bi se kretati u dva osnovna pravca. Prije svega naša razmišljanja su vezana za stav, kako se tada govorilo, „sa najvišega mjesta“. Pitamo se, naime, zašto je knjaz Nikola I Petrović, dramski pisac, inicijator pokretanja pozorišnoga života i izgradnje zdanja za teatar, toliko odugovlačio sa formiranjem državne institucije. Da li je pored, malo je reći skromnih, materijalnih mogućnosti, još nešto uticalo na njegovu uzdržanost u vezi osnivanja profesionalnoga pozorišta u Crnoj Gori?

Samo pozorišno zdanje građeno je prilično dugo (1884-1896)¹ i pored, u Crnoj Gori zaista veoma masovno prihvaćene, akcije prikupljanja donatorskih priloga za tu namjenu.² Zbog jako male finansijske snage stanovništva Crne Gore, donatorska aktivnost, i pored toga što je bila masovna i trajala intenzivno skoro 5 godina, nije mogla ni približno rezultirati sumom novca neophodnom za završetak radova na Zetskome

¹ Pozorište je oficijelno završeno i svečano otvoreno o Mitrovdanu 1896. godine, mada ostavljamo otvorenim pitanje da li su zamisli dr Josipa Sladea, po čijem je planu Zetski dom građen, ikada do kraja realizovane. Potpun odgovor dobićemo tek kada dođemo do saznanja o sadržaju originalnih planova ovoga trogirskoga arhitekta.

² O tome opširno viđi: Luka I. Milunović, *Donatori Zetskoga doma*, 2. dopunjeno i prošireno izd., Cetinje, 2006.

domu.³ Treba imati na umu da je Zetski dom formalno gradilo Društvo cetinjske čitaonice, dakle privatna organizacija, pa tu država bar na prvi pogled, osim očekivane blagonaklonosti, nije imala što da traži. Naravno, treba odmah dodati i to da je ovo društvo stajalo pod punom kontrolom državne vlasti.

Tragajući međutim, za uporištima na kojima se moglo oslanjati formiranje stava knjaza Nikole I o tako dugome prolongiranju završetka radova na pozorišnome zdanju i formiranju institucije, došli smo do zaključka da, pored konstatovanja finansijskih razloga, možemo makar otvoriti još dva pitanja. Krenućemo od veoma važnoga, međunarodnoga aspekta. Zapitajmo se naime, da li je, polazeći od potrebe da u inostranstvu kreira što povoljniju sliku o Crnoj Gori i sebi kao vladavocu poslije Veljega rata, knjazu Nikoli I bilo dovoljno da gradi, ali ne i neophodno da izgradi, pozorišno zdanje? Uz ovo, kada govorimo o stavu knjaza Nikole I, moglo bi se postaviti još jedno pitanje, ali sada sa aspekta unutrašnje politike. Naime, da li je knjaz u stvari zazirao od toga koliko će biti u mogućnosti da u svemu kontroliše rad i pravce djelovanja institucije kulture koja bi, po završetku izgradnje zdanja tu bila osnovana i funkcionisala u punome kapacitetu? Drugima riječima da li bi takva institucija, po prirodi stvari, svojim radom generisala ideje i raspoloženja koja ne bi išla pod ruku sa načinom vladavine kakav decenijama knjaz Nikola I tako nepopustljivo sprovodi u Crnoj Gori?

Kako nam konsultovani izvori direktno ne daju čvrsti oslonac da u ovome momentu idemo dalje od, držimo argumentovano, otvorenih pitanja, ukazaćemo na još jedan faktor koji je objektivno mogao usporavati, kako završetak radova na

³ Pokušali smo da na osnovu konsultovanih izvora aproksimiramo visinu ukupno utrošenih sredstava za izgradnju Zetskoga doma. Ako su naši naponi pružili prihvatljiv rezultat tada možemo reći da je u donatorskoj akciji 1884-1888. godine prikupljen iznos koji otprilike odgovara jednoj trećini ukupno utrošenih sredstava. O tome vidi: Luka I. Milunović, *Crnogorsko glumište : od 19 stoljeća do Prvoga svjetskoga rata*, Cetinje-Podgorica, 2017, str. 141-143.

Zetskome domu, tako i osnivanje državnih institucija kulture u Crnoj Gori. Pored navedenih (materijalno stanje i način vladavine) na putu formiranja institucija u kulturi, mogla se ispriječiti još jedna prepreka i to u licu nejake domaće kadrovske podumijente i njene strukture. Rast opšteg obrazovnoga nivoa stanovništva, koji inače nije bio visok, kontinuirano je usporavan opštim siromaštvom stanovništva i države, kao i politikom favorizovanja (stipendiranje, zapošljavanje i do određenoga nivoa napredovanje) dece iz porodica pripadnika upravljačkoga sloja (vojvode, serdari, visoki činovnici). Tako su i kulturne potrebe stanovništva morale ostajati nerazvijene. Malobrojnu kulturnu elitu (*kulturni krug*) činili su visoko obrazovani Crnogorci koji su upravo pristizali sa evropskih sveučilišta i strani državljani (*stranci* i *izvanjci*), zapošljavani u Crnoj Gori kao profesori u školama najvećega ranga te na visokima činovničkim funkcijama u ministarstvima. Neveliki obim te heterogene strukture kulturne elite doprinosili su da i u ovoj oblasti sve najdirektnije zavisi od stava knjaza-gospodara.

U kulturnome ambijentu, formiranome uz oslonac na ovakvu kadrovsku podumijentu, doći će i do posebnosti u odnosu na Evropu kada govorimo o pokretanju redovnoga pozorišnoga života u Crnoj Gori. Kontinuirani pozorišni život u Crnoj Gori nije nastao pod uticajem formiranih domaćih profesionalnih, poluprofesionalnih ili pak stalnih amaterskih grupa⁴ koje bi se u koliko-toliko dužem periodu bavile prikazivanjem predstava. Impuls je dat sa sasvim druge strane.

⁴ Putujuće družine profesionalnih glumaca iz regiona nijesu baš redovno (svake godine) navraćale u Crnu Goru. Kada bi i dolazile onda to obično nije bilo samoinicijativno, već po neposrednome pozivu ili ranije učinjenome dogovoru vođe trupe sa zvaničnicima iz Crne Gore. Od decembra 1888. godine (početak prikazivanja predstava u Zetskome domu) pa do otvaranja profesionalnoga teatra (1910. god) kada je prestala potreba za gostovanjem putujućih trupa u Crnoj Gori, zabilježili smo 11 dolazaka (u proseku svake druge godine) većih i manjih grupa putujućih profesionalnih glumaca.

Knjaz - vladalac je svojim dramskim stvaralaštvom neposredno podstakao najviše državne zvaničnike da formiraju diletantsko društvo, te da kao članovi toga društva pripreme i prikažu pozorišnu predstavu – Gospodarevo dramsko djelo! Tako su u Prijestonici države, na improvizovanoj sceni, knjaževu tek naspisanu dramu mogli videti članovi diplomatskoga kora i drugi uglednici. Unaprijed se znalo da će o tome opširno pisati domaća, ali su očekivane i reakcije štampe u inostranstvu pa kada se to, nerijetko uz podsticaje iz Crne Gore, i desilo - eto razloga zadovoljstvu postignutima rezultatima na afirmaciji države i naravno, naročito njenoga vladaoca u Evropi.⁵

Zaslužuje pomenuti osnovne inicijative i nastojanja za formiranje stalnoga glumačkoga ansambla do postavljanja Pavla Mihailova Popovića za upravnika Zetskoga doma. Naimenovanje Pavla Popovića ustvari predstavlja početak do tada najozbiljnijega nastojanja da se pod krovom Zetskoga doma formira državna institucija u oblasti kulture.

Od kraja vojnih operacija u okviru Veljega rata, pa do pod kraj osamdesetih godina 19. stoljeća, u atmosferi opšteg poleta ošćalo se široko rasprostranjeno raspoloženje i uvjerenje o relativno brzome razvoju Crne Gore u svima oblastima, pa i kulturi. U svome dramskome djelu, koje je tih godina nastajalo, knjaz je zapisao da *Crna Gora nije samo junačko gnijezdo nego i gaj pjevaća*. Već u apelu Dru-

⁵ „Pa eto ti pretresaju „Balkansku caricu“ od Beća do Londona, od varoši cijeloga svijeta Pariza do Petrograda, sjeverne Palmire“; D. [Pavel A. Rovinski], „Balkanska carica‘ pred sudom ruske žurnalistike“, „Javor“, 1885, str. 824; Pišuci o predstavama „Balkanske carice“ (Podgorica, 1884/85. god.) Simo Matavulj, učesnik u događajima, ostavlja zapis u memoarskima bilješkama: „Naši listovi a i dalmatinski, bjehu puni izvještaja o podgoričkim prestavama. To su bile prve stranice one bogate literature o kneževu dramatu, koja se potpuno razvijala, dokle nije obuzela nevjerovatni obim gotovo u svima jevropskim jezicima! Ni o Gorskom Vijencu, ni o Smail Agi, ni o Mickijevičevim spjevovima, ni o Puškinu i Ljermontovu besmrtnim djelima nije ni nanesi toliko pisalo; ni jeno od tih umotvora nije toliko uzdizano, komentarisano, prevedeno. Čudna pojava zaista! (Simo Matavulj, *Bilješke jednog pisca*, Beograd, 1939, str. 246).

štva cetinjske čitaonice (Cetinje, 1. marta 1884. godine) o prikupljanju dobrovoljnih priloga za izgradnju Zetskoga doma, možemo prepoznati ideju formiranja profesionalnih institucija kulture. Mada se, kao oblik egzistencije, odnosno načina rada, neposredno ne pominju državne institucije kulture ipak se, uz ukazivanje na buduće funkcije zdanja koje se namjerava graditi, neposredno navode: biblioteka, muzej, pozorište, sport... i *drugi korisni narodni radovi*. Na kraju apela poslata je i jasna poruka: „Počem ‘Zetski Dom’ ne može i ne smije biti svojina nikakvog privatnog društva, nego cijelog crnogorskog naroda...“⁶

Namjere Crne Gore da se posveti razvoju kulture, o kojima je pisala štampa, praćene su i u inostranstvu, odakle počinju stizati i neposredne ponude za organizovanje profesionalne pozorišne trupe. Već 1886. godine javlja se Nikola Milan Simeunović, autor dramskih djela, glumac i režiser u zagrebačkome kazalištu i saopštava ministru prosvjete i crkvenih poslova da je spreman doći na Cetinje radi organizovanja „male ali valjane“, pozorišne trupe u Knjaževini Crnoj Gori.⁷ Početkom 1888. godine zagrebački „Vienac“ donosi širi tekst sa Cetinja iz pera Marka Dragovića u kojemu se, između ostaloga, ukazuje na teškoće pri osnivanju pozorišta, jer se za to: „hoće dobra kesa novca“, a ima i potrebnijih institucija (biblioteka, muzej) koje bi u Crnoj Gori trebalo što prije ustanoviti.⁸

Pretposljednja decenija 19. stoljeća neće donijeti važnije organizacione pomake u crnogorskoj kulturi. Zetski dom, iako građevinski nezavršen počeo se, doduše, koristiti. O Mitrovdanu 1888. godine pod krovom Zetskoga doma se smjestio

⁶ „Braćo Crnogorci“, „Glas Crnogorca“, XIII/1884, br. 10, str. 4. Citiramo po: Luka I. Milunović, *Donatori Zetskoga doma*, 2. dopunjeno i prošireno izd., Cetinje, 2006, str. 23-28.

⁷ Luka I. Milunović, „Dva pisma o crnogorskome državnome pozorištu“, „Arhivski zapisi“, XXIII/2016, br 1, str. 291 – 307.

⁸ Idem, „Pozorište Zetski dom 1884-1896“, Cetinje, 2006, str. 149.

njegov formalni vlasnik Društvo cetinjske čitaonice, da bi o Nikoljdanu prikazalo prvu pozorišnu predstavu. Na sceni Zetskoga doma će naredne godine gostovati putujuća pozorišna trupa iz inostranstva i time će se uglavnom iscrpiti kulturna dešavanja do početka posljednje decenije 19. stoljeća.⁹

U kontekstu nastojanja na formiranju institucija pod krovom Zetskoga doma, odnosno u Knjaževini Crnoj Gori, valja svakako pomenuti veoma značajna *Pravila društva „Zetskog doma“*. Ovaj dokument, pisan rukom Jovana Pavlovića, predstavlja opšti akt organizacije (sačuvan u dvije verzije nastale po svoj prilici 1888/1891. godine), koja je po svojoj koncepciji trebalo da bude prelazni oblik (međuoblik) između privatnoga društva i državne institucije. Aktivnišću koja se prostire na području čitave države, ova organizacija-institucija je obuhvatala rad: biblioteke, muzeja, pozorišta,... imala stalne upošljenike koje je plaćala država, a ukupan rad je trebalo da u potpunosti kontroliše nadležno Ministarstvo prosvjete i crkvenih poslova. Očigledno snažni otpori koji su stajali na putu formiranja institucija u kulturi učinile da ovako zamišljeno društvo nikada ne zaživi u praksi.¹⁰

Krupan kulturni događaj koji se odigrao 1893. godine u Knjaževini Crnoj Gori podstaci će intenziviranje napora ka ustanovljavnju institucija kulture. Obilježen je jubilej 400 godina crnogorskoga izdavaštva i štamparstva. Proslava je dobila međunarodni karakter i po uzvanicama i po odjecima koje je imala u Evropi. Na Cetinje su stigli brojni telegrami pozdrava i čestitki, među kojima i oni sa veoma relevantnih naučnih adresa u Evropi. Za ovu priliku Zetski dom je opravljen i kako-tako pripremljen (putujuća pozorišna trupa je prikazala „Balkansku caricu“, a profesor Josef Krabulka održao koncert za violinu). Knjaz je na pokazane namjere sa

⁹ Književno i publističko stvaralaštvo je kako-tako ipak pulsiralo. Nastali su spjevovi knjaza Nikole I „Potonji Abenseraž“ (1888) i „Hajdana“ (1889).

¹⁰ Viđi šire: Luka I. Milunović, *Pozorište Zetski dom 1884-1896*, Cetinje, 2006, str. str. 151-153 i 307-322.

raznih strana za poklonima knjiga obznanio osnivanje javne državne biblioteke.¹¹

Rezultati proslave jubileja su veoma obradovali Knjaza, ali i pokazali da se, bez uređenoga (građevinski dovršenoga) Zetskoga doma i ustanovljene institucije, teško može u ovoj oblasti adekvatno komunicirati sa kulturnom Evropom. Pored toga približavala se za Gospodara veoma važna godišnjica. Tri godine poslije ove proslave, navršavalo se 200 godina vladavine dinastije Petrović. Neophodne korake na obilježavanju tako važnoga jubileja trebalo je blagovremeno obaviti.

Treba napomenuti da je tokom proslave prve crnogorske štamparije na Cetinju boravio i Miša K. Dimitrijević, član Narodnog zemaljskog pozorišta Zagreb. Iz računa Gustia Partelia saznajemo da je Dimitrijević sa ćerkom kod njega bio smješten 9 dana (13-22. jula 1893. god.): „...imajući odjeljitu sobu s potpunim namještajem i poslugom.“ Na Cetinju će Dimitrijević boraviti 1896. godine (14-22. aprila) u vrijeme ulaganja napora na osnivanju pozorišta po pozivu i o trošku uprave Zetskoga doma. Boravak Dimitrijevića na Cetinju zabilježiće i „Glas Crnogorca“. Dolaske Dimitrijevića u Crnu Goru pominjemo ovđe zbog mogućih konsultacija o organizaciji rada budućega pozorišta pod krovom Zetskoga doma.¹²

¹¹ Osim prijema poklonjenih publikacija koje će pristizati, na organizaciji rada Državne biblioteke se neće mnogo raditi, čak ni poslije decembra 1896. godine kada je donešen: *ZAKON O KNJ. CRNOG. BIBLIOTECI I MUZEJU*, i imenovano oficijelno lice sa zvanjem - *bibliotekar i čuvar muzeja*.

¹² Miša Dimitrijević je uvijek bio uvažavan u Crnoj Gori. Sarađivao je sa crnogorskim glasilima, vjerujemo da je 1893. pojačao Lazićevu trupu pri izvođenju „Balkanske carice“, a 1896. konsultovan oko rada budućega pozorišta. Pet godina kasnije (1901. g.), Ministarstvo inostranih djela obavijestiće Dimitrijevića da ga je: „povodom 25 godina glumovanja“, knjaz Nikola I odlikovao Ordenom za nezavisnost Crne Gore - Danilo I (IV stepen). U redakcijskoj vijesti o smrti Dimitrijevića 1909. godine u „Glasu Crnogorca“ se ističe: „Pokojnik je bio jedna od najjačih glumačkih snaga na slovenskom jugu, a poznat je kao takav i našoj publici...“. Dalje se ističe saradnja sa listovima i njegovo dramsko stvaralaštvo: dramsko djelo „Domaći proizvod“ (Državna nagrada 1903. god.) i „San Crnogorke“

Između proslava dva jubileja, dok se sabira zadovoljstvo prvim (1893. god.) i planira program za nastupajući (1896. god.) inaugurisana je do tada najozbiljnija namjera za formiranje državne institucije pod krovom Zetskoga doma. Već 1895. godine profesor Cetinjske gimnazije Pavle M. Popović bio je postavljen za *upravnika Zetskoga doma*, uz stalnu materijalnu mjesečnu nadoknadu od 40 fijorina (4,08 napoleona u zlatu) za obavljanje te dužnosti.

Krajem 1893. godine, Pavle Popović je biran u savjet Društva Cetinjske čitaonice za 1894. godinu. Na naredne dvije godišnje skupštine Društva biran je za njenog predsjednika od 1895-1897. godine. Krajem 1897. godine izabrana je nova uprava Društva Cetinjske čitaonice u kojoj nema Pavla Popovića. Ovo je važno napomenuti zbog toga što je Društvo cetinjske čitaonice (od kraja 1897. godine ujedinjeno sa Društvom „Gorski vijenac“) slovalo kao formalni vlasnik Zetskoga doma đe je bilo i smješteno, neposredno koristeći dvije veće čelne prostorije.

Postavljanje Pavla Popovića za upravnika Zetskoga doma sa određenom mjesečnom nadoknadom predstavlja, u stvari, prvi korak ka potpunom formiranju državne institucije.¹³ Popović će tokom nekoliko godina, koliko će biti na tom položaju, pokrenuti znatne aktivnosti na uobličavanju funkcija i ustanovljavanju institucije. Sam naziv *upravnik Zetskoga doma* upućuje na šire definisanu oblast nadležnosti. Dakle ne samo u odnosu na formiranje profesionalnoga pozo-

prikazano u Zagrebu 1908. godine („Glas Crnogorca“, XXXVIII/1909, br 3, str. 3.). Treba napomenuti da vezama Miše K. Dimitrijevića i crnogorskoga glumišta do sada nije posvećeno dovoljno pažnje.

¹³ Interesantno je napomenuti da u konsultovanim izvorima nijesmo našli podataka da su, poslije Popovića, upravnici pozorišta koji su inače birani na skupštinama Društva cetinjske čitaonice i „Gorskoga vijenca“ (1898-1909) primali ma kakvu nadoknadu za to angažovanje. Što više, ne može se utvrditi da je i bilo koji od upravnika profesionalnoga pozorišta na Cetinju (1910-1916) primao materijalnu nadoknadu. Primijetili smo samo neke moguće indicije u tome pravcu, na što smo već ranije skrenuli pažnju čitaocima „Arhivskih zapisa“.

rišta čime će se, sticajem prilika, Popović objektivno najviše baviti već, i to u prvome redu, u odnosu na rad, makar i deklarativno zasnovanih - državne biblioteke i muzeja, čiji je do tada prikupljeni inventar uglavnome bio smješten pod krovom Zetskoga doma.

Prvi zadatak Pavla Popovića sa kojime se morao uhvatiti u koštac u pripremi proslave nastupajućega jubileja je bio završetak radova, odnosno konačno uređenje Zetskoga doma. U tom pravcu Popović sklapa niz ugovora sa majstorima izvođačima radova, radi na nabavci opreme i inventara, organizovanju izradenovezavjese i kulisa za pripremu predstave kojom će se svečano otvoriti potpuno uređeno teatarsko zdanje. U ovome kontekstu posebno treba pomenuti ugovor sklopljen u oktobru 1895. godine sa Domenikom Mamolom o radovima koje treba izvesti na enterijeru Zetskoga doma. Ovaj ugovor je važan, konačno, i zbog toga što detaljan opis predviđenih radova danas dozvoljava da sa dosta izvjesnosti možemo rekonstruisati izgled pozorišne sale u Zetskome dome kakav je bio pod kraj 19. stoljeća. Mada arhiva Zetskoga doma iz perioda Knjaževine i Kraljevine Crne Gore nije integralno sačuvana, ipak jedan broj isplaćenih računa zaostalih iz toga perioda dozvoljava da se prate izvedeni radovi na zdanju, kao i nabavljena oprema i inventar za pozorišnu salu i pripremu predstava.

U toku izvođenja radova Pavle Popović se angažuje kako bi na Cetinje okupio glumce radi formiranja stalnoga profesionalnoga ansambla. Događaji međunarodnoga karaktera koji će uslijediti u Crnoj Gori neće ići na ruku formiranju profesionalnoga teatra. Vjeridba i udaja knjeginje Jelene za italijanskoga prijestolonasljednika Vitoria Emanuela potisnuće veliku proslavu 200 godina dinastije u drugi plan. Jubilej dinastije će biti obilježen tek početkom naredne, 1897. godine mnogo skromnije nego što je bilo planirano. Zaustavljeno je formiranje profesionalnoga ansambla, pa je uređeno zdanje Zetskoga doma otvorila predstava u izvo-

đenju domaćih diletanata. Pavle Popović 1897. godine putuje u inostranstvo i angažuje pozorišnu trupu Đoke K. Protića, koja će tokom aprila i maja te godine po četvrti put gostovati na Cetinju. Suočen sa očigledno konačnom odlukom o odustajanju od formiranja državnoga pozorišta sa stalnim profesionalnim ansamblom, Popović 1898. godine ipak nastavlja sa pokušajima da ugovorenima gostovanjima obezbijedi duži boravak pozorišne trupe i redovnu pozorišnu sezonu pod krovom Zetskoga doma. U „Glasu Crnogorca“ Popović će, kao upravitelj Knjaževskoga pozorišta, od marta do maja 1898. godine u četiri navrata objaviti oglase sa pozivom zainteresovanima pozorišnima trupama koje bi bez nadoknade mogle dobiti prostor u Zetskome domu za prikazivanje predstava.

Tokom 1898. godine, međutim eskaliraju sukobi Pavla Popovića sa rukovodstvom objedinjenih društava Cetinjske čitaonice i „Gorskoga vijenca“, sa jedne i uprave Gimnazije, sa druge strane. Pritužbe na Pavla Popovića stizaće, sa obje strane, ministru prosvjete i crkvenih poslova, vojvodi Simu Popoviću. Sukob će rezultirati ostavkom Popovića na funkciju upravnika pozorišta, a odmah zatim i na profesorsku službu (jun 1898. god.). Već u oktobru iste godine Pavle Popović traži od Opštinske uprave Cetinja uobičajenu potvrdu („Biljet“) da može uzeti pasoš za odlazak iz Crne Gore. Životi put odvešće Popovića u Zagreb, zatim u Petrograd i na kraju u Beograd, đe je i umro 1902. godine.

Pavle M. Popović pripada krugu ličnosti čijemu angažovanju i ostvarenima rezultatima u kulturnome miljeu Knjaževine Crne Gore još uvijek nije posvećena dovoljna pažnja. Ovđe smo se u najkraćem osvrnuli samo na njegovo djelovanje kao upravnika Zetskoga doma do odlaska iz Crne Gore 1898. godine. Dio biografije, period do završetka školovanja, Pavle Popović sam iznosi u pismu koje je svojevremeno poslao vojvodi Mašu Vrbici, tada ministru unutrašnjih djela Knjaževine Crne Gore. Ovo pismo Popovića u prilogu pružamo

čitaocu integralno na uvid. Ono je, pored ostaloga, držimo i dobar osnov da se isprave omaške koje su se u vezi njegove biografije pojavljivale u tekućoj periodici, odakle su kasnije preuzimane u literaturi.

* *
*

Napomene uz dokument. Tekst pisma Pavla Popovića je ispisan na karo tabaku (četiri stranice, - povezana dva pravougaona lista dužom stranicom) ćirilničnim pismom, mastilom crne boje. Na prvoj stranici iznad ispisanoga teksta nalaze se arhivske bilješke (oznake). U lijevome uglu je olovkom (crni grafit) ispisan broj 2457. U nastavku poslije određene pauze na desnoj strani je ispísano takođe olovkom (crni grafit) ćirilicom: MUD; a zatim, odmah u nastavku brojevi i znaci: 2451; 1/1879. Iznad ovoga zapisa u samome desneme uglu upísan je crvenom olovkom broj 62 i prevučen kosom crtom (olovka, crni grafit). Iznad samoga teksta na početku pisma po sredini stranice nalazi se otisak pečata Državnoga arhiva Crne Gore. Isti otisak pečata se nalazi između teksta pisma na drugoj i trećoj strani. Iznad teksta na trećoj strani nalazi se, takođe otisak pomenutoga pečata i zapis olovkom (crni grafit): MUD ; 2451; 2/1879. Na četvrtoj stranici u gornjemu desneme uglu stoji broj ispísan crnim mastilom: 1545. Broj je podvučen nešto dužom linijom (produžava se poslije cifre 5), ispod koje je upísano: 9/12 879. Ispod ovoga zapisa (dodiruje tekst pisma) je još jedanput upísan crvenom olovkom broj 62. Istom olovkom je broj podvučen linijom ispod koje stoji znak sličan velikome latiničnome slovu V. Na donjemu dijelu četvrte stranice (lijevi ugao) nalazi se zapis olovkom (crni grafit): (2). U pripremi dokumenta za objavljivanje nijesmo činili bilo kakve intervencije. Stranice teksta smo, kao i ranije u sličnim prilikama, obilježili rimskima bojevima koje

smo stavili u uglaste (srednje) zagrade []. Izborom veličine fonta kod nekih riječi u pismu smo pokušali da se što više približimo izgledu originala. U tekstu pisma su veoma rijetko korišćene skraćenice, odnosno skraćeno pisane riječi. Najčešća skraćenica g. ili god. odnosi se na godinu, kako je i danas uobičajeno. Autor je skraćeno zapisao i ime svoga oca. Stoji: Pavle Mih. Popović, što smo pročitali kao: Pavle Mihailov Popović. Skrećemo pažnju na oznaku za iznos novca koji je napisan uz broj 10 (stoji: 10 #). To je 10 dukata, ili 530 groša (dukat je nerijetko označavan znakom #). Napomenućemo da je dugo vremena u prometu najčešća kovanica - srebrna cvancika vrijedela 3,30 groša, ili po obračunu kasnije 0,34 fijorina. Fijorin je osnovna obračunska jedinica u Crnoj Gori poslije Veljega rata do uvođenja krune po kursu 1 fijorin = 2 krune, odnosno crnogorskoga novca perpera 1 perper = 1 kruna).¹⁴ Dokument se nalazi u Državnome arhivu Crne Gore, fond Ministarstvo unutrašnjih djela. Signatura: DACG, MUD-1879, fas. 8, br. 2451.

¹⁴ Vrijednost valuta je često varirala pa saopštene odnose treba prihvatiti tek orijentaciono. Viđi šire: Luka I. Milunović, „Kursevi i obračun valuta u knjaževini Crnoj Gori“, u: „Novac Crnoj Gori“ (zbornik radova sa naučnog skupa), Cetinje, 2007, str. 261-286.

Pismo Pavla M. Popovića iz 1879. godine

[I]

62

2457

MUD, 2451,1/1879

Visokopoštovani Gospodine !

Kad je u ljeto 1876-te god. moja draga domovina Crna Gora, u savezu sa Srbijom, objavila rat opšte-hrišćanskom i vajakadašnjem neprijatelju mile mi domovine, i kad ste Vi, visoko-poštovani Gospodine, kao izaslanik našeg dičnog Gospodara Njegovog Visočanstva Kneza Nikole došli u Srbiju, da pod zastavu „oslobođenja“ iskupite ovamo nahodeću se našu braću Crnogorce, te da s njima vodite očajničku brobu s našim neprijateljima, i da se borite: za slobodu ugnjetene nam braće, za čast i ponos, veru i slobodu svoju i za našeg opšteljubljenog Gospodara i Njegov dom; - tada sam i ja, Visokopoštovani Gospodine, iz ovoga kraja, odvojen još iz malena od svoje mile otadžbine i svoje braće sunarodnika – i zemljištem pa i samim položajem, - tada sam, velim i ja, ispunjen osećanjima rodoljublja, ispunjen vrelom ljubavlju prema svojoj domovini i sunarodnicima i prema svome dičnom Gospodaru, i oduševljen plemenitom mišlju: „oslobođenjem ugnjetene nam braće ispod turskog iga“, i ako potpuno za to ne dozreo, stupio u red boraca, i sve svoje sile – i fizičke i umne – posvetio sam jedino tome, da moja domovina i moji dragi sunarodnici sa svojim vrlim Gospodarom, bude srećna, slobodna, želeći da je vidim na onom stepenu umno-moralnog i materijalnog savršenstva, na kome danas stoje napredne i sretne države. – Ni vreme, ni prostor udaljenosti od mile mi domovine, jednom reči, ničega nije bilo, što bi u duši mojoj ugušilo ona osećanja, koja treba svaki ljubitelj

[II]

svojega vladaoca, naroda i svoje domovine da neguje, i ja sam Visokopoštovani Gosopdine, čim ste Crnogorce k sebi pozvali, s osobitim ponosom vašem se pozivu odazvao i u red boraca pod vašom komandom stupio. Rado se sad sećam onih slavnih bojeva i pobeda, koje je crnogorski kor – šaka ljudi – pod Vašom upravom održao nad Turcima, na: Ljubešu, kod Tešice, Kreveta, velike Plane, na Đunisu i dr., a najradije se sećam onoga dana, kad sam svojim rodoljubivim i patriotskim osećanjima očita izraza dao, onoga dana, kad mi je sretni ratni udes namenio bio, te sam 16 og Septembra 1876-te god. u ljutom boju na Đubašu pri našem jurišanju na turske šančeve zastavnika ubio i od istog zastavu ugrabio. Kad sam ja Vama, Visokopoštovani Gospodine, otetu zastavu predao, Vi ste mi od obećane nagrade dali 10 # i medalju „za hrabrost“. Taj dan ostavio je lepu uspomenu iz mojega – tako reći još detinjstva, a posle toga, s ponosom mogu reći da smatram, što sam se te godine tom prilikom s vama Visoko-poštovani Gospodine kao vojvodom, izaslanikom našeg opšte-ljubljenog Gospodara Njegovog Visočanstva Kneza Nikole i zapovjednikom ovdašnjih boraca Crnogoraca – upoznao. S toga i pišem Vama ovo nekoliko redaka, i biće mi osobito drago, ako ih budete s pažnjom pročitali.

Davno je bilo (16 g.), kad su moji roditelji ostavili svoju domovinu Crnu Goru i mene malog ovamo u Srbiju prenijeli. Pored sveg oskudnog stanja njihovog, ja sam bio sretan, te sam u školu pošao. Trud mojih roditelja davao mi je sredstava za nauku i obrazovanje. Tako sam svršio osnovnu školu (4. g.). Želja za naukom i višim obrazovanjem i dalje me vukla, da

[III]

MUD, 2451,2/1879

produžim škole; ali stanje mojih roditelja stajalo je tome na putu. No i to nije moglo ugušiti žrlju moju za višim i svestranim obrazovanjem i ja s velikim naporom i trudom otklanjajući mnoge prepreke svršim još i 5 razreda Gimnazije u Beogradu. Svršiv to ja, pojmajući plemeniti i sveti poziv narodnih prosvetitelja, stupim u učiteljsku školu, jer sam bio tvrdo ubeđen, da taj zavod u Srbiji, daje najracionalnije znanje od sviju ostalih. Tu bijah sretan, te me vlada srpska primi i izabra za svojega pitomca, i ja pomoću njenom i sada sam u njoj, ove godine školske svršavam je. Želja za svojom milom domovinom još iz malena mi je grudi grejala i ja sam sav plod mojega truda unapred posvetio samo za njeno dobro. Ali pomoć, koju od države imam, nije ni tolika, da njome mogu najpreče potrebe namiriti. S toga se evo i obraćam Vama Visokopoštovani Gospodine s mobom, da našem svetlom Gospodaru Njegovom Visočanstvu Knezu Nikoli izvolite ovu moju skromnu molbu saopštiti, i ujedno s njom uverenje najveće odanosti moje prema Njemu i Njegovom domu. Moleći preko Vas Njegovo Visočanstvo za novčanu pomoć, kao štipendiju, koja će mi dati mogućnosti za više, svestranije i bolje obrazovanje, obećavam se, da ću se svim svojim silama truditi, da pokažem da sam dostojan Njegove blagonaklonosti i pomoći i da ću dosadanjim školovanjem i obrazovanjem stečeno znanje jedino na korist i sreću svoje mile domovine upotrebiti. To će biti moje najveće zadovoljstvo.

Ako bi Njegovo Visočanstvo ovu moju pokornu mol-

[IV]

1545

9/12

879

62

bu izvolele uvažiti i pomoć mi ukazivati, molim Vas Visokopoštovani Gospodine, da mi dozvolite da napomenem, da mi se šalje – ako je po volji – preko mojega ujaka Tome Vukotića sekretara ministarstva finansije na Cetinje.

Nadam se, da ćete Vi, Visokopoštovani Gospodine ovu moju pokornu molbu Njegovom Visočanstvu Knezu Nikoli izvoleti saopštiti i ujedno vas milim, da ovom prilikom izjavite mome dragom Gospodaru Njegovom Visočanstvu Knezu Nikoli, Njenoj Svetlosti Kneginji Mileniji i Svetlom prestolonasledniku moju najtopliju ljubav, vernost i odanost.

Primate ovom prilikom Visokopoštovani Gospodine uverenje moga najvećeg poštovanja prema Vama.

S osobitim poštovanjem

2. Decembar 1879. god.
Beograd.

Pavle Mih. Popović Zagarčanin.
Pripravnik IV god. učiteljske škole.

UDK 930.25(497.16)(094.5)

Из архивске теорије и праксе

Dr.sc. Mile BAKIĆ

ZAKON O ARHIVSKOJ DJELATNOSTI Kratak arhivističko-pravni presjek

Sažetak: *U radu se daje kratak presjek, odnosno osvrt na najnoviji, važeći crnogorski arhivski zakon iz 2010. godine. Ovaj zakon je poseban u odnosu na one ranije, donesen nakon raspada Jugoslavije i državnog osamostaljenja Crne Gore. To je bilo vrijeme promjena ekonomskog, društveno-političkog sistema i pada socijalizma, što je imalo velikog odraza i na arhivsku djelatnost, stručnu i društvenu ulogu arhiva i arhivsko zakonodavstvo Crne Gore.*

Ključne riječi: *zakon, arhivska djelatnost, Crna Gora.*

LAW ON ARCHIVAL ACTIVITY - Brief survey on archival legislation

Summary: *The paper presents a short section, a review of the latest, Montenegrin archival law dated 2010, still in force. In relation to those earlier this one was a special law; it was adopted after the split-up of Yugoslavia, the independence of Montenegro, the change of its economic, social, political system, the decline of socialism, which had a great effect on the archival activity, the professional and social role of the archives and archival legislation of Montenegro.*

Keywords: *Law, archival activity, Montenegro*

Arhivsko zakonodavstvo je disciplina arhivistike, pored arhivske teorije (čista arhivistika), arhivske prakse, arhivske tehnike i arhivske istorije.¹ Ono je od velikog značaja za arhivsku službu svake zemlje, a „bavi se posebnom skupinom pitanja pravne zaštite arhivske građe i pravne osnove funkcionisanja arhivske službe i s tim u vezi donošenja pravnih normi u obliku zakona i uredba kojima se ova pitanja regulišu“.²

Crna Gora do sada je donijela pet nacionalnih arhivskih zakona: 1951, 1963 (prečišćen tekst 1965), 1978, 1992. godine, što govori da je imala dosta razvijeno arhivsko zakonodavstvo, koje je nastajalo u skladu sa arhivskim zahtjevima, potrebama, promjenama i sadržaju društvenih odnosa na temelju kojih su nastajali. Najnoviji zakon je donesen 2010. godine i objavljen u „Službenom listu Crne Gore“, br. 49/2010. godine.

Zakon određuje „svojim predmetom“: registratursku i arhivsku građu, prava i obaveze stvaralaca i držalaca registraturske i arhivske građe, vrste arhiva i druga pitanja od značaja za obavljanje arhivske djelatnosti.³

Zakon daje definiciju arhivske djelatnosti, pod kojom se podrazumijeva: evidentiranje, prikupljanje, sređivanje, obrada, zaštita, odabiranje, korišćenje, publikovanje arhivske građe, kao i kancelarijsko poslovanje i drugi poslovi u skladu sa zakonom; arhivska djelatnost je djelatnost od javnog interesa, koju obavljaju stvaraoci i držaoci registraturske i arhivske građe i arhivi.

Definicija arhivske djelatnosti je standardna, od ranije poznata i ustaljena u crnogorskom arhivskom zakonodavstvu. Velikom je stručnom novinom da je njenim sastavnim dijelom i kancelarijsko poslovanje, što je jako dobro stručno rješenje, i u skladu sa savremenom arhivskom naukom. Arhivska djelatnost je proglašena djelatnošću od „javnog interesa“,

¹ Krešimir Nemeth, *Uvod u arhivistiku : priručnik iz arhivistike*, Zagreb, 1977, 10-11.

² Krešimir Nemeth, nav. dj., 11.

³ Eugenio Casanova, *Arhivistica*, Siena, 1928, 25-26.

raniji arhivski zakoni koristili su formulaciju: arhivska djelatnost je djelatnost „od posebnog društvenog interesa“. Primjera radi: Zakon o arhivskoj djelatnosti¹ iz 1978. godine u članu 2., kaže: „arhivska djelatnost je od posebnog društvenog interesa“. Formalno pravno navedena pravna norma je pravilna, međutim, u društvenoj stvarnosti bilo je drugačije, arhivi su bili na perifernom društvenom, javnom značaju i interesu. Arhivsku djelatnost, precizno je određeno, obavljaju arhivi, te stvaraoci i držaoci registratorske i arhivske građe. Može se reći da je ovo novo, pravilno stručno rješenje, dok su raniji arhivski zakoni bili posve izričiti u određanju da arhivsku djelatnost isključivo obavljaju arhivi. Ono prilično korespondira sa njegovim određenjem u zakonskim i drugim propisima o kancelarijskom poslovanju, koji se terminološki nazivaju „arhivska djelatnost“, „arhivski poslovi“ stvaraoca i imaoca registratorske i arhivske građe. Terminološka novina je da se registratorski materijal označava registratorskom građom, a posebno je u zakonskom tekstu stručni šematizam i jedna vrsta floskule „stvaraoci i imaoci“ napuštena (u daljem tekstu: imaoci) i zamijenjena sa „stvaraoci i držaoci“.

Zakon predviđa da su registratorska i arhivska građa zaštićene na način propisan zakonom, te da se na arhivsku građu, koja ima status kulturnog dobra, primjenjuju odredbe zakona kojim se uređuje zaštita kulturnih dobara.⁴

Jako je dobro što je zaštita registratorske i arhivske građe podignuta na nivo zakonske obaveze. Ona u našem ranijem arhivskom zakonodavstvu od 1992. godine (*Zakon o arhivskoj djelatnosti*)⁵, normativno nije postojala. U novom zakonskom aktu ona je, mišljenja smo, cjelovitije opredijeljena, ali ipak je možda bila bolja formulacija: „registratorski materijal i arhivska građa su zaštićeni bez obzira u čijoj su svojini, kod koga se nalaze i da li su evidentirani i registrovani“. Najvažnije je da je ovo pored zakonske istovremeno i zaštita države, i da je zaštita integralna.

⁴ Član 1. Zakona.

⁵ Član 2. Zakona.

Zakon u uvodnom dijelu teksta daje definicije jednog broja stručnih arhivističkih pojmova (manji pojmovnik)⁶, koje su pomagala za valjanije razumijevanje i primjenu zakona. Arhivistička terminologija je široka i neujednačena od zemlje do zemlje, tako da ovaj „terminološki dio“ zakona ima vrijednost kao leksikografska, rječnička arhivistička građa. Definisani su arhivistički pojmovi: arhiv, stvaralac registratorske i arhivske građe, držalac registratorske i arhivske građe, kancelarijsko poslovanje, i dr.

Zakon daje savremenu definiciju registratorske građe (ranije registratorski materijal), pod kojim se smatra da je izvorni i/ili reprodukovani dokumentarni materijal u analognoj i/ili elektronskoj formi koji je nastao u radu ili djelovanju organa, organizacija, pravnih i fizičkih lica, iz kojih nije odabrana arhivska građa, te da ona predstavlja arhivsku građu u nastajanju i u postupku njene zaštite primjenjuju se odredbe ovog zakona i drugih propisa koji se odnose na arhivsku građu.⁷

Riječ je, dakle, o pojmovnoj definiciji registratorske građe, kojom su obuhvaćeni pored klasičnih i elektronski dokumenti i umjesto njenog ranijeg bitnog određenja da je registratorski materijal (građa) „izvor za arhivsku građu“, to isto ovaj zakon kaže terminološki savremenijom formulacijom „arhivska građa u nastajanju“, što je istovremeno i stručni koncept o operativnim, registratorskim arhivima rabljen iz inostrane arhivske misli, što dodatno govori o kvalitetu zakona i njegovoj upućenosti na svjetsku arhivistiku.

Prema zakonu pod arhivskom građom se podrazumijeva izvorni i/ili reprodukovani dokumentarni materijal od trajnog značaja za nauku, kulturu, pravno-dokazne i druge potrebe fizičkih i pravnih lica, koji je nastao u radu ili djelovanju organa i organizacija, pravnih i fizičkih lica, bez obzira na vrijeme, mjesto i oblik nastanka i medijum na kojem je za-

⁶ Službeni list SR Crne Gore, br.11/78, član 3. Zakona

⁷ Član 5. Zakona.

pisan.⁸ Registratorska i arhivska građa su vodećim kategorijama, stubovima arhivske misli i arhivske prakse, a njihova pozicija linijom arhivskog zakonodavstva mora pratiti savremena naučna arhivska dostignuća i dinamiku i promjene društvenih odnosa u kojima djeluju arhivi. Analitički gledano navedena definicija arhivske građe temelji se na sledećim bitnim stručnim arhivističkim odrednicama: prvo, arhivska građa je trajnog vremenskog roka i kao takva se trajno čuva u arhivu; drugo, arhivska građa ima vrijednost, značaj trajne naravi, za nauku, kulturu, društvene potrebe i potrebe pojedinaca, građana; treće, arhivska građa služi u svrhu informacije (informacioni izvor) i pravnog i drugog dokaza njenih korisnika; četvrto, arhivska građa nije ograničena vremenom i mjestom nastanka, medijem (nosač zapisa), na kojem je nastala, odnosno zapisana.

Dosadašnji arhivski zakoni obuhvatili su javnu arhivsku građu, odnosno stvaraoce i imaoce javne arhivske građe. Sa promjenom društveno-ekonomskog i političkog sistema u zemlji i uvođenjem privatne svojine, novih privatno svojinskih odnosa i dr., nastale su velike društvene promjene koje su na vrijeme i na pravi način morale pratiti arhivska teorija i praksa i arhivsko zakonodavstvo.

Zakon je izričit i ukazuje da registratorska i arhivska građa može biti javna i privatna. Javna registratorska i arhivska građa je ona nastala radom ili djelovanjem organa, organizacija, ustanova i drugih pravnih lica čiji je osnivač država ili opština, Glavni grad ili Prijestonica (u daljem tekstu: opština), drugih pravnih ili fizičkih lica koja vrši javna ovlašćenja, kao i sva druga građa koja je u državnoj svojini. Privatna registratorska i arhivska građa je građa nastala radom ili djelovanjem pravnih i fizičkih lica, ukoliko nije nastala u vršenju javnih ovlašćenja i ako nije u državnoj svojini.⁹

⁸ Član 6. Zakona.

⁹ Član 7. Zakona.

Zakonom je dalje predviđeno da niko ne smije da ošteti, uništi, prisvoji ili otuđi registratursku građu prije nego što se izvrši izlučivanje, te da se sa registraturskom građom postupa u skladu sa ovim zakonom i drugim propisima koji uređuju kancelarijsko, odnosno arhivsko poslovanje.¹⁰

Nijedan stvaralac, držalac, arhiv, korisnik, fizičko i pravno lice ne smije registratursku građu oštetiti, uništiti, prisvojiti prije nego što se iz nje odabere arhivska građa, za što su u zakonskim kaznenim odredbama predviđene odgovarajuće administrativne, odnosno prekršajne kazne (član 39, stav 1, tačka 6).

Zakon zagovara načelo nedjeljivosti arhivskog fonda koje je odavno usvojeno u svjetskoj arhivistici, prema kojem registraturska i arhivska građa koja je nastala radom ili djelovanjem određenog stvaraoca čini cjelinu, odnosno arhivski fond se ne može se dijeliti niti spajati sa građom drugog stvaraoca. Od ovog pravila dozvoljen je izuzetak: registraturska i arhivska građa može se dijeliti, odnosno spajati u slučaju podjele ili spajanja njihovih stvaralaca, odnosno držalaca, uz predhodnu saglasnost organa državne uprave nadležnog za poslove arhivske djelatnosti (Državni arhiv Crne Gore). U tom slučaju pravno i fizičko lice, koje donosi odluku o podjeli ili spajanju registraturske i arhivske građe, dužno je da odredi držaoca za svaki dio podijeljene ili spojene građe i da odluku o tome dostavi Državnom arhivu Crne Gore u roku od osam dana od dana njenog donošenja.¹¹

Zakon određuje da način i uslove čuvanja javne registraturske i arhivske građe i obaveze stvaralaca u vezi sa tim propisuje Vlada Crne Gore, na predlog organa državne uprave nadležnog za poslove kulture, Ministarstvo i organa državne uprave nadležnog za informaciono društvo.¹²

Prema zakonu stvaraoci i držaoci javne registraturske građe dužni su da redovno iz nje izlučuju bezvrijedni re-

¹⁰ Član 8. Zakona.

¹¹ Član 9. Zakona.

¹² Član 10. Zakona.

gistratorski materijal (treba bezvrijednu registratorsku građu) i odabiraju arhivsku građu u skladu sa *Listom kategorija registratorske građe*. Sadržaj i način izrade Liste kategorija registratorske građe propisuje Ministarstvo, a utvrđuju je stvaraoci, odnosno držaoci registratorske građe. Saglasnost na Listu kategorija registratorske građe daje Državni arhiv Crne Gore.¹³

Riječ je o jednoj od najvažnijih oblasti arhivske djelatnosti, a predhodi joj valorizacija, odabiranje arhivske građe, od koje kao bitan preduslov zavise svi važniji stručni postupci na arhivskoj građi. Zapravo, od šezdesetih godina prošlog vijeka u ex-Jugoslaviji, odnosno u Crnoj Gori, zagovara se koncept da se arhivska građa odabira iz registratorskog materijala, a samo odabiranje se vrši izdvajanjem arhivske građe i izlučivanjem onih djelova registratorskog materijala kojima je istekla važnost za tekući rad i nemaju svojstvo arhivske građe, nego su bezvrijedni registratorski materijal.¹⁴ Dakle, primijenjena je negativna metoda odabiranja arhivske građe putem izdvajanja djelova registratorskog materijala koji nema vrijednost, odnosno prestala mu je operativna i praktičnu vrijednost za stvaraoca. Metodologija odabiranja arhivske građe može biti „pozitivna“ s neposrednim odabiranjem arhivskog gradiva i „negativna“ s izlučivanjem dokumentarnog gradiva po isteku roka čuvanja ili nakon što izgubi značaj za poslovanje njegovog staratelja.“¹⁵

Crnogorski arhivski zakon koji prvi put govori o odabiranju arhivske građe je *Zakon o arhivima i zaštiti arhivske građe*¹⁶ iz 1965. godine, član 43, koji kaže: „radi utvrđivanja koji materijal predstavlja arhivsku građu, sav registratorski materijal podliježe odabiranju“. *Zakon o arhivskoj djelatnosti*¹⁷

¹³ Član 11. Zakona.

¹⁴ Vidi: Olga Giler, *Priručnik za zaštitu arhivske građe van arhiva*, Titograd, 1983, 25-27, 227, 248-249.

¹⁵ Vladimir Žumer, *Politika akvizicije i kriteriji vrednovanja: profesionalni i politički aspekti*, Arhivski vjesnik, god. 42, Zagreb, 1990, 60.

¹⁶ Službeni list SR Crne Gore, br.22/1965 (prečišćeni tekst).

¹⁷ Službeni list SR Crne Gore, br.11/1978.

iz 1978. godine, u članu 30 definiše: „u cilju utvrđivanja koji materijal predstavlja arhivsku građu, sav registratorski materijal podliježe redovnom odabiranju i izlučivanju“. Logičkim i profesionalnim slijedom ide odabiranje arhivske građe, pa izlučivanje bezvrijedne registratorske građe, što je i važeća pozitivna metoda odabiranja arhivske građe u svijetu. Imao bih i određenu primjedbu oko naziva liste, stručnog pomagala za obavljanje, odabiranje i izlučivanja građe. Na nivou arhivske službe ex-Jugoslavije i njenih republičkih arhivskih službi, potom u zemljama nastalim nakon njene dezintegracije ona se naziva: „Lista kategorija registratorskog materijala sa rokovima čuvanja“, a ne „Lista kategorija registratorskog materijala“, kako slovi u tekstu zakona. Lista kategorija je jedan veoma složen i kompleksan stručni arhivistički instrument, sinteza velikog arhivskog znanja i iskustva, koji po pravilu izrađuju arhivisti, odnosno uposlenici stvaraoca čija se građa odabira i izlučuje i najviši stručnjaci arhivske nauke. Drugim riječima, postoji oko Listi kategorija, njihovog naziva, strukture, sastavljanja i dr. razvijena i sadržajna arhivska tradicija i praksa, tako da je dosta riskantno u tom domenu praviti radikalna pomjeranja i zahvate. Podsjetio bih na maksimu poznatog arhivskog znanstvenika Ivana Beuca „Krivo izlučivanje je ravno paleži arhivalija“¹⁸, te da arhivi nijesu „čuvari“ nego i „stvaraoci istorije“. Drugim riječima istorija će biti onakva kakva se dokumenta budu sačuvala u arhivu. Dakle, više sam za naziv „Lista kategorija registratorskog materijala sa rokovima čuvanja“, kako je bilo do sada u crnogorskim arhivskim zakonima, čiji najvažniji dio predstavljaju pored kategorija registratorske građe i rokovi čuvanja.

Ročnost dokumenta je veoma složen i težak stručni arhivski posao. Rokovi su privremeni, operativni, utvrđuje ih stva-

¹⁸ Ivan Beuc, Prijedlog za unapređenje sistema odabiranja i izlučivanja registratorske građe u Jugoslaviji, Vjesnik historijskog arhiva u Rijeci i Pazinu, 1969, 467.

ralac i trajni rokovi čuvanja građe o kojima je presudna riječ arhiva. Da *Liste kategorija registraturskog materijala* utvrđuju (ne donose) stvaraoci, odnosno držaoci registraturske građe i da na njih daje saglasnost Državni arhiv Crne Gore, posve je arhivistički fundirano i pravilno stanovište.

Nakon provedenog odabiranja arhivske građe i izlučivanja bezvrijedne registraturske građe zakonom je propisan postupak njenog uništavanja. To je obaveza držaoca javne registraturske građe u skladu sa propisom iz člana 17 ovog Zakona, kao i da se prilikom uništavanja bezvrijednog registraturskog materijala (treba bezvrijedne registraturske građe) preduzmu mjere zaštite tajnosti podataka, čijim bi se neovlašćenim pristupom mogao povrijediti javni ili privatni interes.¹⁹

Arhiv, zakonom je utvrđeno, prikuplja arhivsku građu predajom, preuzimanjem, kupovinom, razmjenom, poklonom, zavještanjem i na drugi način.²⁰ Kada je riječ o ovako značajnom pitanju, izbjegao bih pomalo stereotipnu formulaciju, „i na drugi način u skladu sa zakonom“. Nauka je veoma jasna, izričita i veoma precizno utvrđuje da arhiv „prikuplja“, odnosno da su osnovi preuzimanja, pored navedenih, i: depozit, reintegracija, zamjena, i dr. Umjesto termina „prikuplja“, mislim da je prikladniji i više su u upotrebi termini „prinavlja“, „pribavlja“ i „preuzima“, i umjesto da arhiv po ovim osnovama prinavlja, pribavlja arhivsku građu, treba preciznije formulirati da to čini Državni arhiv Crne Gore.

Zakon utvrđuje obavezu stvaralaca, odnosno držalaca javne arhivske građe da arhivsku građu predaju Državnom arhivu Crne Gore na način, pod uslovima i u rokovima propisanim ovim zakonom i u roku koji, po pravilu, ne može biti duži od 30 godina od njenog nastanka. Zakon dozvoljava mogućnost, ako je arhivska građa neophodna za redovno poslovanje, odnosno ako je operativna nakon isteka roka iz stava 2 ovog člana, da stvaralac zajedno sa Državnim arhivom

¹⁹ Član 12. Zakona.

²⁰ Član 13. Zakona.

Crne Gore popiše tu građu i odredi rok za njenu predaju Državnom arhivu Crne Gore. Istim članom je predviđeno (član 14) da se arhivska građa koja sadrži lične podatke ili podatke za koje je utvrđen stepen tajnosti u skladu sa posebnim zakonom ili drugim propisom, prilikom predaje Državnom arhivu Crne Gore, posebno popisuje i određuju se rokovi dostupnosti i uslovi korišćenja.²¹ Predaja arhivske građe je stručna i zakonska obaveza, koja slijedi nakon provedenog postupka odabiranja i izlučivanja. Zakon je izričit i ne dozvoljava mogućnost da se navedeni rok predaje od 30 godina skrati, odnosno bude kraći po sporazumu predavaoca arhivske građe i nadležnog arhiva.

Zakon je regulisao i pitanje načina predaje arhivske građe i izričito nalaže da se javna arhivska građa predaje Državnom arhivu Crne Gore odabrana, sređena, popisana i označena, u zaokruženim cjelinama i tehnički opremljena za trajno čuvanje. Od navedenog pravila dozvoljen je izuzetak. Državni arhiv Crne Gore će primiti arhivsku građu u skladu sa stavom 1 člana 15, ako je to neophodno radi njene zaštite i spašavanja od oštećenja ili otuđenja, i u tom slučaju će troškove sređivanja, popisivanja, tehničkog opremanja i smještaja u Državni arhiv Crne Gore da snosi stvaralac, odnosno držalac arhivske građe. Takođe, ako držalac javne arhivske i registratorske građe prestaje sa radom, dužan je da sređenu i popisanu građu preda subjektu koji preuzima njegova prava i obaveze.²²

Zakon poznaje situaciju da ako je stvaralac ili držalac javne registratorske i arhivske građe prestao sa radom i nema pravnog sljedbenika njegovu građu preuzima Državni arhiv Crne Gore. Zakon dalje nalaže u istom članu (član 16) stvaraocima i držaocima javne registratorske i arhivske građe da ukoliko ne predaju arhivsku građu Državnom arhivu Crne Gore na način, pod uslovima i u rokovima propisanim ovim zakonom (član 14, stav 1), Državni arhiv Crne Gore ima

²¹ Član 14. Zakona.

²² Član 15. Zakona.

ovlašćenja donijeti rješenje kojim će se ta obaveza izvršiti na njegov teret, a žalba na ovo rješenje ne odlaže njegovo izvršenje.²³

Zakonom je utvrđeno da postupak izlučivanja i uništavanja bezvrijednog registratorskog materijala (građe), odabiranja, vrednovanja, popisivanja, predaje, određivanja rokova čuvanja, kao i sadržinu i način vođenja evidencije arhivske građe propisuje Ministarstvo.²⁴

Više bih bio za formulaciju: bliže propise o vrednovanju, odabiranju arhivske građe i izlučivanju bezvrijedne registratorske građe, o predaji arhivske građe Državnom arhivu Crne Gore i vođenju arhivskih evidencija donosi nadležno Ministarstvo. Kako sada glasi - ne uvažava dovoljno arhivsku struku i nauku, a pojedine oblasti arhivske djelatnosti nijesu date pravilnim profesionalnim i logičnim redoslijedom. Stoga treba: vrednovanje, pa odabiranje i izlučivanje (uništavanje bezvrijedne registratorske građe je sastavni dio izlučivanja), predaja arhivske građe (njeno popisivanje je sastavni dio predaje), vođenje arhivskih evidencija (ne samo o arhivskoj građi, nego i stvaraocima, imaocima, korisnicima i dr.). Takođe je loše rješenje: određivanje rokova čuvanja (sastavni je dio Liste kategorija registratorskog materijala sa rokovima čuvanja, zapravo vrednovanja, odabiranja i izlučivanja građe).

Zakonskom je predviđeno da su arhivi dužni da vrše sređivanje i obradu arhivske građe u skladu sa važećim međunarodnim i nacionalnim standardima i stručnim uputstvima i da nacionalne standarde i stručna uputstva za sređivanje i obradu arhivske građe propisuje Ministarstvo na predlog Državnog arhiva Crne Gore.²⁵ Mnoga važna arhivska pitanja na svjetskom nivou se standardizuju: standardi, pravila, stručna uputstva i dr. postaju i nacionalnom arhivskom normativom, odnosno značajan i sve pretežniji dio nacionalnog arhivskog zakonodavstva.

²³ Član 16. Zakona.

²⁴ Član 17. Zakona.

²⁵ Član 18. Zakona.

Zakon značajnu pažnju posvećuje posebnoj zaštiti registratorske i arhivske građe u „posebnim slučajevima“, kako stoji u naslovu člana 19. zakona. Prikladniji je naslov: „posebna zaštita registratorske i arhivske građe“, kako stoji u prethodnom crnogorskom arhivskom zakonu, IV poglavlje, čl. 29-31.²⁶ U tekstu Zakona ispravno se dalje formuliše: stvaraoci i držaoci registratorske i arhivske građe dužni su da obezbijede njenu posebnu zaštitu u slučaju ratnog i vanrednog stanja, te da Vlada u skladu sa obavezama iz plana odbrane, utvrđuje mjere za pripremu i zaštitu registratorske i arhivske građe u slučaju iz stava 1 ovog člana.²⁷

Zakon dosta opsežno razmatra, čl. 20-24, problematiku korišćenja arhivske građe, odnosno njene dostupnosti javnosti. Zagovara stanovište da se arhivska građa daje na korišćenje za službene, naučno-istraživačke, stručne, publicističke, obrazovne i kulturne potrebe i ciljeve, prezentovanje i objavljivanje, ostvarivanje ličnih i drugih prava i potreba fizičkih i pravnih lica i za potrebe ostvarivanja funkcija države i opština.²⁸ Prethodni, a to bi se moglo reći i za sve naše ranije arhivske zakone, u ovom pogledu su bili dosta reducirani i svodili su potrebe korišćenja na potrebe nauke, kulture, društva, te potrebe pojedinaca, odnosno građana. Ovaj zakon u tom pogledu ima širi, sveobuhvatniji pristup, daje mnogo više kategorija potreba za što se arhivska građa ima koristiti.

Javna arhivska građa, regulisano je takođe ovim članom (član 20), dostupna je za korišćenje u arhivima svakom fizičkom i pravnom licu, pod jednakim uslovima, na način propisan ovim zakonom i drugim propisima. Zapravo, treba naglasiti da se ovim rješenjem promovise od ranije dobro poznato načelo javnosti i dostupnosti arhivske građe, a na nacionalnim arhivskim službama je da propisuju uslove i postupak njegove primjene zakonskim i drugim arhivskim

²⁶ Službni list Republike Crne Gore, br.25/1992.

²⁷ Član 19. Zakona.

²⁸ Član 20. Zakona.

propisima. Smatram da nije trebalo izostati od ranije poznato određene: „da je arhivska građa, po pravilu, dostupna za korišćenje 30 godina nakon njenog nastanka i da taj rok može biti i kraći po sporazumu između njenog stvaraoca, držaoca i arhiva“.

Zakon dalje razrađuje problematiku korišćenja arhivske građe i predviđa da je registratorska i arhivska građa koja sadrži podatke koji se odnose na poslove bezbjednosti i odbrane, spoljne, inostrane i ekonomske politike, čijim bi objavljivanjem mogle nastupiti štetne posljedice za javni interes ili bezbjednost Crne Gore, dostupna za korišćenje po isteku 50 godina, ukoliko posebnim propisom nije drukčije određeno. Arhivska građa koja sadrži lične podatke, dostupna je za korišćenje po isteku 70 godina od njenog nastanka i najmanje 20 godina od smrti lica na koje se odnosi.²⁹ Dozvoljeno je i izuzeće - arhivska građa se može koristiti i prije isteka roka iz stava 2 ovog člana, ako na to pristane lice na koje se ta građa odnosi, odnosno njegov bračni drug, djeca ili roditelji poslije njegove smrti.³⁰

Zakon odgovarajuću pažnju posvećuje i uslovima za korišćenje arhivske građe, informativnim sredstvima o arhivskoj građi i uslugama u Državnom arhivu Crne Gore koje su besplatne, ukoliko ne iziskuje posebne troškove. Ukoliko iz ovog korišćenja nastanu posebni troškovi, snosi ih korisnik arhivske građe u skladu sa propisom koji donosi Vlada. Za korišćenje arhivske građe koja se nalazi u Državnom arhivu Crne Gore, radi objavljivanja, umnožavanja, promocije ili sticanja dobiti potrebno je odobrenje Državnog arhiva Crne Gore. Državni arhiv Crne Gore može dozvoliti publikovanje javne arhivske građe, odnosno reprodukciju u svrhu reklamiranja i promovisanja, ukoliko to nije u suprotnosti sa karakterom ili značenjem arhivske građe i ukoliko se ne narušavaju mjere tehničke zaštite, odnosno stanje arhivske

²⁹ Član 21 Zakona.

³⁰ Član 21 Zakona.

građe, a način i uslove korišćenja arhivske građe propisuje Ministarstvo.³¹ Ovo je prvi put da je dozvoljeno publikovanje, odnosno reprodukcija arhivske građe, arhivskih dokumenata u svrhu reklamiranja i promovisanja, i dr., što je novi princip djelovanja arhiva u oblasti kulture, ekonomske oblasti i dr. Arhiv ima, pored ostalih, i vidnu ulogu u nacionalnoj ekonomiji, biznisu, preduzetništvu, koja do sada skoro i da nije zaživjela i koju neizostavno treba razvijati.

Korišćenje arhivske građe je predmet razmatranja i sljedećeg člana zakona. Arhivska građa uživa zaštitu i kad je u funkciji korišćenja, a za svaku štetu i povredu prava nastalu njenim korišćenjem odgovoran je korisnik.³² Korišćenje arhivske građe je jedna od glavnih arhivskih funkcija. Zakon dosta obuhvatno i uspješno reguliše ovo pitanje. Imao bih jednu sugestiju da „rok dostupnosti arhivske građe za korišćenje je, po pravilu, 30 godina od dana nastanka arhivske građe, te da ovaj rok može biti i kraći ukoliko to dozvoli stvaralac, odnosno zahtijevaju državne potrebe i interesi“. Kada je riječ o ovoj problematici trebalo bi normativno iskazati i stanovište „da strane institucije, ustanove, strani državljani mogu koristiti arhivsku građu u Državnom arhivu Crne Gore, ako prethodno dobiju odobrenje Državnog arhiva Crne Gore i nadležnog Ministarstva“.

O iznošenju arhivske građe u inostranstvo i njenom povraćaju u Zakonu se kaže da na iznošenje arhivske građe u inostranstvo i na povraćaj protivpravno iznesene i unesene arhivske građe primjenjuju se odredbe Zakona kojim se uređuju kulturna dobra.³³ Više bih bio za formulaciju iz arhivskog zakona iz 1992. godine³⁴: „arhivska građa može se privremeno iznositi u inostranstvo, samo ako to, po prethodno pribavljenom mišljenju Arhiva, odobri Vlada, odnosno organ koji ona odredi“ (član 35).

³¹ Član 22 Zakona.

³² Član 23 Zakona.

³³ Član 24 Zakona.

³⁴ Službeni list Republike Crne Gore, br. 25/1992.

Zakon je regulisao postupanje sa privatnom registraturskom i arhivskom građom. Odredbe ovog zakona kojima je uređeno postupanje sa javnom registraturskom i arhivskom građom shodno se primjenjuju na privatnu registratursku i arhivsku građu koja je: nastala u obavljanju registrovane djelatnosti ili aktivnosti pravnih i fizičkih lica; od značaja za nauku, kulturu ili istoriju Crne Gore, ili drugi društveni značaj od javnog interesa, ako ovim zakonom nije drukčije određeno. Zakon obavezuje Državni arhiv Crne Gore da će preuzeti registratursku i arhivsku građu iz stava 1, tačka 2 člana 25, na način i pod uslovima koje sporazumno utvrdi sa stvaraoцем, odnosno držaoцем ove građe.³⁵

Zakon je fokusiran i na pitanje prodaje arhivske građe koje je vid njene zaštite. Naime, zakon garantuje da Državni arhiv Crne Gore ima pravo preče kupovine u otkupu arhivske građe. Stvaralac i držalac koji želi da proda privatnu arhivsku građu dužan je da je prvo ponudi Državnom arhivu Crne Gore, koji je obavezan da u roku od 30 dana od prijema ponude, obavijesti ponuđača da li prihvata ponudu, te ako Državni arhiv Crne Gore ne prihvati ili ne odgovori na ponudu, ponuđač može arhivsku građu prodati drugom licu, u predviđenom roku, ali ne po nižoj cijeni i povoljnijim uslovima od cijene i uslova koje je dao u ponudi Državnom arhivu Crne Gore.³⁶

U okviru obaveza stvaralaca i držalaca javne registraturske i arhivske građe zakon je regulisao da se obavljaju sljedeći poslovi: u roku od 30 dana da obavijesti Državni arhiv Crne Gore o svom osnivanju, kao i svim promjenama statusa i organizacije radi davanja mišljenja o postupanju sa registraturskom i arhivskom građom, odnosno radi pokretanja postupka njihove zaštite; dostavlja podatke Državnom arhivu Crne Gore o svim promjenama stanja arhivske građe radi vođenja propisane evidencije; obezbijedi odgovarajući prostor i opremu za smještaj registraturske i arhivske građe; obilježava,

³⁵ Član 25 Zakona.

³⁶ Član 26 Zakona.

datira i vodi propisane evidencije o registraturskoj i arhivskoj građi; odredi lice koje je odgovorno za kancelarijsko, odnosno arhivsko poslovanje, kao i lica koja rade na poslovima zaštite, obrade i korišćenja arhivske građe, u skladu sa ovim Zakonom i standardima državne uprave; čuva registratursku građu u sređenom i bezbjednom stanju od oštećenja, uništenja i nestajanja dok se iz nje ne odabere arhivska građa; utvrđuje *Listu kategorija registraturske građe sa rokovima čuvanja*; vrši redovno izlučivanje i uništavanje bezvrijednog registraturskog materijala kojem su protekli rokovi čuvanja, uz odobrenje Državnog arhiva Crne Gore; klasifikuje, popisuje, opisuje, i čuva registraturu i arhivsku građu; obezbjeđuje dostupnost arhivske građe i njeno korišćenje, pod posebnim uslovima; pridržava se stručnih uputstava i naloga Državnog arhiva Crne Gore u pogledu otklanjanja utvrđenih nedostataka; predaje arhivsku građu Državnom arhivu Crne Gore, poslije isteka utvrđenog roka za njeno čuvanje, u originalu, sređenu, označenu, popisanu, tehnički opremljenu, u zaokruženim cjelinama, na mjestu koje odredi Državni arhiv Crne Gore, u skladu sa članom 15. stav 1. ovog zakona.³⁷

Ovo je veoma složeno i jedno od najvažnijih pitanja koje se reguliše uopšte u arhivskom zakonodavstvu, pa i našem arhivskom zakonodavstvu. U suštini to je pitanje djelokruga rada stvaralaca i imalaca registraturske i arhivske građe, odnosno registraturskih, operativnih arhiva, kojeg tvore u najprestižnijem dijelu arhivsko i kancelarijsko poslovanje. U dosadašnjem arhivskom zakonodavstvu za njegovu oznaku koristili su se različiti termini: zadaci stvaralaca i imalaca registraturskog materijala i arhivske građe, osnovni zadaci stvaralaca i imalaca registraturskog materijala i arhivske građe, prava i dužnosti stvaralaca i imalaca registraturskog materijala i arhivske građe, prava i obaveze stvaralaca i imalaca registraturskog materijala i arhivske građe, i dr.

³⁷ Član 22 Zakona.

Smatram da je ovo pitanje u zakonu veoma obuhvatno i stručno regulisano, vjerovatno ponajbolje od svih dosadašnjih crnogorskih arhivskih zakona. O njegovoj širini, obuhvatnosti dosta govori da je dato 12 vrsta, odnosno kategorija navedenih zadataka i obaveza stvaralaca i imalaca registratorske i arhivske građe. Imao bih nekoliko primjedbi više terminološke naravi. U ovom članu i svuda u tekstu zakona koristi se Državni arhiv, a ne Državni arhiv Crne Gore. U tački 7 ovog člana stoji da utvrđuju *Listu kategorija registratorske građe sa rokovima čuvanja*, a kao što smo rekli zakon „poznaje“ njen naziv *Lista kategorija registratorske građe*. U tački 8 istog člana se govori o izlučivanju i uništavanju bezvrijednog registratorskog materijala (treba odabira arhivsku građu i izlučuje bezvrijednu registratorsku građu, a ne materijal). U tački 9 je predaja arhivske građe obrađena preopširno, a dovoljno je: „predaje arhivsku građu Državnom arhivu Crne Gore u skladu sa članom 15, stav 1. ovog zakona“, dok je preostali dio date formulacije: predaje arhivsku građu Državnom arhivu, poslije isteka utvrđenog roka za njeno čuvanje, u originalu, sređenu, označenu, popisano, tehnički opremljenu, u zaokruženim cjelinama..., uglavnom već sadržan u članu 15, stav 1 Zakona.

Poseban značaj ovog Zakona vidim u tome da prvi put u crnogorskom arhivskom zakonodavstvu utvrđuje obaveze stvaralaca i držalaca privatne arhivske građe, čija je dužnost da: trajno čuvaju arhivsku građu na stručan način i u cjelosti; omoguće Državnom arhivu Crne Gore slobodan pristup arhivskoj građi; obezbijede odgovarajuće podatke Državnom arhivu Crne Gore o arhivskoj građi; omoguće korišćenje arhivske građe; postupaju u skladu sa stručnim savjetima Državnog arhiva Crne Gore u pogledu zaštite, održavanja, vrednovanja, sređivanja i obrade arhivske građe, kao i u pogledu njene konzervacije i restauracije; predaju arhivsku građu Državnom arhivu Crne Gore na način i pod uslovima koji su propisani ovim zakonom.³⁸ Pored navedenih obaveza

³⁸ Član 28 Zakona.

stvaralaca i držalaca privatne arhivske građe, dodao bih još obavezu: „da je stvaralac i držalac privatne arhivske građe dužan obavijestiti Državni arhiv Crne Gore o posjedovanju arhivske građe“. Oko pitanja korišćenja privatne arhivske građe, smatram da je ono fakultativno - mogu, a ne moraju je njeni stvaraoci i imaoci dati na korišćenje. Vezano za tačku 4 ovog člana (član 28) umjesto postojeće, više bih bio za formulaciju: „utvrde uslove, postupak, dostupnost i rokove korišćenja privatne arhivske građe“.

Zakon propisuje profesionalnu nadležnost Državnog arhiva Crne Gore, koja se sastoji od poslova: obavlja arhivsku djelatnost u odnosu na registratursku i arhivsku građu koja je nastala u radu, organa, političkih partija, nevladinih organizacija i drugih pravnih i fizičkih lica, koji obavljaju djelatnost na teritoriji Crne Gore; obezbjeđuju preventivnu, fizičku i tehničku zaštitu i konzervaciju i restauraciju arhivske građe; vrši inspekcijski nadzor kod stvaralaca i držalaca registraturske i arhivske građe i druge upravne poslove iz svog djelokruga; vodi evidenciju o registraturskoj i arhivskoj građi koja se nalazi kod držalaca; daje mišljenje o opravdanosti osnivanja specijalnog arhiva; istražuje, prikuplja, kompletira, i preuzima arhivsku građu, shodno odredbama čl. 15 i 16. ovog zakona; sređuje arhivsku građu i izrađuje informativna sredstva o arhivskoj građi; daje podatke i informacije o arhivskoj građi, obezbjeđuje uslove za informisanje i daje arhivsku građu na korišćenje; objavljuje arhivsku građu i publikacije kojima se unapređuje zaštita i korišćenje arhivske građe; izlaže arhivsku organizaciju predavanja i druge oblike kulturno-obrazovne djelatnosti; vodi centralni katalog arhivskih fondova i zbirki; prati opšte stanje registraturske i arhivske građe i predlaže mjere za njihovu zaštitu; prikuplja publikacije i informativna sredstva o arhivskoj građi; organizuje stručno usavršavanje i osposobljavanje arhivskog osoblja u arhivima i vrši obuku zaposlenih kod držalaca arhivske građe zaduženih za arhivsko poslovanje van Državnog arhiva Crne Gore; istra-

žuje i proučava pitanja iz oblasti zaštite kulturnih dobara, arhivistike, pomoćnih istorijskih nauka, prava i informativnih nauka, savremenih tehnologija u obradi podataka, konzervacije i restauracije i ostalih srodnih naučnih disciplina; organizuje naučne i stručne skupove; obavlja i druge poslove utvrđene zakonom i drugim propisima.³⁹

Prvi put u našem arhivskom zakonodavstvu, pitanje profesionalne nadležnosti i rada arhiva, odnosno Državnog arhiva Crne Gore, je dato posve obuhvatno i kvalitetno. Utvrđeni su brojni (17) zadaci i poslovi u okviru djelokruga rada, odnosno profesionalne nadležnosti Državnog arhiva Crne Gore. Zastupljene su sve arhivske oblasti, počev od rada na nivou registratura (spoljne službe), pa do informativne, kulturno-prosvjetne djelatnosti i objavljivanja arhivske građe, naučnog rada, i dr. Moramo shvatiti da je složen kompleks obaveza i zadataka Državnog arhiva Crne Gore, koji vremenom, kako se u nas razvija arhivska teorija i praksa, postaje sve složeniji, širi i sadržajni.

Imao bih u vezi sa ovim i nekoliko sugestija tehničke i stručne prirode. U tački 4. (član 29), umjesto „vodi evidencije o registarskoj i arhivskoj građi koja se nalazi kod držalaca“, treba: „stvaralaca i držalaca“; u tački 13 istog člana: „prikuplja publikacije i informativna sredstva o arhivskoj građi, treba dodati ispred formulacije „vodi stručnu biblioteku“. Izostala je da se zakonski propiše dužnost, odnosno obaveza Državnog arhiva Crne Gore: „da istražuju o Crnoj Gori arhivsku građu u inostranim arhivima i vode evidenciju o snimljenoj i mikrofilmovskoj arhivskoj građi iz inostranih arhiva“; kao i obaveza Državnog arhiva Crne Gore „da preuzima javnu arhivsku građu od njenih stvaralaca i držalaca“.

Zakon zabranjuje zaposlenima, što cijenim jako dobrim, koji rade na poslovima sa javnom registraturskom i arhivskom građom da za sebe ili za drugo lice kupuju, primaju na poklon ili na drugi način pribavljaju arhivsku građu, a navedena

³⁹ Član 29 Zakona.

zabrana odnosi se na period od pet godina nakon prestanka rada zaposlenog na ovim poslovima.⁴⁰

Zakon (čl. 31-34) dosta opsežno razmatra i uređuje pitanje osnivanja, uslova rada i obavljanja djelatnosti specijalnih arhiva. Pod specijalnim arhivom podrazumijeva se: ustanova ili dio organa ili pravnog lica koji obavlja arhivsku djelatnost u odnosu na arhivsku građu određenog stvaraoca ili određene djelatnosti, odnosno oblasti (univerzitetski arhiv, privredni arhiv, arhiv vjerskih zajednica, arhiv banaka, arhiv privrednih subjekata i dr).⁴¹ Specijalni arhiv može osnovati država, opština, domaće i strano pravno i fizičko lice, a osnivač specijalnog arhiva dužan je da prije donošenja akta o osnivanju pribavi saglasnost Ministarstva o razgraničenju nadležnosti sa Državnim arhivom Crne Gore.⁴²

Zakon propisuje i neophodne uslove za obavljanje djelatnosti specijalnih arhiva: prostor i oprema za smještaj, čuvanje i korišćenje arhivske građe; sredstva za kontinuirano obavljanje djelatnosti; stručno arhivsko osoblje. Bliže uslove za obavljanje djelatnosti specijalnog arhiva propisuje Ministarstvo, koje utvrđuje ispunjenost navedenih uslova i izdaje odobrenje za rad koje je u obavezi dostaviti Državnom arhivu Crne Gore.⁴³

Zakon predviđa da su arhivi u obavezi da vode evidenciju o arhivskoj građi, njenim stvaraocima, držaocima i korisnicima i da vrstu, sadržaj i način vođenja evidencija propisuje Ministarstvo.⁴⁴

Zakon je regulisao i pitanje arhivskog osoblja i stručna zvanja. Po prvi put je ono u crnogorskom arhivskom zakonodavstvu kvalitetno i obuhvatno regulisano. Poslove arhivske djelatnosti mogu da vrše lica koja imaju odgovarajuću vrstu

⁴⁰ Član 31 Zakona.

⁴¹ Član 32 Zakona.

⁴² Član 30 Zakona.

⁴³ Član 33 Zakona.

⁴⁴ Član 34 Zakona.

i stepen stručne spreme, položen stručni ispit za obavljanje arhivske djelatnosti i druge uslove u skladu sa zakonom, a lica iz stava 1 ovog člana (član 35) poslove arhivske djelatnosti vrše u određenom stručnom zvanju. Vrstu i stepen stručne spreme za vršenje poslova arhivske djelatnosti i uslove, program i način polaganja stručnog ispita propisuje Ministarstvo. Određene stručne poslove arhivske djelatnosti mogu da vrše i lica koja imaju stručna ili naučna zvanja iz oblasti konzervatorske, bibliotečne i muzejske djelatnosti, u skladu sa opštim aktima arhiva.¹⁴⁵

Zakon propisuje stručna zvanja u arhivskoj djelatnosti: 1. arhivski tehničar, sa srednjom stručnom spremom; 2. viši arhivski tehničar, sa višom stručnom spremom; 3. arhivist, sa visokom stručnom spremom; 4. viši arhivist i arhivski savjetnik, sa visokom stručnom spremom i posebnim stručnim referencama za obavljanje arhivske djelatnosti. Zakonom se dalje utvrđuje stručno zvanje: arhivski tehničar, viši arhivski tehničar. Zvanje arhiviste se stiče polaganjem stručnog ispita za obavljanje arhivske djelatnosti.

Stručno zvanje viši arhivist, arhivski savjetnik dodjeljuje Ministarstvo, na predlog stručne komisije, na osnovu stručnih referenci i rezultata u pogledu arhivske djelatnosti, a bliže uslove i način sticanja stručnih zvanja iz stava 1, člana 36, poslove koji se vrše u određenom stručnom zvanju i obrazac uvjerenja o stručnom zvanju propisuje Ministarstvo.⁴⁶

Zakon, takođe, prvi put utvrđuje, što je veoma značajno, da lice neposredno zaduženo za obavljanje kancelarijskog poslovanja i arhivskog poslovanja kod stvaralaca i držalaca javne registratorske i arhivske građe mora imati stručno zvanje iz člana 36, stav 1. ovog Zakona ili položen stručni ispit za rad u državnim organima, a lice odgovorno za kancelarijsko poslovanje, odnosno arhivske poslove kod stvaralaca i držalaca javne registratorske i arhivske građe, mora imati sedmi stepen

⁴⁵ Član 36 Zakona.

⁴⁶ Član 37 Zakona.

stručne spreme.⁴⁷ Navedeno normativno rješenje je veoma značajno, kako bi spriječilo ranije prisutnu i raširenu praksu da se na nivou registrature zapošljavaju lica sa neadekvatnom stručnom spremom, a što je imalo nepovoljnih posljedica na njihov rad i rad arhiva. Ako je profesionalno valjano stanje sa građom na registraturskom nivou, po pravilu je takvo i na nivou arhiva, podsjetio bih na poznato stručno stanovište.

Velika novina je da Zakon uvodi stručni institut inspekcijuskog nadzora. Državni arhiv Crne Gore je zakonom ovlašćen da vrši inspekcijuski nadzor nad primjenom ovog zakona i propisa donesenih na osnovu njega, preko arhivskih inspektora, u skladu sa zakonom kojim se uređuje inspekcijuski nadzor.⁴⁸ Dakle, Državni arhiv Crne Gore dobija funkciju inspekcijuskog nadzora, dok je ranije imao nadzornu funkciju, u okviru koje je imao određene zadatke, prije svega u pogledu čuvanja i održavanja arhivske građe i pravo preduzimanja odgovarajućih mjera ko se ne pridržava u ovom pogledu propisanih obaveza.

U okviru obaveza Državnog arhiva Crne Gore prema stvaraocima i držaocima registraturske i arhivske građe u pogledu njihove registraturske i arhivske građe, kao i njihovih prema sopstvenoj registraturskoj i arhivskoj građi i prema Državnom arhivu Crne Gore, na zakonskom nivou su utvrđene administrativne kazne za učinjene prekršaje, koje se kreću u novčanom iznosu od 250€ do 2.000€. Zakon je, neophodno je ukazati, propisao kazne za prekršaje pravnih i fizičkih lica, zatim za odgovorna osobe u pravnom licu i preduzetnike u slučajevima neadekvatnog izvršavanja ili neizvršavanja stručnih zadataka i zakonskih obaveza.

Zakon predviđa odgovarajuće novčane kazne (500-6.000€) za učinjene prekršaje pravnog lica ako: u propisanom roku ne obavijesti Državni arhiv Crne Gore o svom osnivanju i svim promjenama statusa i organizacije rada, ne dostavi Državnom

⁴⁷ Član 38 Zakona.

⁴⁸ Član 39 Zakona.

arhivu Crne Gore podatke o svim promjenama stanja arhivske građe; ne obezbijedi odgovarajući prostor i opremu za smještaj registratorske i arhivske građe; ne obilježava, ne datira ili ne vodi propisane evidencije o registratorskoj i arhivskoj građi; ne odredi lice koje je odgovorno za kancelarijsko, odnosno arhivsko poslovanje i lica koja rade na poslovima zaštite, obrade i korišćenja arhivske građe; ne čuva registratorsku građu u sređenom i bezbjednom stanju od oštećenja, uništenja ili nastanka dok se iz nje ne odabere arhivska građa; ne utvrdi Listu kategorija registratorske građe sa rokovima čuvanja; ne vrši redovno izlučivanje i uništavanje bezvrijednog registratorskog materijala, kojem su protekli rokovi čuvanja, uz odobrenje Državnog arhiva Crne Gore; ne klasifikuje, popisuje, opisuje i čuva registratorsku i arhivsku građu; ne obezbjeđuje dostupnost arhivske građe ili njeno korišćenje, pod propisanim uslovima; ne pridržava se stručnih uputstava i naloga Državnog arhiva Crne Gore u pogledu otklanjanja utvrđenih nedostataka; ne predaje arhivsku građu Državnom arhivu Crne Gore, poslije isteka utvrđenog roka za njeno čuvanje, u originalu, sređenom stanju, označenu, popisanu i tehnički opremljenu, u zaokruženim cjelinama, na mjestu koje odredi Državni arhiv Crne Gore, u skladu sa članom 15 ovog zakona; počne da obavlja djelatnost specijalnog arhiva prije nego što mu Ministarstvo da odobrenje za rad.⁴⁹

U stavu 2 istog člana (član 39) predviđena je novčana kazna (100-200€) za učinjeni prekršaj iz stava 1 istog člana za odgovorno osobu u organu ili pravnom licu.

U stavu 3 istog člana propisana je novčana kazna (300-3.000€) za učinjeni prekršaj iz stava 1 istog člana za preduzetnika.

⁴⁹ Član 40 Zakona.

Predložio bih u ovom članu da se unesu obaveze: „da će se odgovarajuće administrativne, odnosno novčane kazne preduzeti prema učinocima, prekršajima, pravnom licu ako:

- Iznese arhivsku građu u inostranstvo bez odobrenja odgovarajućeg državnog organa, odnosno Ministarstva;
- Ne poštuje načelo nedeljivosti arhivskog fonda;
- Ne sprovodi mjere posebne zaštite registratorske i arhivske građe;
- Kao pravni sljedbenik pravnog lica prestalog sa radom ne preuzme i ne čuva njegovu registraturu i arhivsku građu.

U cilju poboljšanja zakonskog teksta predložio bih da se učine određene terminološke ispravke: u tački 7 stoji *Lista kategorija registratorskog materijala sa rokovima čuvanja*, a treba *Lista kategorija registratorskog materijala*, kako je dato u Zakonu, zatim u tački 8 stoji *bezvrijedni registratorski materijal*, a treba *bezvrijedna registratorska građa*.

Zakon dalje razrađuje i proširuje kaznenu politiku, odnosno kaznene odredbe prema potencijalnim učinocima prekršajnih prestupa. Prema zakonu predviđene su novčane kazne (500-5.000€) za prekršaj pravnog lica, ako: arhivsku građu koju želi da proda prvo ne ponudi Državnom arhivu Crne Gore; arhivsku građu proda drugom licu prije isteka roka od 30 dana, po nižoj cijeni ili po povoljnijim uslovima od cijene ili uslova koji su dati Državnom arhivu Crne Gore; arhivsku građu ne čuva trajno, na stručan način i u cjelosti; ne omogući Državnom arhivu Crne Gore slobodan pristup arhivskoj građi; ne obezbijedi odgovarajuće podatke Državnom arhivu Crne Gore o arhivskoj građi; ne omogući korišćenje arhivske građe; ne postupa u skladu sa stručnim uputstvima Državnog arhiva Crne Gore u pogledu zaštite, održavanja, vrednovanja, sređivanja i obrade arhivske građe

i njene konzervacije i restauracije; ne preda arhivsku građu Državnom arhivu Crne Gore na način i pod uslovima koji su propisani ovim zakonom.

U stavu 1 istog člana utvrđena je novčana kazna (100-500€) za učinjeni prekršaj iz stava 1 istog člana (član 40) za odgovornu osobu u pravnom licu.

U stavu 2 istog člana propisana je novčana kazna (300-3.000€) za učinjeni prekršaj iz stava 1. ovog člana preduzetnicima.

Neophodno je ukazati da kaznene odredbe člana 40, koje se odnose na privatne stvaraoce i držaoce registratorske i arhivske građe (član 28), a u prethodnom članu (član 39) na stvaraoce i držaoce i javne arhivske građe (član 27), što tekstualno na pravi način nije notirano.

Prema Zakonu, fizičko lice zaposleno u Državnom arhivu Crne Gore, drugom organu ili pravnom licu koje radi na poslovima sa javnom registratorskom i arhivskom građom, ako za sebe ili za drugo lice kupi, primi na poklon ili na drugi način pribavi arhivsku građu, kazniće se novčanom kaznom od 250€ do 2.000€.

Ovaj Zakon u pogledu kvaliteta, obuhvatnosti i konzistentnosti je do sada naš vodeći arhivski zakon. Rađen je na temelju bitno izmijenjenih društvenih odnosa, u uslovima ne malih promjena u arhivskoj struci i nauci, što je arhivskom normom trebalo notirati i obuhvatiti. Arhivistička terminologija je široka, sa mnoštvom novih stručnih termina, dok u savremenoj arhivistici tradicionalni dokumenti izmiču i praktično nestaju pred elektronskim dokumentima. Ovaj Zakon prvi put stručno i normativno uređuje, odnosno obuhvata: privatne stvaraoce, imaoce registratorske i arhivske građe, privatnu registratorsku i arhivsku građu, privatne arhive, i dr. Njegov bitan njegovim kvalitet je da koristi inostrana arhivska iskustva i dostignuća, ali i naša, vlastita iz crnogorske arhivske zakonodavne tradicije i nasljeđa. Na

temelju ovog Zakona nastao je sistem podzakonskih arhivskih propisa, čime je Crna Gora dobila cjelovito i profesionalno arhivsko zakonodavstvo i propise koji odgovaraju njenim savremenim zahtjevima i potrebama u arhivskoj oblasti, nauci, kulturi, društvu.

UDK 930.25(497.1)“1918/1941“

Vukota VUKOTIĆ
Ana PEJOVIĆ

**PROCES SREĐIVANJA ARHIVSKE GRAĐE KAO
NAUČNO-ISTRAŽIVAČKA DJELATNOST
Primjer fondova o ratnoj šteti u Kraljevini SHS**

Sažetak: Rad na sređivanju fonda Ratna šteta otvorio je brojna pitanja o tom periodu naše prošlosti. U članku se opisuje istorijat ratne štete u Kraljevini SHS i afera koja je uslijedila nakon Drugog svjetskog rata. Fond Ratna šteta istaknut je kao primjer kada arhivistička obrada dokumenata dovodi do rasvjetljavanja određenih događaja koji su do sada bili zapostavljeni u istorijskoj nauci.

Ključne riječi: ratna šteta, Kraljevina SHS, afera, Vajmarska republika, Prvi svjetski rat.

**PROCESS OF ARRANGEMENT OF RECORDS AS
SCIENTIFIC-RESEARCH**

an example of War damage records in the Kingdom of the SHS

Summary: While working on the War damage records arrangement numerous questions about that period of our past arose in front of us. The article describes the history of war damage in the Kingdom of the SCS followed by the affair after World War II. The War Damage Fund is highlighted as an example when archival processing of documents leads to the illumination of certain events that have been neglected so far in historical science.

Key words: war damage, Kingdom of SCS (Serbs, Croats and Slovenes), affair, Weimar republic, World War I.

Uvod

Jedna od najznačajnijih aktivnosti u ukupnom procesu rada u arhivima je svakako sređivanje arhivske građe. Skoro pa da nije potrebno trošiti riječi o tome koju ulogu sređivanje ima u arhivskoj praksi. Zbog toga je i arhivska teorija posvetila veliku pažnju ovom procesu opisujući ga i smještajući u ukupnu djelatnost arhiva. Brojni teoretičari arhivske nauke, svrstali su sređivanje arhivskog materijala u centralnu aktivnost rada u arhivima. Vrlo brzo prepoznato je u arhivskoj teoriji da pravilno obavljanje ove radnje zahtijeva maksimalnu posvećenost arhivista i veliko stručno poznavanje arhivske problematike. Takođe, arhivska nauka je utvrdila da proces sređivanja građe iziskuje od njih i veliki nivo naučne obrazovanosti.

Ovakve zahtjeve u obradi arhivskog materijala dugo nije bilo moguće ispuniti. Međutim, unaprjeđivanjem arhivske službe u posljednjih par decenija došlo je do značajnih pomaka na ovom polju. Sve veći broj arhivskih radnika uspijeva da se adekvatno izbori sa izazovima koje pred njega stavlja struka. Tako proces sređivanja građe dobija na složenosti, jer je za uspješno izvršavanje zadataka potrebna multidisciplinarnost i poznavanje i po nekoliko naučnih oblasti. Drugim riječima, zbog različite provenijencije arhivskih dokumenata pri procesu obrade građe ne dolazi samo do veze između arhivistike i istorijske nauke, već u to mora biti uključeno i poznavanje drugih društvenih nauka, prava, ekonomije, etnologije, političkih nauka, a ponekad i prirodnih nauka. Rezultati koji se postižu u toku ovog procesa imaju višestruki značaj. Pored očigledne koristi za arhivsku praksu, dolazi do unaprjeđivanja arhivske struke i produbljivanja teorijskih dostignuća arhivistike kao nauke. Osim toga, da bi sređivanje arhivskog materijala moglo biti adekvatno obavljeno i građa stavljena u funkciju zadovoljenja korisničkih zahtjeva, potrebno je crpiti podatke iz više arhivskih fondova. Ovakva preklapanja predstavljaju dodatne izazove arhivskoj teoriji i nauci. Je-

dnako, ovako dobijeni rezultati i podaci koji se prikupe kroz sređivanje građe mogu imati značajnu naučnu vrijednost i poslužiti za dalja naučna istraživanja.

U ovom članku namjera nam je da opišemo jedan uspješan primjer kako rad na sređivanju građe može da dovede do rasvjetljavanja jednog važnog pitanja iz nacionalne istorije. Takođe, rad na obradi ovog fonda predstavlja dobar primjer multidisciplinarnog pristupa pri sređivanju arhivskog materijala. Za to smo odabrali rad na sređivanju fonda *Ratna šteta u Kraljevini SHS* koji se čuva u depoima Državnog arhiva Crne Gore.

Istorijat ratne štete

Kraj Prvog svjetskog rata donio je velike promjene na mapi Evrope. U vihorima rata nestala su četiri carstva - rusko, tursko, njemačko i austro-ugarsko, a umjesto njih organizovane su nove države po nacionalnim principima. Takođe, prema odlukama Versajske konferencije mira nastaje Liga naroda kao novo tijelo u međunarodnom pravu, preteča današnjih Ujedinjenih nacija, organizacija čiji je cilj bio očuvanje mira u svijetu i sprječavanje ponovnog izbijanja globalnog sukoba kakav je bio Veliki rat.

Kraljevina SHS proglašena je 1. decembra 1918. godine u Beogradu na osnovu odluka nekoliko regionalnih skupština o ujedinjenju i formiranju jedne države južnoslovenskih naroda. Među njima bila je i Podgorička skupština, iako nelegalno sazvana, čijom je odlukom Crna Gora izgubila svoju međunarodno priznatu nezavisnost i bezuslovno pripojena Kraljevini Srbiji i kao takva ušla u novu državu. Jedini izuzetak je Narodna skupština u Dobroti koja je donijela odluku da se, kao bivša regija Austro-Ugarske, prisajedini direktno u novoformiranu državu Srba, Hrvata i Slovenaca. Ovako uspostavljena država bila je po svojoj prirodi multinacionalna, multikonfesionalna tvorevina i jedina je koja odstupa od principa nacionalnosti promovisanog u Versaju.

Već od samih početaka, nova država Južnih Slovena nailazila je na poteškoće u svom funkcionisanju i prevazilaženju razlika između krajeva koji su ušli u njen sastav. Narod i teritorije koje su se našle u granicama nove Kraljevine, imali su do tada potpuno različite puteve istorijskog razvitka, nasljeđe i običaje, društveno-političku strukturu, ekonomske i saobraćajne sisteme. Rad na prevazilaženju ovih prepreka tekao je sporo, često sputavan različitim nacionalističkim interesima koji su često bili suprotstavljeni jedan drugom. Pored toga, ratna razaranja ostavila su traga na ukupni privredni i ekonomski život nove države. Pred vlastima Kraljevine trojednog naroda nalazio se težak zadatak, kako da spoje u jednu funkcionalnu cjelinu više različitih teritorija diferentnog društvenog i ekonomskog razvitka. Najbolji primjer za to je haos koji je vladao u saobraćajnoj mreži u novonastaloj državi. Naime, Kraljevina SHS naslijedila je pet željezničkih sistema. U Sloveniji pruge su bile vezane za Beč kao centar, u Hrvatskoj i Vojvodini za Peštu, Beograd je bio centar srpskog sistema željeznica, Bosna je imala svoj, u Makedoniji važio je osmanski sistem, a pruga Virpazar-Bar u Crnoj Gori bila je odvojena od bilo kojeg susjednog željezničkog sistema. Kako je to iskazao 1929. godine, Petar T. Popović koliko je teško da se „bez izvesnih napora drže u potpunoj ekonomskoj povezanosti, koju hoće država, delovi jedne balkanske kraljevine sa primitivnim narodom pretežno zemljoradničkim, proizišle iz delova triju država, od kojih je jedna bila azijska, druga evropska a treća balkanska.“¹ Na teritoriji koju je 1918. godine zaposjela Kraljevina SHS bio je izražen pravni partikularizam, odnosno nova država je naslijedila pravne sisteme Srbije, Crne Gore, Austro-Ugarske, Bugarske, Rumunije, kao i šerijatsko pravo. Ovi sistemi su bili na različitom stupnju razvijenosti i pred vlastima nove Kraljevine bio je težak zadatak da ih prilagodi potrebama moderne države.²

¹ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije*, tom I, Beograd, str. 34.

² Isto, str. 34.

Ni na planu ekonomije situacija nije bila mnogo bolja. Sve teritorije koje su ušle u novu državu bile su ratom razorene i u najvećem procentu privredno devastirane. Pored haosa u saobraćaju 1918. godine, u Kraljevini SHS vađilo je pet valutnih sistema: srpski dinar, austrougarska kruna, crnogorski perper, bugarski lev i njemačka marka. Odmah nakon ujedinjenja, donijeta je odluka o uspostavljanju nove jedinstvene valute – dinara, ali je usklađivanje monetarnog sistema i konverzija valuta potrajala nekoliko godina.³ Kraljevina SHS naslijedila je i tri vrste dugova. Morala je vraćati ratne dugove Srbije i Crne Gore, dugove ostalih teritorija koje su ušle u njen sastav i dugove na osnovu mirovnih sporazuma nakon rata kao pravni sljedbenik Austro-Ugarske. Kada se sve to sabere javni dug nove države Južnih Slovena iznosio je 25 milijardi dinara u 1925. godini, da bi se do 1937. godine popeo na 45 milijardi. Prema ovim ciframa, Kraljevina SHS bila je poslije Grčke najzaduženija zemlja na evropskom kontinentu.⁴ Zbog prevlađivanje valutnog haosa u kojem se našla, Kraljevinu je u prvim godinama njenog postojanja pogodila inflacija koja je trajala do januara 1923. godine, a tek u periodu od 1925. do 1931. godine dinar postaje stabilna valuta.

Ukupno teško stanje dodatno je komplikovalo postojanje raznolikih agrarnih sistema. To je nametnulo, kao jednu od najprećih mjera novih vlasti, uvođenje agrarne reforme i pravne unifikacije zemljišnog posjeda u državi što je bilo od sudbonosnog znaćaja za dominantno poljoprivrednu zemlju kakva je Kraljevina SHS. Njena prva vlada, na ćelu sa radikalskim prvakom Stojanom Protićem, proklamovala je ideju o agrarnoj reformi kao dijelu svog programa, ali je ubrzo naišla na otpor u Hrvatskoj i Sloveniji. Vladine mjere za bolje snabdijevanje i povezivanje poljoprivrednih regiona ostale su nedjelotvorne, pa je to otvorilo put špekulacijama i korupciji.⁵

³ Isto, str. 35.

⁴ Isto, str. 71.

⁵ Dr Bogdan Krizman, Vanjska politika jugoslavenske države 1918-1941, Zagreb, 1975, str. 11.

Kraljevina SHS je dosta očekivanja polagala na naplatu ratne štete od zemalja poraženih u Prvom svjetskom ratu, a najviše od Njemačke i Bugarske, kako bi nadoknadila dio materijalne štete od ratnih razaranja i uspostavila stabilan ekonomski sistem. Zato je pitanje ratnih reparacija istakla odmah delegacija nove Kraljevine na Konferenciji mira u Parizu uz podjelu ratne i trgovačke mornarice Austro-Ugarske, ratnog troška Srbije i likvidacije finansijskih odnosa Hrvatske i Ugarske.⁶ Međutim, na puta ka ostvarenju svojih ciljeva delegacija je naišla na velike teškoće već na samoj Konferenciji. Prvi problem je bio priznanje nove južnoslovenske države. Za razliku od Srbije i Crne Gore, koje su i prije rata bili punopravni međunarodni subjekti, nova država sa teritorijama otcijepljenim od Austro-Ugarske, nije imala priznanje Sila pobjednica. Prva sila koja je priznala Kraljevinu SHS su SAD, 7. februara 1919. godine. Za njom su slijedile Velika Britanija i Francuska, pa se Kraljevina SHS 28. juna 1919. godine prilikom potpisivanja mirovnog sporazuma s Njemačkom našla kao punopravna potpisnica. Međusobno priznanje između Kraljevine SHS i susjednih zemalja zavisilo je od razgraničenja i rješavanja teritorijalnih sporova. Ti sporazumi bili su usko vezani i za pitanje reparacija. Tako Kraljevina SHS odbija da potpiše Ugovor o miru sa Austrijom u Sen Žermenu 1. septembra 1919. godine, upravo pravdajući se odredbama o reparacijama. Svoj potpis na taj dokument će staviti tek 5. decembra iste godine.⁷

Versajskim mirom, države pobjednice u Prvom svjetskom ratu nametnule su poraženim nacijama plaćanje ratnih reparacija. Tokom dvadesetih godina XX vijeka izvršenje tog dijela mirovnog ugovora nije tekao glatko. Visina računa za ratnu štetu, koji su pobjednici dostavili suprotnoj strani, bila je previsoka i teško ostvariva. Što se tiče Kraljevina SHS ona je svoju ratnu štetu procijenila na oko 666 miliona zlatnih

⁶ Isto, str. 13.

⁷ Isto, str. 17.

njemačkih maraka. Ekonomska situacija u poraženim zemljama, posebno u Njemačkoj, nakon rata nalagala je odgovlačenje sa isplatama ratne štete. Tako se pitanje ratnih reparacija pojavilo kao ozbiljan diplomatski problem na međunarodnoj sceni. Radi rješavanja tog problema sazvana je međunarodna konferencija 1922. godine u Đenovi na kojoj je Njemačka tražila da se proglasi moratorijum na plaćanje ratnih reparacija.⁸ Na marginama ove konferencije postignut je sporazum oko razgraničenja Kraljevine SHS i Italije, u malom mjestu Rapalu nadomak Đenove, ali generalno konferencija nije dala rezultata. Jedini značajni događaj po kojem će ostati upamćena je izlazak na međunarodnu scenu i diplomatsko priznanje SSSR-a od strane ostalih velikih sila. Propast pregovora u Rapalu primorao je Francusku da djeluje unilateralno i u januaru 1923. godine okupira Rursku oblast, srce njemačke industrije, kako bi eksploatacijom tamošnje proizvodnje uglja i gvožđa nadoknadila plaćanje reparacija koje je Njemačka odbila. Ovaj potez nije donio dobra ni jednoj strani. Njemačka je podsticala pasivan otpor radnika okupacionim vlastima, što ju je još više gurnulo ka hiperinflaciji i bankrotu zemlje. S druge strane, Francuska se našla međunarodno izolovana zbog svojih ishitrenih poteza i čitava operacija pretvorila se u fijasko. Eksploatacija uglja tokom okupacije jedva da je nadoknadila troškove administracije na toj teritoriji.⁹

Nove vlasti u Vajmarskoj republici, predvođene kancelarom Štrezemanom, ipak su se odlučile da sprovedu politiku „ispunjavanja obaveza“ umjesto da se konfrotiraju sa silama pobjednicama. Prvo na redu pitanje na novom kursu njemačke politike bilo je pitanje ratne štete. Pošto su ostale države pobjednice, sem Francuske, bile spremne da pregovaraju o tom pitanju kako bi od Njemačke i ostalih poraženih naroda izvukli bar dio reparacija, Štrezeman je vidio u tome šansu. Radi rješavanja spora, Vajmarska republika je predložila me-

⁸ Henri Kisindžer, *Diplomatija*, Beograd, 2011., str.228.

⁹ Isto, str. 234.

đunarodnu arbitražu. Zbog blamaže sa okupacijom Rura, Francuska je morala da pristane na ovu njemačku inicijativu kojom je utvrđena nova dinamika plaćanja ratne štete. Međunarodnim forumom, koji je uspostavljen tom prilikom, predsjedavao je američki bankar Čarls Dž. Doz u svojstvu „nepriistrasnog arbitra“, a forum je počeo sa radom u novembru 1923. U aprilu 1924. godine odbor kojim je predsjedavao Doz donio je preporuke, koje su prihvaćene, a koje su propisivale niže rate ratnih reparacija sa periodom isplate od pet godina.¹⁰ Pogrešno vođena politika sila pobjednica u Prvom svjetskom ratu, naročito Francuske, dovela je do paradoksalne situacije. Kako je Francuska insistirala na plaćanju ratne štete kako bi održavala ekonomski slabu Vajmarsku republiku, to joj je sputalo ruke kada je Njemačka iskoristila situaciju za svoje privredno jačanje. Naime, nakon prihvatanja Dozovog plana reprogramiranja reparacija, vlasti Vajmara su isplatile oko jedne milijarde ratne štete u roku od pet godina. Za to vrijeme, Njemačka je od SAD uzela oko dvije milijarde kredita čime je pokrila gubitke i dobila osnovu za stabilizovanje svoje privrede.¹¹ Time je njemačka diplomatija izvojevala pobjedu nad silama pobjednicama Prvog svjetskog rata.

Versajskim ugovorom 1918. godine dodijeljeno je pravo građanima Francuske, Belgije, Srbije i Crne Gore na naplatu ratne štete na račun Njemačke. Pravo na naknadu štete imala su sva pravna i fizička lica, a ratna šteta je procijenjena na 5,5 milijardi zlatnih franaka. Na osnovu ovoga ugovora 1920. godine Kraljevina SHS donijela je Uredbu o naknadi štete prouzrokovane ratom 1914-1920. godine. Po ovoj Uredbi pravo na naknadu štete imali su samo raniji građani Kraljevine Srbije i Crne Gore, a podanici država Njemačke, Austrije, Mađarske, Turske i Bugarske, nijesu dobili pravo na naknadu. Štetu su procjenjivali i utvrđivali sudovi za ratnu štetu koje je obrazovalo Ministarstvo pravde.

¹⁰ Isto, str. 237.

¹¹ Isto.

Sudovi za ratnu štetu imali su dva stepena i to:

- Prvostepeni sudovi za ratnu štetu
- Viši sud za ratnu štetu.

Prvostepeni sud za ratnu štetu sačinjavali su predsjednik i dvojica sudija, a Viši sud predsjednik i šest sudija.

U članu 3. pomenute Uredbe kaže se da pravo na naknadu imaju sve štete koje su prouzrokovane na imovini:

- a.) Neprijateljskim operacijama na kopnu, vodi ili iz vazduha; kao i svim radnjama i postupcima neprijateljskih vlasti i njihovih organa, bilo na teritoriji Srbije ili van nje;
- b.) Mjerama preduzetim ili radnjama izvršenim za odbranu ili oslobođenje teritorije srpske, bilo od strane srpske ili savezničke vojske;
- c.) Zločinima i prestupima izvršenim protivu svojine od strane lica, koja su se koristila dezorganizacijom javne vlasti, usljed ratnih događaja;
- d.) Evakuacijom vojske ili stanovništva, ili pri njihovom povratku u Srbiju.

Ratom prouzrokovane štete opisane su u članu 4 i smatraju se:

1. Sve rekvizicije pokretnih stvari uaturi izvršene od strane neprijateljskih kao i srpskih ili savezničkih vlasti, ako nijesu plaćene, i ratne kontribucije u novcu ili naturi:
2. Štete na nepokretnostima:
 - a.) Djelimično ili potpuno rušenje ili oštećenje građevina i zgrada uopšte;
 - b.) Oštećenje zemljišta;
 - c.) Oštećenje ili uništenje nepokretnosti: šuma, voćnjaka, dudara, livada, zabrana, vinograda, bašta, blagorodnih drveta, upropašćenih plodova 1914, 1915, i 1918. godine prilikom neprijateljskog nastupanja i odstupanja, ograde, itd.;
 - d.) Odošenje, kvar, djelimično ili potpuno uništenje instalacija uopšte, mašinerija, aparata, sprava, alata, pribora

i sličnih predmeta koji pripadaju kakvom trgovačkom, industrijskom, rudarskom, zanatskom, šumarskom ili poljoprivrednom preduzeću, a koji se smatraju kao nepokretnosti po namjeni;

3. Oduzimanje, uništenje ili propast djelimično ili u cjelini svih pokretnih dobara i predmeta, kao što su: knjige (biblioteke), gotov novac, nakit i dragocjenosti, sabrane žetve i svi poljoprivredni proizvodi, stoka, i sve domaće životinje, sirovine, polupreradačevine, roba, drvena i gvozdena građa, sprave, alati, prevozna sredstva na suvom i u vodi sa priborom, pribor uopšte, namještaj, pokućanstvo, obuće, rublje i odjeća, pića, itd.

Naknada šteta, koji proističu iz gubitka života, tjelesnih povreda, onesposobljenja i bolesti, biće predmet naročitog Zakona.

Oštećeni, njegov zastupnik ili staralac, izložiće u prijavnom listiću za naknadu sve štete u imovini. Prijave se podnose opštinskom sudu, i to:

1. Za nepokretnosti u mjestu gdje je šteta učinjena;
2. Za pokretnosti i sve ostale štete u mjestu gdje je šteta učinjena ili gdje oštećeni stalno stanuje, a po izboru oštećenog;
3. No preduzimači za građenje željezničkih i suvozemnih puteva, mostova, propusta, odbrambenih nasipa, kanala za drenažu i tome podobnog, ako se dotični radovi nalaze u nadležnosti više opština, prijavu za naknadu štete, ukoliko su oni (preduzimači, prim.a) oštećeni, učiniće kod opštine gdje je sjedište onog lica (fizičkog ili pravnog), za čiji su račun ovi radovi vršeni. Ovo važi i za pravna tijela za čiji je račun ovo rađeno, pa je izrada preduzimaču isplaćena.

To važi i za sve objekte, koji su bili u upotrebi, pa uništeni ili oštećeni.

Jedna ista šteta može biti prijavljena samo na jednom mjestu, a već podnijeta prijava može se samo pred nadležnim prvostepenim sudom za ratnu štetu dopuniti ili izmijeniti.

Kraljevina SHS 1922. godine donijela je *Zakon o isplati ratne štete* dosuđene po *Uredbi o naknadi štete* od 30. juna 1920. godine. Ovim *Zakonom* dosuđena je naknada ratne štete građanima, ustanovama i samoupravnim tijelima predratne Kraljevine Srbije i Crne Gore i isplaćuje se dva i po procenta državnom rentom, koji se ovim zakonom ustanovljava. Dva i po procenta državne rente, kojom se isplaćuje ratna šteta sastoji se iz državnih obveznica sa nominalnom vrijednošću od 1000 dinara. Obveznice ove dva i po procenta državne rente amortizuju se za 50 godina računajući od 1. januara 1924. godine po amortizacionom planu, koji će za svaku narednu godinu utvrđivati Uprava državnih dugova. Sva dobra koje država dobije od država osuđenih na naknadu ratne štete, a nijesu za državne potrebe namijenjena, upućivaće se Upravi za ratnu štetu koja će ih raspoređivati na sve okruge predratne Kraljevine Srbije i Crne Gore, vodeći računa o naseljima, potrebama i oštećenosti tih okruga i prodavati za obveznice i bonove. Prvenstvo na sva dobra koja se budu ma kojim putem po ovom Zakonu nabavila od država dužnih da plate ratnu štetu, imaju porodice poginulih u ratu kojima je dosuđena invalida, zatim invalidi, potom lica čije su kuće popaljene i lica čija šteta ne prelazi 5.000 dinara i najzad u posljednjem redu ostali oštećeni građani i ustanove. Ministarstvo pravde i Ministarstvo finansija dužni su podnositi Narodnoj skupštini svake godine u januaru izvještaj o isplatama ratne štete za minulu godinu kao i stanje fonda za ratnu štetu. Ministarstvu pravde stavlja se u dužnost da obrazuje sudove za ocjenu ratne štete onih lica koji nijesu bili podanici predratne Kraljevine Srbije i Crne Gore, a koja žive ili su živjela duž vojišta prema Srbiji i Crnoj Gori, a šteta im je učinjena u toku 1914. i 1915. godine. Uređenje i postupak ovih sudova propisat će se pravilnikom, koji će izdati Ministarstvo pravde, držeći se načela sadržanih u *Uredbi o naknadi štete* od 30. juna 1920. godine.

Prijavljivanje ratne štete vršilo se preko prijavne liste koju su za seoske opštine popunjavali opštinski sudovi, a prijavne liste za opštine varoške i varošice, popunjavaju sami podnosioci. Prijavnih lista ima pet i to:

- Prijavna lista br. I u koju se upisuje šteta zemljoradnika i poljoprivrednih imanja;
- Prijavna lista br. II u koju se upisuje šteta industrijskih, trgovačkih i zanatskih preduzeća i radnji kao i banke i sva akcionarska društva;
- Prijavna lista br. III u koju se upisuje sva privatna šteta kao i štete onih lica koja ne ulaze ni u jednu raniju kategoriju, kao: činovnika, penzionera, advokata, ljekara, rentijera, radnika, itd;
- Prijavna lista br. IV u koju se upisuju svi oni koji su bili internirani, proganjani, hapšeni, itd. i oni koji su usljed toga iznemogli i onesposobljeni za rad;
- Prijavna lista br. V u koju se upisuju stradali prema kategorijama.

Poslije Drugog svjetskog rata vlasti FNRJ preuzele su na sebe obavezu isplate ratne štete i prije 1941. godine.

Postupak sa isplatom ratne štete i naknade u praksi se nije odvijao na opisani način upravo zbog postupka države prilikom donošenja *Zakona o isplati ratne štete* dosuđene po *Uredbi o naknadi štete*. Okružni sudovi su radili na sastavljanju obrazaca za prijavu ratne štete od strane pojedinaca. Danas znamo da je samo u Okrugu cetinjskom za period od 1918. do 1924. godine, građanima dosuđeno 6 166 slučajeva ratne štete.

Suštinski Kraljevina SHS je donošenjem ovog akta narušila odredbe Versajskog ugovora o miru kojim je definisano da Njemačka ima obavezu isplate ratne štete neposredno privatnim, pravnim i fizičkim licima sa teritorije Kraljevine Srbije i Crne Gore kojima je šteta pričinjena. Ovim aktom država je preuzela na sebe obavezu da isplati ratnu štetu putem

obveznica sa 2,5% rente, a da se ona pojavi kao potražilac od Njemačke-Vajmarske Republike. Kasnije je Kraljevina SHS izgubila spor pred Međunarodnim sudom pravde u Hagu koji je vodila protiv Njemačke u ovom slučaju, upravo zbog neposjedovanja aktivne legitimacije.

Rezultat donošenja ovog *Zakona* na unutrašnjem planu je rezultirao velikom aferom koja je potresla Kraljevinu SHS i ostavkom Milana Stojadinovića, ministra finansija koji je bio glavni akter afere i svih špekulacija. Naime, radi se o tome da je država emitovala obveznice ratne štete nominalne vrijednosti 1000 dinara, koje je dodijelila onima kojima je dosuđena odšteta u odgovarajućem iznosu. Obveznice su hartije od vrijednosti čija je stvarna vrijednost na tržištu bila vrlo niska upravo zbog činjenice da je na ovaj način sa Vajmarske Republike skinuta obaveza isplate ratne štete privatnim, pravnim i fizičkim licima. Realna vrijednost na tržištu ovih obveznica bila je 80 dinara, a onih zemljoradničkih čak i niža – 30 dinara, tako da je ratna odšteta potpuno obezvrijeđena za imaoce obveznica. U takvoj situaciji, na predlog ministra finansija Milana Stojadinovića, pripremljen je plan da država otkupi obveznice ratne štete po cijeni od 500 dinara za svaku. Ovo je pravdano time da se donekle realno obeštete imaoći obveznica za pretrpljenu ratnu štetu. U stvarnosti je bilo potpuno drugačije jer je kreator plana, Milan Stojadinović, upoznao određene ministre i banke koji su na tržištu otkupili obveznice po tržišnoj cijeni (30-80 dinara), a kada je *Zakon* usvojen prodali su ih državi po cijeni od 500 dinara. Suštinski je na ovaj način nekoliko banaka i ministara ostvarilo dobit od preko 400 miliona dinara putem ove špekulacije.

Poslije Drugog svjetskog rata ova afera je bila istraživana od strane tadašnje UDB-e. Sve detalje afere njima je 1952. godine otkrio Đorđe Bodi, jedan od učesnika afere. Međutim, iako je afera imala značajnu ulogu u društvenom životu Kraljevine Jugoslavije, istorijska nauka nije prepoznala njen značaj, pa je cijeli događaj ostao zaboravljen.

Rad na fondu „Ratna šteta“

Više od pola vijeka nakon posljednjeg pomena ove afere, počeo je rad na sređivanju dokumentacije o tom pitanju koja je sačuvana. Arhivistička obrada ove građe ispostavila se kao delikatan posao koji iziskuje veliku posvećenost i stručnu osposobljenost arhivista za njeno sređivanje. Takođe, ponovo je čitav slučaj izašao na svjetlost dana i otvorio se za dalja naučna istraživanja.

Fond „Ratna šteta“ nastao je namjenski kao tematska cjelina koja je izdvojena iz građe sudova zbog njenog specifičnog sadržaja. Tematsku strukturu sadržaja fonda čine: građa Prvostepenog suda Sreza cetinjskog, Prvostepenog suda Sreza čevskog, Prvostepenog suda Sreza riječkog i Prvostepenog suda varoši Cetinje; žalbe, tužbe, presude, apelacije pred pomenutim prvostepenim sudovima. Pored građe iz ovog fonda dokumenti o ratnoj šteti sačuvani su se još i u fondovima Okružnog načelstva Cetinje i Srpsko-arbanske banke. Ovaj arhivski materijal prošao je svoj dosta specifičan put do depoa Državnog arhiva Crne Gore. Tako ponekad može da se desi da je istorijat samog fonda interesantniji nega sama građa koja se nalazi u njemu.

Za vrijeme Zetske banovine, tokom trajanja afere, brigu o građi vodio je stvaralac po pravilima koji su bili propisani zakonom i uređenom načinu kancelarijskog poslovanja. Za vrijeme Drugog svjetskog rata građa ovih sudova bila je smještena zajedno sa građom Kraljevske banske uprave u zgradi Zetske banovine i o njoj se formalno nije niko starao.

Za razliku od građe Kraljevske banske uprave kojoj je veliki dio građe uništen i predat preduzeću za preradu starog papira (novembra 1946. godine), građa sudova je dobro sačuvana, o čemu govori njena cjelovitost i jezgrovitost.

Izgradnjom vlasti u Jugoslaviji donose se i prvi propisi kojima se uređuje pitanje zaštite kulturnih dobara gdje spadaju i arhivalije. Među prvima je *Odluka o zaštiti, čuvanju*

kulturnih spomenika i starina, koju je donio Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije, a potpisao Josip Broz Tito. Ona predstavlja prvi korak u fizičkom obezbjeđenju arhivalija i zgrada u kojima su smještene. Sljedeći korak predstavlja Naredba o privremenom osiguranju arhiva, koju je donijela Vlada FNRJ, a reguliše potpunije zaštitu arhivske građe i arhiva. Na taj način građa fonda Ratna šteta dospijeva u posjed Državnog arhiva Crne Gore. Nakon izdvajanja dokumenata kao posebne cjeline, što je samo po sebi specifičan arhivistički proces, pokrenut je proces njegovog arhivističkog sređivanja. U smislu pravilnog vrjednovanja ove građe i sagledavanja njenog značaja za nauku, odmah je postalo jasno da se moraju upotrijebiti znanja iz više oblasti. Arhivski materijal zastupljen u fondu mogao je poslužiti za naučna istraživanja nekoliko naučnih disciplina, a imao je vrijednost i u imovinske i javno-pravne svrhe.

Istorijski značaj ove građe ogledao se u tome što je predstavljao jezgrovitu dokumentarnu osnovu za sagledavanje jednog društvenog procesa u periodu između dva svjetska rata. Njena očuvanost kao dokumentarne cjeline domaće provincije daje osnovu za interdisciplinarni istraživački pristup crnogorskoj prošlosti. Na temelju nje je moguće rekonstruisati rad sudova u tadašnjoj Zetskoj oblasti, a kasnije i Banovini, kao i lokalnih organa vlasti. Takođe, zbog velikog broja imena građa ovog fonda može da posluži za etnografska, statistička i demografska istraživanja, a pomen velikog broja lokaliteta i u geografskim studijama. Građa koja pripada bankama ilustruje dalja berzanska mešetarenja sa obveznicama ratne štete, pa može da posluži za proučavanje tadašnjeg tržišta i ukupnog finansijskog prometa. Stoga ona predstavlja značajnu polazišnu tačku u istraživanjima ovog perioda u pravu, ekonomiji, politikologiji, statistici, demografiji, sociologiji, geografiji. Mada su u našoj nauci još uvijek rijetki pokušaji multidisciplinarnog pristupa proučavanju crnogorske prošlosti, fond „Ratna šteta“ predstavlja zaista izvanredan pri-

mjer takve mogućnosti. Upravo u procesu arhivske obrade ovog materijala pokazala se potreba za interdisciplinarnim pristupom. Bez primjene znanja iz više naučnih oblasti ne bi bilo moguće sagledavanje specifičnog značaja ove građe, jer striktnom primjenom arhivističkih metoda građa bi ostala razdijeljena u nekoliko fondova. U tom slučaju bi bila znatno razrijeđena, a time i nedostupnija korisnicima. Isto tako, izostalo bi i pravilno vrjednovanje ovih dokumenata, a izrada informativnih sredstava o fondu bila bi nemoguća.

Zaključak

Radom na sređivanju fonda „Ratna šteta“ dosegnute su neke granice u arhivistici, ali i otvorena nova istraživačka područja. Kako bi se pravilno odgovorilo na moderne izazove koji se postavljaju pred arhivskom službom, ispostavilo se neophodnim podizanje obrazovnog kapaciteta arhivista. Na taj način, otvorile su se nove perspektive u procesu obrade arhivske građe. Zato je fond „Ratna šteta“ najbolji primjer. Sređivanjem arhivskog materijala, njegovim izdvajanjem u posebnu cjelinu, pokrenuta su mnoga pitanja od važnosti za više nauka. U cilju adekvatno vrjednovanja građe, daljim istraživanjem je utvrđeno da ima još dokumenata, rasutih po drugim fondovima, koji svjedoče o istom događaju. Na kraju procesa sređivanja, došlo se do zanimljivih naučnih rezultata u rasvjetljavanju važnog događaja iz naše prošlosti koji je do sada bio nepravedno zapostavljan u domaćoj historiografiji. Arhiv i arhivisti su svojim znanjem i radom doprinijeli da ovaj materijal bude spašen od zaborava i predöen naučnoj javnosti. U tom smislu i ovaj rad je skroman doprinos da se građa iz fonda „Ratna šteta“ predstavi u punom svom obimu kako bi na pravi način bila iskorišćena od strane naučnih radnika i ostalih korisnika.

UDK 930.25:33

Mr Dragoljub ŠAROVIĆ

EKONOMSKA NAUKA I ARHIVISTIKA odnos i međusobni uticaj

Rezime: U radu se analizira uzajamni odnos između ekonomske nauke i arhivistike. Navedeno je više aspekata, odnosno oblasti ovog uticaja, koji i u jednoj i u drugoj nauci, ali i u crnogorskoj nauci, nijesu dovoljno izučeni. Time su one određenim dijelom izgubile i na svom stručnom i naučnom integritetu. Zbog toga je ovaj rad motivisan željom da značajnije doprinese naučnom izučavanju navedene teme i prevazilaženju ovih problema.

Ključne riječi: ekonomska nauka, arhivistika, odnos, međusobni uticaj.

ECONOMIC AND ARCHIVAL SCIENCE relationship and mutual influence

Summery: The paper analyzes the mutual relationship between economic and archival science. Several aspects, or areas of this influence, have been cited, which in both the sciences as well and whole the Montenegrin science have not been sufficiently studied. Thus, they have lost a certain part of their professional and scientific integrity. This is why this work is motivated by a desire to make a significant contribution to the scientific study of the subject and overcoming these problems.

Keywords: economic science, archival science, relationship, relationship, mutual influence.

I. Šta se dešava u svjetskoj ekonomiji? Propadanje, stagnacija ili napredak? Koliko god se ekonomisti trudili, odgovore na ova i mnoga druga slična pitanja ne može dati samo ekonomska nauka. Zašto? U traženju odgovora uvijek se potrebno vratiti na izvor problema. A problem je način na koji se ekonomija studira. Naime, većina studenta ekonomije se tokom studija, osim ekonomije, ozbiljnije ne bavi i drugim naukama neophodnim za razumijevanje čovjeka i njegovog ukupnog stanja. U skladu sa tim, oni nemaju obavezu izučavanja istorije, filozofije, psihologije, politikologije, arhivistike i drugih nauka. Tako postaju osobe koje imaju ozbiljne teškoće u sagledavanju cjeline društvenih tokova i ponašanja iz čega slijede nerealni ekonomski modeli koji se primjenjuju u praksi. Još je tokom XIX vijeka jedan od najvećih ekonomista i filozofa svoga doba Džon Stjuart Mil saopštio da pojedinac ne može biti dobar ekonomista ako je isključivo ekonomista. Nekada su velikani ekonomije izučavali mnogo toga mimo ekonomije. Na primjer, Džon Mejnard Kejnz je bio diplomirani matematičar koji je počeo izučavati antičke klasike. Nakon toga je godinu dana intenzivno izučavao ekonomiju i postao ugledni profesor ekonomske nauke, koji je tridestih godina XX vijeka predvodio revoluciju ekonomskog razmišljanja. Dobitnik Nobelove nagrade za ekonomiju Fridrih Hajek, austrijski liberlni ekonomista i politički filozof, čuven po svom djelu „Put u ropstvo”, po osnovnom obrazovanju doktor pravnih i političkih nauka, intenzivno je izučavao psihologiju, filozofiju i anatomiju (mozga). Predavao je ekonomiju od Londonske škole ekonomije do univerziteta u Čikagu.

Jedna od nauka koja može biti od velike koristi ekonomistima da svoje modele zasnivaju na realnijim pretpostavkama je i arhivistika. U tom smislu se u ovom radu pažnja koncentriše na odnose i međusobne uticaje ekonomske nauke i arhivistike, kao izvora za istoriju ekonomije i opštedruštvene potrebe. Ekonomija je kao nauka u današnjem obliku definisana 1947. od strane nobelovca Pola Samjuelsona: „Ekonomija je proučavanje o tome kako se

ljudi opredjeljuju da koriste rijetka, ili ograničena, sredstva proizvodnje (zemlju, rad kapitalna dobra kao što su mašine, tehničko znanje) da bi proizveli razna dobra kao što su (pšenica, goveđe meso, kaputi, koncerti, putevi, bombarderi, jahte) i da bi ih raspodijelili na razne pripadnike društva zadovoljavajući njihovu potrebu za potrošnjom”.¹

Jedan od najvažnijih zahtjeva koji se postavlja pred ekonomiju je da odgovori na pitanja: Šta? Kako? Za koga? Različita društva koja imaju različite ekonomske sisteme na ova pitanja daju različite odgovore. Tako, imamo društva sa komandnom-planskom ekonomijom i društva sa tržišnom ekonomijom. Karakteristično za savremeni svijet je to što ni jedno društvo nije u potpunosti prihvatilo isključivo jedan od ova dva sistema.

Umjesto toga svijet gradi njihovu kombinaciju, iz čega slijedi da u društvima preovladava mješovita ekonomija. Za razliku od pristalica tržišne ekonomije, zagovornici komandne-planske ekonomije smatraju da je intervencija države najbolji način kontrole ekonomije. Komandna ekonomija podrazumijeva postojanje centralnog planskog entiteta koji odlučuje o ukupnom ekonomskom sistemu. Ovakav pristup je bio predmet oštih kritika raznih ekonomskih škola, između kojih se po oštini izvaja austrijska ekonomska škola. U skladu sa analizom ekonomskih zakonitosti i pojava u društvenoj reprodukciji, predmet izučavanja ekonomije je podijeljen na dvije glavne oblasti: mikroekonomiju i makroekonomiju.

Naziv makroekonomija potiče od grčkih riječi makros što znači veliki i oikonomija -ekonomija. Ona obuhvata istraživanje ukupnih privrednih veličina. Proučava probleme društvene privrede, kao cjeline (privredni rast i razvoj, investicije, inflaciju, zaposlenost, platni bilans, itd). Mikroekonomija znači izučavanje pojedinačnih ekonomskih odnosa, veličina i pojava koji su u vezi, kako sa pojedincem, tako i sa preduzećem (organizacija preduzeća, troškovi proiz-

¹ Pol Samjuelson & Vilijam Nordhaus, *Ekonomija*, Zagreb 2000.

vodnje, štednja građana, troškovi života pojedinca, itd). U skladu sa tim mikroekonomija proučava privredne subjekte - domaćinstva i preduzeća sa aspekta proizvodnih troškova.

Sa aspekta oblasti primjene ekonomija može biti teorijska, ali i primijenjena nauka. Teorijska ekonomija je zastupljena u naučnim istraživanjima i proučava i objašnjava privrednu stvarnost, uopštava svoje zaključke i naučnom analizom dolazi do opštih pravilnosti čime se otkrivaju ekonomske zakonitosti. Primijenjena ekonomija je bliža konkretnoj stvarnosti. Koristeći opšte ekonomske zakonitosti i posmatrajući društvo u datom periodu i vremenu ona neposredno utiče na društveni i privredni život pojedinih preduzeća, zemalja i svijeta u cjelini.

U modernoj ekonomiji imamo četiri pristupa analiziranja ekonomskih fenomena: kenzijanski, monetaristički, novoklasični (oslanja se na teoriju racionalnih očekivanja) i pristup koji se oslanja na teoriju ponude.² Na osnovu učenja Džona Mejnarada Kejnza, vodećeg ideologa državnog kapitalizma, uspostavljen je tokom 1933.godine takozvani *New Deal*, to jest mjere pomoću kojih je smanjena nezaposlenost i otpočeo proces izlaska iz ekonomske krize. Njegova glavna teza je bila da je prošlo vrijeme liberalizma i da se samo državnom intervencijom u svim oblastima ekonomskog života može održati postojeći poredak. Nastala je ideja o mješovitoj privredi koja se zasnivala na privatnoj svojini i privatnoj motivaciji i državnoj svojini i motivaciji koja proističe iz državnih interesa. Kejnz je ukupni nivo nacionalnog dohotka i zaposlenosti vezivao za međusobno djelovanje investicija i štednje.

Sredinom XX vijeka javlja se monetarizam kao antiteza „kenzijanstvu“ čiji je osnivač nobelovac Milton Fridman. Monetaristi su protivnici državne intervencije u ekonomiji tvrdeći da je tržište samoregulišuće. U osnovi njihovog učenja je djelovanje novca na proizvodne tokove, investicije, potrošnju i cijene. Poput monetarista, predstavnici nove škole klasične

² FON Beograd, www.puskice.org

makroekonomije podržavaju samoregulišući karakter tržišta, koji isključuje djelovanje države u ekonomiji. Oni polaze od „teorije racionalnih očekivanja“. To znači da se pojedinci i preduzeća uvijek ponašaju racionalno. Racionalno ponašanje pojedinaca znači njihovo racionalno očekivanje, pa slijedi da je državna intervencija nepotrebna. Oni takođe smatraju da u privredi uvijek vlada puna zaposlenost.

Ekonomski koncept koji se zasniva na ekonomiji ponude u centar svoje analize stavlja ponudu. U vrijeme inflacije kad je u opticaju mnogo više novca nego robe rješenje nije u smanjenju tražnje, već u povećanju ponude. Na taj način se postiže stanje njihove ravnoteže. Predstavnici ovog koncepta se zalažu za ograničenu državnu intervenciju na tržištu.

U cilju boljeg razumijevanju odnosa i međusobnog uticaja ekonomije i arhivistike dobro će poslužiti sljedeći primjer koji se tiče cijena pamuka.³ Ekonomisti, uopšteno, pretpostavljaju da se cijene pamuka kreću u dva različita ritma, od kojih je jedan sređen, dok je drugi nasumičan. Posmatrano na dugi rok, ove cijene zavise od stvarnih ekonomskih sila - od uspona i padova tekstilne industrije u nekoj državi ili od otvaranja novih međunarodnih trgovačkih veza i slično. U kratkom vremenskom roku, cijene se mijenjaju manje-više nasumično.

Poznato je da se ekonomija bavi ljudima kao najneuhvatljivijim stvorenjima od svih živih bića jer oni, po svojoj volji, mogu raditi šta im padne na pamet. Ta činjenica je obeshrabrujuća. Međutim, ekonomisti imaju i jednu prednost koja se sastoji u tome što u svijetu ekonomije svakakve cifre, poput rijeke, stalno pritiču. Cifre o cijenama pamuka, koje su se u Americi bilježile više od sto godina neprekidno, iako stare, bile su kompletne i idealne za obradu zahvaljujući arhivima. Iako ekonomisti nijesu mogli da dokažu zašto se cijene mijenjaju, oni su ipak imali uvjerenje da male, privremene promjene cijena nemaju nikakve veze sa velikim, dugoročnim promjenama. Brze fluktuacije dolaze i prolaze nasumično; u

³ Džeјms Glajk, Haos, prevod sa engleskog, Narodna knjiga 2001.

toku jednog dana cijena skoči, padne, smiri se - ona je, dakle, nepredvidiva. Dugoročne promjene cijena, međutim, sasvim su druga vrsta problema jer su kretanja cijena tokom mjeseci, godina i decenija determinisana dubokim makroekonomskim silama, trendovima rata ili recesije, silama koje bi, bar u teoriji, trebalo da budu shvatljive.

Dakle, stogodišnji arhivirani podaci o kretanju cijena pokazivali su sa jedne strane „zujanje“ kratkoročnih fluktuacija, a sa druge strane, signal dugoročnih promjena. Kada su stručnjaci ubacili u IBM-ove kompjutere pravu hrpu informacija o cijenama pamuka, dobili su nevjerovatne podatke. Ti isti brojevi koji su (gledano sa stanovišta normalne distribucije) davali mnoštvo lutanja, proizveli su (gledano sa stanovišta skaliranja - mijenjanja razmjera) simetriju. Ne simetriju lijevog i desnog, niti gornjeg sa donjim, nego simetriju u drugom smislu riječi. Slika u malim razmjerama bila je simetrična sa slikom u velikim razmjerama.

Svaka pojedina promjena cijena pamuka bila je nasumična i nepredvidiva. Ali način na koji su se te promjene nizale - poredanost promjena u sekvence, u nizove - savršeno se podudarao sa dnevnim skokovima i padovima, i sa mjesečnim skokovima i padovima. Ukazala se, nakon provedene analize, nevjerovatna istina: varijabilnost tih cijena ostala je konstantna, tokom šezdeset burnih godina svjetske istorije, a to znači i tokom Prvog svjetskog rata, i Velike ekonomske krize, i Drugog svjetskog rata. U hrpama najneurednijih podataka živjela je jedna neočekivana vrsta središtenosti.

Čak i danas nakon razarajućih kriza koje su posljedica neznanja i sljepila o stvarnom svijetu, imamo ugledne ekonomiste koji tvrde da kao odgovor moramo stvarati nove modele. Navedeni primjer pokazuje da oni moraju shvatiti kako se stvarnost može bolje razumjeti samo ako se opet počnu uzimati u obzir istorija privređivanja i istorija ekonomskih nauka. Želimo li razumjeti sadašnju privrednu krizu, moramo se okrenuti istoriji ekonomske misli koja se u velikom dijelu nalazi pohranjena u arhivima.

II. Odnos i uzajamni uticaj arhivistike i ekonomske nauke u tematskom pogledu kod nas nije dovoljno ili je, bolje reći, zanemarljivo malo obrađen, tako da o njemu i nema literature: knjige, časopisi, i dr. Odnosi i međusobni uticaji između ovih nauka su veoma složeni i kompleksni. Pošto bi njihovo šire izučavanje prevazišlo okvire autorskog rada u časopisu, zapravo bilo bi temom šire naučne obrade i izučavanja u nekoj od knjiških publikacija, magistarskog ili doktorskog rada ovdje se ukazuje samo na neke od njih, više pojedinačne i egzemplarne. Ni sa jednog aspekta nije sporan samostalan status arhivistike; samostalna je nauka sa jasno određenim predmetom i metodama istraživanja. Arhivistika kao društvena nauka, pripada korpusu informacijskih nauka zajedno sa: muzeologijom, bibliotekarstvom, enciklopedistikom, komunikologijom i dr.⁴

Povezana je sa mnogim naučnim oblastima, naročito društvenim, jer im je potrebna svojim saznanjima i informacijama dokumenata sa kojima tvori odnos uzajamnosti. Ovim naukama: istorija, pomoćne istorijske nauke, pravo, ekonomska nauka, lingvistika, kibernetika, informatika, i dr. arhivistika je pomoćna nauka, kao što su to i one njoj.⁵ Na primjer: „Poznavanje prava, odnosno pravnih nauka naročito je potrebno da bi se pravilno razumio značaj i karakter određene arhivske građe, dio fondova u arhivima je pravne provenijencije, tako da je svaki arhiv u neku ruku i istovremeno i „pravni arhiv“, sadrži dokumenta, podatke i informacije od velikog značaja za pravo, pravne stručne i naučne discipline.“⁶ Dio fondova u arhivima je ekonomske provenijencije koji u arhivima tvore „ekonomski arhiv“ „privredni arhiv“, „finansijski arhiv“ i dr.

Arhivistika je imala veliku i nezamjenljivu ulogu u osmišljavanju fondovske strukture (tekstolika) arhiva, možda najvažnijem stručnom pitanju u postupku konstituisanja prvih

⁴ Mile Bakić, Arhivistika, Podgorica 2007, 21.

⁵ Isto, 21, 22.

⁶ Isto, 22.

arhiva. Na primjeru crnogorske arhivske službe: obuhvaćene su najvažnije registrature, odnosno stvaraoci: ministarstva, direkcije, uprave, komiteti, komesarijati i dr., od kojih su neki obavljali vodeće državne ekonomske poslove, čija je građa prvorazredna i nezamjenljiva uopšte za nauku, osobito ekonomiju: Ministarstvo ekonomije, Ministarstvo finansija, Centralna banka, Nacionalna carinska uprava, Direkcija za spoljnotrgovinske poslove...

I na nivou arhiva lokalnih vlasti na isti način, po navedenom poretku, su ustanovljeni arhivski fondovi, od kojih su neki ekonomski, arhivska građa što se odnosila na poslovnu, ekonomsku djelatnost lokalnih preduzeća, preduzetnika i dr: ugovori, planovi, izvještaji, dokumenti o investicijama, projekti, itd., koji su od značaja za izučavanja ekonomskog stanja i razvoja lokalne sredine, regije, odnosno zemlje. Na osnovu tih dokumenta se mogu izučavati ekonomska istorija jedne zemlje, pojedine teme iz prošlosti, odnosno, obavljati savremena, aktuelna ekonomska istraživanja i objavljivati stručni i naučni radovi.

Pojedine ekonomski razvijenije zemlje i sa dužom arhivskom tradicijom na vrijeme su uvidjele istorijski, naučni i ekonomski značaj „državne“ ekonomske građe, te su formirale državne ekonomske arhive, na nacionalnom, a neke od njih i na regionalnom nivou. Riječ je o državnim, javnim ekonomskim arhivima koji su više formirani u socijalističkim nego zemljama sa kapitalističkim ekonomskim sistemom.

Treba istaći da u istočnoevropskim socijalističkim zemljama, zapravo većini njih „postoje centralni privredni arhivi (u Mađarskoj, DR Njemačkoj, Poljskoj), koji imaju zadatak da preuzimaju i čuvaju arhive onih ministarstava i državnih ustanova koji se bave problemima privrede, planiranjem i sl., kao i arhive pojedinih nacionalizovanih preduzeća, ili da kontrolišu koliko se u samim ustanovama vodi računa o arhivskim dokumentima.“⁷

⁷ R. Markan, Arhivi i savremena ekonomska i društvena istraživanja, Arhivist, br. 3-4, 1960, 30.

Riječ je i o specijalnim (javnim i privatnim) arhivima, koji su najprije formirani u zapadnoevropskim, kasnije i u drugim zemljama (arhivskim propisima su predviđeni i u Crnoj Gori). To su: vojni, diplomatski, univerzitetski arhivi i dr. U okviru njih su i: privredni arhivi, bankarski arhivi, arhivi ekonomskih instituta, pojedinih poznatih korporacija, kompanija i dr.

Vrstom specijalnih arhiva, pored javnih su i privatni arhivi, od kojih su veoma česti privatni privredni arhivi koji su u vlasništvu poznatih porodica ili pojedinaca vlasnika poznatih kompanija, koje svojom djelatnošću bitno utiču na ekonomske i društvene odnose i razvoj svojih zemalja. Susrijećemo se sa primjerima nekih zemalja, kao npr. Francuske da njihov Nacionalni arhiv i departmanski arhivi u svom sastavu imaju službu „za privredne archive“, kod kojih se može deponovati arhivska građa preduzeća na osnovu ugovora o deponovanju, čije vlasništvo se ne dovodi u pitanje, a deponenti zadržavaju pravo da od njihovog mišljenja zavisi izdavanje istorijske građe za istorijska istraživanja.⁸ Nacionalni arhiv SAD „ima tri odjeljenja koja se posebno bave privrednim arhivima: Odjeljenje industrijskih arhiva (saobraćaj, organizacija rada i propisi o radu, radni sporovi, društvena zaštita, proizvodnja, statistika raspodjele, itd.); Odjeljenje za raspodjelu i korišćenje prirodnih dobara (raspodjela i korišćenje zajedničkog zemljišta, poljoprivreda, rudarstvo, industrija, zaštita dobara, itd); Odjeljenje opštih službi (finansijska služba, monetarna pitanja, itd.)“⁹

Na svoj način su značajna i njemačka arhivska rješenja i iskustva. Osnovani su: Rajnsko-vestfalski arhiv, Privredni arhiv jugozapadne Njemačke (Salbriken), Arhiv za privrednu istoriju (Lajpcig), Arhiv za njemačku privrednu istoriju (Štuttgart), Vestfalski privredni arhiv (Dortmund), osnovan 1940. godine.¹⁰ Oni su, kao pokrajinski arhivski centri za privredne

⁸ Isto, 31.

⁹ Isto, 29, 30.

¹⁰ Isto, 31.

arhive, bitno uticali „na veliki broj preduzeća u pogledu očuvanja njihovih arhiva“.

Mi se moramo dotaći i pitanja uloge i rada arhiva u turizmu kao uslužne industrije čiji su elemeneti osim relaksacije i odmora, kultura i nova iskustva. Sasvim je opravdano istaći da su tu bitna iskustva poznatih turističkih zemalja. Neke od njih imaju turističke arhive, koji obuhvataju turističku djelatnost na nacionalnom nivou, kao vrstu specijalnih arhiva, a pojedine turističke firme poznate u svijetu, kompanije, i dr. u svom sastavu za svoju arhivsku građu imaju vlastite arhive

Arhivi moraju naći sadržaje i oblike djelovanja u svojim lokalnim, regionalnim i nacionalnim sredinama, pa pored ostalog dobro sagledati koliko je turizam za arhive atraktivno polje djelovanja i kako tu opredmetiti svoj rad. To je pitanje veoma važno za Crnu Goru koja je turistička zemlja i koja će u budućnosti to još više biti.

Otud je bitna saradnja arhiva i turističke privrede na nivou njihovih nacionalnih politika. Arhivi, što nije bio slučaj dosada, moraju u tu svrhu iznaći efektne oblike i sadržaje rada, kojim će biti akteri turističkog razvoja zemlje i afirmacije u svojoj i široj društvenoj sredini.

Turistima arhivi imaju za ponuditi dosta toga, što pokazuje i dopunjuje njihova znanja o našoj savremenoj kulturi, istoriji kulture, o našoj zemlji, praktično, u svim društvenim oblastima. Arhivisti mogu sačiniti monografije, prevedene na vodeće svjetske jezike, o našoj istorijskoj prošlosti, kulturi, spomenicima kulture, crkvama i antičkim gradovima na našim prostorima. Arhivisti mogu biti turistički vodiči, organizatori turističkih kulturoloških posjeta, učestvovati u donošenju i izradi turističkih planova i drugih dokumenata koje godišnje i za duži period donose turističke vlasti. Izlišno je govoriti kolika je važnost za nacionalni turizam organizovanje arhivskih izložbi, prikazivanje dokumentarnih filmova, održavanje naučnih skupova i dr., u kojima bi pored turističkih promovisali i naše kulturne, istorijske i dr. vrijednosti.

Takođe, naglasak je i na izdavanju zbornika dokumenata o pojedinim ekonomskim, turističkim i važnijim istorijskim temama gdje je, zapravo, u gotovo svim oblicima rada u turizmu, neizostavna i dragocjena pomoć i zajednički rad arhivista i ekonomista.

Ekonomski, finansijski, privredni arhivi i dr., privatni ili javni su u ekspanziji i dosta su se u svijetu afirmisali čemu su, pored ostalog, doprinijele država i nauka, prije svega ekonomska nauka i arhivistika. One su najviše pomogle osnivanju i uređenju ovih arhiva, njihovom radu na svim profesionalnim, stručnim poljima i ugledu, prije svega, kao naučnih arhiva.

Broj stručnih, naučnih radova i istraživanja u ovim arhivima je u stalnom porastu, što ćemo potkrijepiti i određenom statistikom. Prema F. Redlichu, broj studija posvećenih ovim (ekonomskim) pitanjima je u: Njemačkoj više od 5.000 objavljenih radova, u SAD više od 1.000, u Engleskoj 350, a u Francuskoj stotinak.¹¹

III. O odnosima i međusobnom uticaju između arhivistike i ekonomske nauke nešto bliže ćemo reći kakvav je i kako se on ostvaruje u važnijim arhivskim oblastima, odnosno djelatnostima: valorizacija arhivske građe, arhivska izdavačka djelatnost, kulturna, prosvjetna i informativna djelatnost arhiva, i dr.

Navedeni odnos između ove dvije nauke jako dobro se iskazuje kod valorizacije arhivske građe, najtežeg, naj-složenijeg, najodgovornijeg zadatka arhivista od kojeg zavisi koja dokumenta će se odrediti kao arhivska, a koja kao bez-vrijedna izlučiti. Kad se radi o valorizaciji građe subjekata privrede, bankarstva, finansija, i dr., njihovi stručnjaci na ovim poslovima imaju glavnu, nezamjenljivu ulogu i od dragocjene su pomoći arhivistima. Njihovo mišljenje je presudno i konačno kod određivanja građe privremenih, operativnih rokova ču-

¹¹ R. Markan, Arhivi i savremena ekonomska i društvena istraživanja, Arhivist, br. 3-4, 1960, 31.

vanja (operativne registratorske građe), a kod procjene što je arhivska građa ključna je na kraju odluka arhiva. Ovdje se postavlja problem postojanja arhivista sa neophodnom ekonomskom naobrazbom, ali i ekonomskih stručnjaka sa određenim arhivističkim znanjima, kompetentnih za poslove njenog vrednovanja, odabiranja, izlučivanja i predaje na trajno čuvanje. Kao što je poznato, kriterijumi valorizacije arhivske građe su ključni i od njihove preciznosti i objektivnosti zavisi kako i koliko kvalitetno će se ona obaviti.

Nacionalne arhivske službe na državnom nivou su propisale i utvrdile koji su to kriterijumi i kakav je njihov sadržaj, a među njima su često i kriterijumi koji se odnose na procjenu vrijednosti ekonomske arhivske građe ili se konkretno nazivaju takvim. Francuska arhivistika, pored ostalih, utvrdila je i „ekonomski“ kriterijum, koji ima primjenu kod finansijskih dosijea, koji se odnose na poreze na prihod, dokumenta o davanju industrijskih i trgovinskih olakšica, i dr.¹² „Hronološki kriterijum“ se dijelom odnosi i na ekonomsku arhivsku građu. Prema njemu se čuvaju dokumenta po periodičnom redu, po godinama koje se završavaju brojevima 0 i 5. Iz tih privrednih dokumenata se mogu očitovati godine, periodi ekonomskog napretka ili krize, a na istoričarima regionalne i opšte privrede i arhivistima, smatraju francuski arhivisti, je da utvrde „liste godina“ koje su ekonomski najznačajnije.¹³

Takođe i „topografski kriterijum“ je dijelom u svojoj primjeni značajan za ekonomsku nauku, pošto obuhvata ekonomska arhivska dokumenta, i prihvaćen je u arhivima finansija.³ Topografski kriterijum, koji se veoma često kombinuje sa hronološkim kriterijumom zahtijeva da se u potpunosti čuvaju dosijea određenih teritorija: opštine, srezovi, i dr. odabrana uzorkom, u interesu ekonomije, demografije, geografije.¹⁴

¹² Priručnik za arhiviste. Teorija i praksa u državnim arhivima, Beograd, 1982, 52 (prevod sa francuskog)

¹³ Isto, 50.

¹⁴ Isto, 50.

Objavljivanje arhivske građe je naučni zadatak arhiva, u kojem arhivistika i ekonomska nauka imaju, takođe, dosta zajedničkog. U njegovom planiranju i realizaciji uključene su mnoge nauke, pa i ekonomska. Ključnu ulogu, ipak, ima arhivistika, odnosno arheografija, egzodika, zavisno kako se naziva u pojedinim zemljama. Cilj objavljivanja dokumenata je višestruk: veća je pristupačnost i korišćenje arhivskih dokumenata, unapređuje se njihova zaštita, a što je posebno važno - objavljivanje dokumenata „kao multidisciplinarnih izvora saznanja“ značajno je ne samo za historiografiju, nego i za druge nauke.¹⁵

Izdavački arhivski projekti, obično zbornici dokumenata odnose se na različite naučne oblasti, odnosno nauke, pa i ekonomsku nauku. Gotovo da i nema, kada je riječ o širim iskustvima, važnijeg izdavačkog projekta objavljivanja arhivske građe, a da ne sadrži određeni broj ekonomskih dokumenata ili dokumenata sa određenim dijelom ekonomske sadržine. Oni su značajan arhivski izvor koji ekonomski stručnjaci koriste za naučne i operativne potrebe u izučavanju ekonomske istorije i pojedinih užih ekonomskih tema. Djelatnost arhiva u kulturno-prosvjetnoj i informativnoj djelatnosti je oblast veoma bitnih doticaja arhivistike i ekonomske nauke, i značajnim dijelom je naučni zadatak, osim arhivistike i ekonomske nauke.

Izložbe arhivskih dokumenata na različite, pa i ekonomske teme, značajne su za mnoge naučne discipline i imaju svrhu upoznavanja šire, stručne i naučne javnosti. Ako se one rade za potrebe školske nastave na teme iz nacionalne istorije, odnosno pojedine značajne društvene događaje, doprinose njihovom naučnom osvjetljavanju i stvaranju istorijske svijesti o njima.

Arhivi imaju mogućnosti posjete učenika i studenata kako bi upoznali njihov rad, „upoznali se sa izvorima svoje istorije“. Takođe, prilikom tih posjeta, školska populacija

¹⁵ Bogdan Lekić, Arhivistika, Beograd, 2006, 222.

može da pohađa predavanja, koja bi pratila pojedina važna dokumenta. Studenti, postdiplomci, doktoranti za izradu svojih diplomskih, među kojim i ekonomskih magistarskih i doktorskih radova, od kojih su neki na važne teme iz ekonomske nauke, upućeni su na korišćenje dokumenata u arhivima. Stručnjaci za izradu projekata usmjereni su na arhivske izvore: ranije projekte, planove, mape, i dr., koji se samo u arhivima mogu naći. Velika je uloga arhivista i u informativnoj oblasti na obezbjeđivanju odgovarajuće medijske vidljivosti arhiva, putem stalnih kontakata sa štampom, medijima, što umnogome zavisi od njihove inventivnosti i obrazovanja.

UDK 930.25:94(497.16)“1916/1918“

Vukota VUKOTIĆ

**PREDSTAVLJANJE ARHIVSKE GRAĐE KROZ
IZDAVAČKU DJELATNOST
Primjer zbornika dokumenata „Crnogorski internirci u
Austro-Ugarskoj 1916-1918“**

Jedan od osnovnih segmenata rada u arhivu predstavlja izdavačka djelatnost. Još od samih početaka arhivistike kao naučne discipline prepoznata je važnost objavljivanja dokumenata. Zbog toga, izdavačka djelatnost zauzima istaknuto mjesto u radu svake arhivske službe.¹ Državni arhiv Crne Gore, u sklopu svojih djelatnosti i programske orijentacije, posebnu pažnju poklanja i ovom segmentu svog rada. Objavljivanjem arhivskog materijala u Crnoj Gori krenulo se i prije osnivanja stalne arhivske službe. U periodu između dva svjetska rata, u naučnom časopisu „Zapisi“ redovno su objavljivana dokumenta iz crnogorske istorije. Uspostavljanjem arhivske službe nakon Drugog svjetskog rata, obnovila se i potreba da se nastavi sa izdavanjem arhivske građe kako bi se ona učinila dostupnijom naučnoj i laičkoj javnosti, a uz to i sačuvala od daljeg propadanja. Zajedno sa stasavanjem arhivske službe u Crnoj Gori, razvijala se i izdavačka djelatnost Državnog arhiva. U posljednjih dvije decenije, stvaranjem strategije i

¹ Bernard Stulli, Kulturno-prosvjetna djelatnost Arhiva Priručnik iz arhivistike, Zagreb, , 1977, str. 259.

programске оријентације у издавачкој дјелатности, стекли су се услови за повећање активности на овом пољу.

Izdavačka дјелатност Државног архива Црне Горе углавном је везана за јубилеје црногорске историје. У складу с тим, zamišljeno је да се стота годишњика Првог свјетског рата обилежи пригодним публикацијама. У ту сврху Државни архив Црне Горе је издао зборник докумената „Губици црногорске војске 1914-1916“, а припремљен је и зборник „Црногорски интерници у Аустро-Угарској 1916-1918“. Овим издањима намера је да научној и другој јавности у Црној Гори представимо оригиналну архивску грађу коју Архив посједује у својим фондovima. Исто тако, циљ је да се истакне важност значајних догађаја из црногорске прошлости и пружи допринос проучавању овог дијела црногорске историје.

Ideja да се приступи објављивању зборника докумената о интернираним Црногорцима настала је из потребе да се заокружи прича о уčešћу Црне Горе у Великом рату. Његов задатак је да допринесе истраживању тога дијела наше прошлости на начин што ће проширити документарну основу за даљи истраживачки рад о тој теми. Зато је за основу ове публикације одабран архивски материјал садржан у фонду „Црногорски Црвени крст 1916-1919“ који се налази у депу Државног архива на Cetinju. Овај фонд обухвата период када је сједиште Црногорског Црвеног крста било у Neiju на Seni и Ženevi и садржи документа која осликавају рад организације у iseljeništvу. Без ulaženja у polemiku о бројним питањима које поставља recentna црногорска историографија о овом периоду, у prilici смо да објавимо оригинална документа која свјedoče о напорима и brizi Црногорског Црвеног Крста о свим Црногорцима који су се нашли интернирани у logorima širom Habzburške monarhije. No, pored osoba интернираних по logorima, Црногорски Црвени крст је настојао да помогне и осталим грађанима Црне Горе. Posebna брига била је посвећена народу који је остао у domovini, а који је теško подносио услове austrougarske okupacije. У ту сврху dio Црногорског Црвеног крста, на čelu са mitropolitом Mitrofanом Banом, остао је у zemlji

kako bi se brinuo o narodu, posebno o najugroženijima. U nastojanju da se što objektivnije prikaže rad jedne institucije Kraljevine Crne Gore i položaj crnogorskog naroda pod okupacijom, publikovan je arhivski materijal kao autentično svjedočanstvo tih događaja.

Pad Lovćena i odlazak kralja i ostalih institucija iz Crne Gore u januaru 1916. godine, označili su početak kraja crnogorske samostalnosti. Uslijedio je dvogodišnji period okupacije od strane trupa Dvojne monarhije, a zatim i utapanje u Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca. Kralj Nikola I zajedno sa svojom vladom našao se u izbjeglištvu u Francuskoj. Vrlo brzo po dospijeću, crnogorske institucije su se reorganizovale i ponovo otpočele sa radom. Jedna od njih je i Crveni krst, koji je svoje sjedište našao u Neiju na Seni, pored Pariza kako stoji u nekim dokumentima. Crnogorski Ministarski savjet, svojim rješenjem br. 1033 od 28. oktobra 1916. godine, odlučio je da osnuje Privremeno društvo Crnogorskog Crvenog krsta. Na čelu ovog Društva našao se ministar u penziji, vojvoda Simo Popović, a članovi su bili sekretar dr Ivo Jovičević, Pero Vučković, ministar prosvjete i crkvenih poslova i Simo Marić, narodni poslanik. Društvo je, prema odluci Ministarskog savjeta, trebalo da radi sa istim pravilima, zadatkom i uredbom kao i Crnogorski Crveni krst na Cetinju. Kako bi sačuvali legitimitet onog dijela organizacije koji je ostao u zemlji, Društvo je nazvano „privremenim“. Takođe, u Parizu je osnovano Društvo za pomoć ratnim zarobljenicima crnogorskim, kao ogranak Crnogorskog Crvenog krsta, čiji je pokrovitelj bila kraljica Milena, a koga su vodile princeze Ksenija i Vjera. Prvi zadatak na kojem se angažovao Crnogorski Crveni krst bila je pomoć interniranim licima. Zato je već u februaru 1917. godine osnovan Komitet Crvenog krsta u Ženevi, jer je samo iz neutralne Švajcarske bilo moguće poslati pomoć interniranim licima u Austro-Ugarskoj.

Arhivski materijal prezentovan u zborniku oslikava rad ovih organizacija sve do njihovog gašenja 1919. godine. Tu se nalaze dokumenta o poslovanju Crvenog krsta, javnim

nabavkama namirnica, načinu finansiranja i priložima koji su dolazili od mnogih humanitarnih organizacija ili od strane humanih pojedinaca. Ipak, osnovu publikacije čine spiskovi interniraca koji su iz logora stizali Crvenom krstu. Odmah po dolasku interniranih lica u logore širom Dvojne monarhije, Crnogorski Crveni krst je počeo da šalje pomoć. Kako bi se taj posao što bolje izvršavao, predloženo je i ubrzo ispunjeno, formiranje komiteta po logorima koji bi primali i dalje distribuirali dobijenu pomoć. Prvi komitet formiran je u logoru Karlštajn u današnjoj Češkoj, gdje je bila internirana elita crnogorskog društva. Komiteti su bili zaduženi za sastavljanje spiskova interniranih lica i njihovo slanje Crnogorskom Crvenom krstu u Ženevi. Posao na izradi spiskova trajao je cijelo vrijeme internacije, zbog čestih premještanja zarobljenika iz logora u logor, a kasnije i oslobađanja interniraca, pa je njihov broj varirao tokom vremena. Iz istog razloga, nikada nije utvrđen tačan broj interniranih Crnogoraca.

Procjene o njihovom broju pravljene su još od strane Crvenog krsta, a i kasnije od strane historičara koji su se bavili ovom temom. Već na početku 1917. godine, Crnogorski Crveni krst je smatrao da se u logorima nalazi preko 10 000 interniranih crnogorskih građana. I pored velikog truda da pomogne svima, nije bilo moguće doći do svakog od njih. Zato danas u fondu imamo sačuvane spiskove na kojima se nalaze imena 8 451 internirca. Ipak, ni to nije precizan broj jer se u spiskovima neka lica pojavljuju više puta. Spiskove interniraca Crnogorski Crveni krst dobijao je i iz drugih izvora, pa tako imamo u fondu dokumenta u kojima su imena Crnogoraca transkribovana na francuskom i njemačkom jeziku. Posebno se izdvajaju spiskovi crnogorskih đaka i studenata koje je sastavilo jedno švajcarsko udruženje za pomoć studentima na čijem čelu je bio profesor Grosman.

Pored interniraca, u zborniku su našli mjesto i spiskovi ljudi koji su preko Crnogorskog Crvenog krsta upućivali pomoć za njih. Radi se o udruženjima naših iseljenika u Sjedinjenim

Američkim Državama i Argentini koji su kontinuirano slali novčane priloge tokom trajanja rata. Preko Crvenog krsta oni su uspijevali da dostave pomoć svojim porodicama u Crnoj Gori, a posebno su se sakupljali prilozi za internirane. Ovdje je vrijedno istaći da su tokom Prvog svjetskog rata, novčana sredstva u Crnu Goru upućivana, uz dozvolu okupacionih vlasti, preko dvije bečke banke, Jadranske banke i Wiener bankwerain-a. O tim finansijskim transakcijama između Švajcarske, Austro-Ugarske i Crne Gore svjedoči brojna građa sačuvana u fondovima Crnogorskog Crvenog krsta. Ostalu pomoć koja je Crnoj Gori stizala sa raznih strana, naročito iz savezničkih zemalja, Crnogorski Crveni krst je sakupljao i sa njom raspolagao, koristeći je za nabavku namirnica koje je upućivao interniranim Crnogorcima.

Kraj Prvog svjetskog rata nije značio i prestanak rada Crnogorskog Crvenog krsta u Parizu i Ženevi. Zajedno sa ostalim institucijama crnogorske države, nastavio je svoju aktivnost sve do 1921. godine. Na kraju, splet međunarodnih okolnosti doveo je do gubitka crnogorske državnosti i suverenosti, što je uslovalo i gašenje Crnogorskog Crvenog Krsta u Neiju na Seni. Dokumenta koja govore o radu institucije i u poratnom periodu našla su mjesto u ovom zborniku dokumenata. Među posljednjim njegovim aktivnostima bilo je odavanje priznanja i zahvalnosti svima koji su doprinijeli svojim priložima njegovom radu. Još od početka svog rada, Crnogorski Crveni Krst je ustanovio svoj orden za zasluge toj instituciji. Zato je ogranak u Francuskoj, čim je ponovo uspostavio rad, dijelio ove medalje dobrotvorima uz pristanak Kraljevske vlade. Za zbornik dokumenata, izdvojili smo par primjera odlikovanja nekoliko stranih lica, koji su se istakli svojim radom ili upućenom pomoći Crnogorskom Crvenom Krstu. Među najznačajnijim ličnostima koje su odlikovane su baronica Noemi Rotšild i gospođa Katarina od Vendela, koje su se, iako dame iz visokog pariškog društva, lično angažovale na prikupljanju i slanju pomoći crnogorskim internircima na poziv kraljice Milene i princeza Ksenije i Vjere. Pored njih,

svojim radom na prikupljanju pomoći Crnogorskom Crvenom Krstu, ali i drugim propagandnim aktivnostima u korist Kraljevine Crne Gore i njene borbe za očuvanje nezavisnosti, istakao se italijanski kapetan Roberto Albino. Crnogorski Crveni Krst tokom rata dobijao je pomoć sa svih kontinenata, od mnogih organizacija i pojedinaca, potpuno anonimnih, koji su saosjećali sa sudbinom crnogorskog naroda. Jedan od njih je i gospodin Lucijan Bauman, apotekar iz Holioka u Masačusetsu, SAD, koji je redovno slao svoje priloge u Neji, čak i nakon završetka rata, do decembra 1919. godine. Zato mu je Crnogorski Crveni Krst dodijelio svoju zlatnu medalju. Humanost ovih ljudi je nešto što zaista zavređuje pažnju i ne smije biti zaboravljeno u crnogorskoj istoriji.

Kako smo već naveli, objavljivanjem zbornika dokumenata „Crnogorski internirci 1916-1918“, Državni arhiv Crne Gore nastavlja tradiciju izdavanja arhivske građe koja je vezana za neki važan jubilej crnogorske istorije. Prateći u tom pravcu osmišljenu izdavačku politiku, Državni arhiv nastoji da doprinese obilježavanju brojnih značajnih datuma crnogorske istorije i približi arhivski materijal koji posjeduje u svojim fondovima naučnoj i laičkoj javnosti. Ujedno sa tim, ostvaruje se i jedan od primarnih zadataka arhivske struke, zaštita arhivske građe od daljeg propadanja. Takođe, cilj ovog Zbornika je i da promoviše i skrene pažnju istoričarima i drugim istraživačima crnogorske prošlosti na arhivsku građu i fondove koji su do danas slabo korišćeni ili zanemarivani. Stoga se nadamo da građa, objavljena u ovom Zborniku dokumenata, bude naprosto podsticaj istraživačima i da ih uputi na dalja izučavanja o ovoj važnoj temi i segmentu crnogorske istorije. Koristeći obavezu objavljivanja arhivske građe, svaki arhiv, pa tako i Državni arhiv Crne Gore, radi na sopstvenom promovisanju kroz publikovanje dokumentata koje posjeduje u svojim fondovima. Arhivi, izdanjima poput ovo Zbornika, nemaju namjeru da daju neku konačnu ocjenu ili sud o događajima u prošlosti, već da upute i usmjere dalja naučna istraživanja u nekom pravcu.

UDK 930.25:94(497.16)“17“

Документи и сјећања

Горан Ж. КОМАР

ПИСМА ШЋЕПАНА МАЛОГ ДУБРОВАЧКОЈ РЕПУБЛИЦИ У ДРЖАВНОМ АРХИВУ У ДУБРОВНИКУ

У склопу обухватнијег истраживања старије ћириличне грађе Државног архива у Дубровнику, пожелио сам видјети оригинале писама Шћепана Малог упућених Дубровачкој републици између 1771. и 1773. године, последње године живота Шћепановог. Овом приликом, објављују се фотографије ових писама које су сасвим читљиве.

Последњих година, објављене су двије књиге које се баве питањем идентитета Шћепана Малог и у њима су аутори указали на личност Јована Стефановог Балевића поријеклом из Братоножића (**Растислав В. Петровић**, Шћепан Мали – загонетка је решена, Београд 2001 и **Душан Ј. Мартиновић**, Др Јован Стефановић Баљевић (или Шћепан Мали) живот и рад, Подгорица, 2002). Д. Ј. Мартиновић је исказао више опреза, упозоравајући на неопходност извођења графолошких анализа рукописа доктора философије Јована Балевића: потписа на познатим документима из половине 18. вијека и стварног рукописа Шћепановог. Са великом сигурношћу може се вјеровати да је потпис на документу из 1757. заиста Јованов, али јако је тешко утврдити да је неко од писама

сачуваних у Дубровнику (или писама која леже у другим архивским установама) са сигурношћу писао Шћепан. Намјера овог прилога и није да се бави питањем идентитета Шћепана Малог (иако приређивач не налази да би неко од писама сачуваних у Дубровнику могло припадати руци Јована С. Балевиха), већ да објави ова писма на начин да пружи њихове транскрипте и учини их доступним широкој читалачкој публици. Недавно се појавио чланак који доноси сажетак из извјесних графоскопских анализа рукописа које потписује Шћепан: **Богдан Секулић**, О идентитету Шћепана Малог, Слово-часопис за српски језик, књижевност и културу год. XIII, бр. 48, Никшић, 2016, 197-214.

Приређивач „дубровачких“ писама Шћепанових сматрао је за корисно да објави, напоредо, и латиничне преписе важнијих изворно ћириличних писама. Такав поступак има, вјерујем, значај за језичка истраживања, тим прије што у фондовима Државног Архива у Дубровнику лежи на хиљаде докумената исписаних на српском језику-латиницом. Овим прилогом доносе се употребљиве фотографије писама Шћепана Малог. Такође, овим издањем, разријешују се скраћенице.

Овај корпус Шћепанових дописа из Црне Горе објављивао је знаменити Валтазар Божишић. Овај чланак објављен је изнова у оквиру замашног издавачког пројекта Сабраних дјела Валтазара Божишића (**V. Bogišić**, *Izabrana djela, „Prepiska Lažnog cara Stjepana Maloga s Dubrovačkom republikom (1771-1773)“ - Iz Arhiva okružne vlasti u Dubrovniku, Studije i članci*, Beograd - Podgorica, 1999, 349-370). Нажалост, стручна редакција и уредништво овог пројекта нису извршили темељите провјере Божишићевих преписа на оригиналима у дубровачком Архиву. На примјеру документа бр. 1 из ове колекције (1. јуни 1771. године) показаћемо све погрешке у издању *Сабраних дјела* доносећи тачан транскрипт и фотографију оригинала.

Личност, значајна и немјерљиво заслужна за Црну Гору, ипак је заслуживала детаљне увиде упоређења ових текстова како би се *Сабраним дјелима* пружили тачни преписи сравњени са оригиналима.

Писмима Шћепана Малог прикључује се и један документ на италијанском језику који се чува у Архивском одјељењу у Херцег Новом, за који вјерујем да представља прву вијест о Шћепану у овом Архиву (документ бр. 12).

1.

ЦРНА ГОРА И СКЕНДЕРИЈА, 1. јуни 1771

Шћепан Мали Дубровачкој републици излаже историју моштију које су Срби одлагали на чување у латинским земљама пред турском опасношћу. Чини бројна потраживања у оружју, али и светим предметима, укључујући икону Пресвете Богородице, Главу Светог Јована Крститеља, Главу Светог Архиђакона Стефана и Пелену Христову. Спочитава Дубровнику сарадњу са Турцима.

Слава Богу и све(то)му Јеруса(ли)му

Стефан Мали

Од мјеста Скендерије и Чрне Горе како се находимо разумјесмо најпре и најпре паденије срмскога царства и од Бога гњива и посједова Авгаран земљу сербску. Сербска се господа разорише закон римски приватише, ма Христа не оставише², већ славише Исуса Христа и његово исповједаније почитоваше³. И о(д) Турака⁴ доста

¹ У *Сабраним дјелима* стоји: ц

² У *Сабраним дјелима* стоји: изоставише

³ У *Сабраним дјелима*: поунтоваше

⁴ У *Сабраним дјелима*: пурака

труда поднесоше србска господа к вам приђоше са својем именијем и с моштима вами фалили ништа не бијаху већ о(д) Турчина преко мора бјежијаху. Ви милостиво дочекасте, а немилостиво оправисте⁵. А њихово именије п:риватисте, пак и многе мошти ијадићаре. Је ли то тако судом да њихове мошти носите по свијету и јадићаре кад нијесте купили него на аманат Божи⁶ остало. Него слишите властело дубровачка, оћете ли ми право казат, држите ли сада Муамеду⁷ руку, како сте држали и досад? И разумите се с упованијем Божијем с упованијем Божијем с упованијем Божијем да Муамедово плетеније паде, да Муамедово плетеније паде, да Муамедово плетеније паде, него ако изволите да будете вијерни⁸ слави јерусалимској и славној Руси(ј)и⁹, да Муамеда за брата не привиђате¹⁰, већ да приваћате ону браћу с којом сте били у Христово доба ако извоолите. Ако ли не извоолите испом¹¹ ваше славе и мудрости немојте саде бацит под ноге, него се од Муамеда одреците ако ли нећу¹² да видим оће ли му помоћ. Знама од истине да није много вина, ма ми пошљите двије хиљаде барјела. И пошљите ми двадесет пушака великијех топова. А пошљите ми оне двије сабје¹³ штоно су вам с њима. И¹⁴ пошљи ми једанајест мача штоно су с камењима. И пошљи ми икону свете Б(о)г(о)р(оди)це која је била у србском у двору. И она је с камењем; (...¹⁵)

⁵ У *Сабраним дјелима*: одправисте

⁶ У *Сабраним дјелима*: Божни

⁷ У *Сабраним дјелима*: сад Мухамеду

⁸ У *Сабраним дјелима*: верни

⁹ У *Сабраним дјелима*: Русни

¹⁰ У *Сабраним дјелима*: приваћате

¹¹ У *Сабраним дјелима*: истом

¹² У *Сабраним дјелима*: неће

¹³ У *Сабраним дјелима*: сабне

¹⁴ У *Сабраним дјелима*: И

¹⁵ Сачуван је само овај лист писма. Међутим, сачуван је препис латиницом цјеловитог писма

Акта СММ, XVIII v., br. 3279, 5a

/Extra/ Dati sa sie pisanie vlastelom i premu(drome) Senatu
u Dubrovnik u grad Dubrovnik

Slava Boghu i svetomu Jerusa(li)mu

Stefan Mali

Od miesta Skenderie is Zarne Gore **i** Krie prichie kako se nehodimo rasumesmo naiprie i naipre padenie s merskago zarstva i od Bogha ghniva i pokdova Aungarana semgli sarsku, sarpska se gospoda rasorisce sa kojih rimski privatisce, ma Hrista isostavisce vechie slavisce Issusa Hrista i gnegovo ispoviedanie pocitovasce i od Turaka dosta truda podnesosce sarpska gospoda k vami prighiosce sa svojem insiniem i s mosctvima vami falili inscta ne biehu vech od Turcina preko morra biesgiahu. Vi millostivo docekaste a nemilostivo opraviste, a nihovo imenie privatiste pak mnoghe mosctvi i dichiare eli to tako sudom di nihove mosctvi nosite po svietu na dichiare ka nieste kupili negho na manet Bosgij ostalo. Negho sliscite vlastelo dubrovacka oschiete li mi pravo kasat darsgite li sade Muamedu ruku, kako ste darsgiali i do sade. I rasumite se supovagniem Bosgiaem da Muamedovo pletegnie pade, da Muamedovo pletegnie pade, da Muamedoco pletegnie pade, negho ako isvolite da budete verni slavi jerusalimskom i slavnom Russij da Muameda sa bratta ne privachiate. Odsle da privachiate onu brachiu s kojom ste bili Hristovo **Bogha**¹⁶ dobba ako isvolite. Ako ne isvolite istome vascie slave i mudrosti nemoite sade bazit pod noghe, negho se od Muameda odrezite. Ako li nechie da vidim hochie li mu pomochi snam od istine da nie mnogho vina ma mi poscglite dvie highiade bariela i poscglite mi dvadeset pusciaha velikieh topova i poscglite mi one dve sable sco no su s kamenima i

¹⁶ прецртано

poscgli(te) mi inconu svete Boghorodize koje bila u sarpskom dvoru i ona je s kameniem i drughe troje mosctve koje su priscli is Smedereva i is Blaga(ja). I poscli mi dva sctita. I posclite kalzide alli imenome Paizighe. To je ostalo po davno scto nijeste potroscilli donesite. A scto ste potroscilli, sato chiamo vidiet liepo. Ako pitate kad je dobavglieno od trista godina visce, a od ceterdeset i pet magnie. Ako tako ne ssatvorite, snate li u to svoie mudrosti ne mechite, ne mosge prochi. Negho ako odvolite da biste doscli pod Pastrovichie i ispunili tu sapovied. Ima li koj tu da mu je to millo i da mu je millo da dobie Russia. Primate ovu knighu sa radost. Na presciu mi oklope poscialite er mi valadu dochi vas edan do menne scto mosge pric i ako chie doch neka se iskarza na Casctio u Pastrovichie. Od onle ne ima do menne negho cetiri ure. Evo smo se bili malo ranili i slavu Boghu raduite se sade smo laksci. I one Pelenize Hristove koje su u vas i Glava Svetoga Jovana i velikoga mucenika Stefana. Da se Hristova Peleniza preda u Jerusalem i da se slava cinni. Usmite vascie dobro. Ako to tako ne ssatvorite vidichiete lipo. Ne cekaite nochi ne vech kad ie vedro a i te po dnevi. I etto scalem gospodici... capetana Milloscia moega voinika. Nemoite ga sa mnogo darsgiati, preso mi ga poscalite. Kako sade isvolite edan sade scgnime doghi ako isvolite to mi isnesite u Konavosko pollem alli na Castio die rekosmo. Da je na sdravle pravednomu Amin.

Na parvi junia 1771 is Zarne Gore Skenderie
1771

5b, 21

2.

ЦРНА ГОРА, 26. јуни 1771

Шћепан Мали Дубровачкој републици позивом да њене трупе изађу на Зубачко поље у циљу здруженог дјеловања. Затим, да приме његове “визитуре”, и сердара Пламенца.

•

Слава Богу и светому Јерусалиму,

Стефан Мали,

Ето знате властело дубровачка Ваше усрдје и поклоне приватисмо по истому капетан Милошу. Док је поклон добро, ма ако ви добри будете, ето пошаљем официре вијерне да не имате сумњија. Два визитура Павла и Војина, ако изволите за квартијере и да веле весело стоје и да с чистим срцем печате војснско (!). Јер ако тако није нема се фајде, залуду труд. И јако (!) вам је мило послаћемо војску на Зубачко поље. Сад ако оћете и ви ондје изић да ондје табор учините сад. Ако ли сад нећете ту излазит на Зубачко поље, а оно нећу ни ја слат војске черногорске, него ћу окренут на Арбанију нек вас виђу што ћете сад здјелат. Је ли истина како кажете, је ли ваше срце одкривено да се бре(з) законику испоклоните ни горему от себе него бољему от себе. И ето шаљем војводу и капетана, пак ако вам је мило да стоје код вас док армада дође. Нека знаду велики ђенерали фелтмаш да ви с праветним срцем њих чекате. Ако нећете тако, нећу оставит ту војводе ни капетана. Исто шаљем командира сердара Пламенца. Све што вам на ријечи каже слишите и отслужите што ћете год чинит. Немојте што здјелат што је фалцо и што гоћ праветно учините да сте добро учинили. И што гоћ вам реку та господа, добро да су рекли. Него знајте што ваља војник.

На: 26: јунија 1771:

3279/2

/Слиједи латинични препис овог документа/

/Extra/ Na posctegne vlastelli i gospodi dubrovackom u Dubrovnik

Slava Boggu i svetomu Jerusa(li)mu

Stefan Mali

Etto snaite vlastello dubrovacka vasce jerdie i poklon privattismo po istomu capetanu Milosciu. Ma je poklon dobro. Ma ako vi dobri budete, etto posciagliem offizire verne da ne imate sumgne, dva visitura Pavla i Voinna ako isvolite sa kuartire i sa orusgje. I da vele vesselo stoite i da s cistijem sarzem cekate voisismo. Er ako tako nie, ne ima se faide, saludu trud; I ako vam je millo poslachiemo voisku na Subacko Pogle. Sada ako hochiete i vi onde isit, da onde tabor ucinite sada. Ako li sade nechiete tu islasitti na Subacko Pogle i ono nechiu ni ja slatti voiske Zarnogorske nego chiu okrenut na Arbaniu. Nek vas vigiu scto chiete sade sdellat, elli istina kako kasgete. Elli vasce sarze odkrivenno da se bresakogniku ne poklonite ni gorremu od sebbe, nego bogliemu od sebbe: I etto sciagliem vojvodu i capetana, pak ako vam je millo da stoje kod vas dok armata doghie, neka snadu veliki generali felt mase da vi s pravedniem sarzem gnih cekate. Ako nechiete tako, nechiu ostavit tri voivode ni capetana. I etto sciagliem comandira serdara Plamenza. Sve scto vam na riec kasge sliscitte i oslusgitte scto chiete god cinitti. Nemojte scto sdellati scto je falzo. I scto god pravedno ucinite da ste dobro ucinilli. I scto vam reku ta gospoda dobro da su rekli. Nego snajte scto vaglia vojniku—

На 26 Junia 1771.—

3279/2

3.

ЦРНИЦА, 5. август 1771

Шћепан Мали Дубровачкој републици о своме виђењу стања у Дубровнику. Пружа увјеравања да се не боји Турака. Тражи прикључивање Дубровника руској флоти.

Слава Б(о)гу и с(ве)томе Јерусалиму

Ми Стефан

Како ми је казао капетан Милош што смо га слали к вама два крат, што сте к њему исказали да жељасте разумјети грамату која придет к нам. Оћете ли да вам право скажем. Ја кошуље своје послати не могу ни грамате своје. Е вас има више от пола властеле што сметају другу властелу и почитују авгарјанина и осталу беззаконују господу који ријечима славе Б(о)га а серцем Прокљатога (!). Ми тако стимајемо тога чојека који тако беззаконо чини. Даржим га у стражне коњске поткови и ви га тако держите. А што се договарате и шалите се и мислите да је шала упованије Божије, упованије Божије, по васјем свијету те ријечи пошаљите да се ЈА Турчина не бојим. Помогај Прес(ве) таја Богородице, помогај Прес(ве)таја Богородице с твојом помошчи. Идем у твоју земљу да видимо Јерусалим. Јест истина, нијесам све по суду учинио. А ви по томе учинисте и јошт горшес. Јесмо разумјели да сте прикрат досад слали у Орлова по двије добре персоне, то сте добро и благополучно

учинили. И што ви рече књаз и велики фелтмаш Алексије Орлов, праведнога рода и дома и принцип књаз Георгије Долгорук све је истина што ви кажу и биће ви онако како ви кажу. Ма ви њима истину не исповједате, нити онако чините како њима кажете него носите у лијевој руци правду, а у десној неправду. Не ваља тако творити. Ако ли мислите како знајем искажу вам право кад гођ Вијећу учините праведни је чловјек међу вама, све разумије што судите;

Третицеју¹⁷ посиљају вам слугу своју Марка конте Ивелића који је дошао с контем колунелом Петром Бјеладиновићем, кога ми је истога Орлов послао. Упитајте га, казаће ви истину, ма немојте далеко. И добро вам је ш њим ако ћете поћи у армаду. Боље него све што сте до сада били, а мене послушати не кћесте ниједну ријеч коју ви рекох, већ сваку на шалу примисте. И велите да не могу, а виђећете оћу ли моћи с помоћи Божијом. И ако ћете ш њим поћи у армаду русинску више га о(д) десет ура не держите тамо, него га скорје је нам посиљајте. Ако ћете ш њим пошљите нам једнога властелина инко(г)нито. Биће ви добро. И Б(о) г вас веселио.

Издаде се ва Черницу: на: 5: август(а):
1771

ба, 21

/Слиједи латинични препис овог писма под сигнатуром: 6б, 21. Уз лијеву ивицу прве стране стоји: Cioe i loro Aghe e comandanti. Писмо завршава ријечима: Slava B. i svet. Jerusalemu s Bosgiom milosti Stefan Mali/

¹⁷ У латиничном препису стоји: Tretize trechi put...

4.

ЦРНИЦА, 29. август 1771

Шћепан Мали Дубровачкој републици изражава задовољство због поклона. Затим, истиче став да Дубровник не може учинити одређен искорак због његових непријатеља, да би онда утврдио да ће Дубровник пратити конте Марка у руску армаду.

●

/Extra/ Da izrucit se sia gramata knesu i ostaliem gospodi vlastelom ragusienskiem u Dubrovnik

Slava Boghu i svetomu Jerosalimu

Mi Stefan

Primismo vascie umigliene i zlielubo

.... ima na vas i blagodarstvu na daru sco ste nam poslali i sada imam na vas gliubav i milost kako nam ie kako nam ie iskasao conte Marco da je u vam pravda i pravo sarze. Tako sada urasumeh. Drugho iskasa nam da nijeste mogli podpuno ispuniti sco ste nam presgde obrekli. I podpuno nam ie skasio kako sgelite, ma ne smiete od vascieh nepriateglia. I skaso nam ie kako ste na me po gnemu dali rasumet da chiete o vascioi spensi istoga conte Marca pratiti u armadu i s moiem gramatama. I tako satvorite kako ie dostoino da svoiem slughom proiti, a da gramatte sa vassu dobro pisate koje nossi isti conte Marco koliko da i vi idete. I vi gnemu prikasgite vasciu milost i tupe (ghe) i pravde da mosge istome skasati generalu Orlovu sascto smo mi gnemu dali takugho oblas i tichie dobro i blaghopolucno sa vas. Drughu koi prikasge togho sa poniet radixe obslulgitti bolsce chie vam bitti selo. I Bogh vas svoiem nakregniem veselio.

Is Zarnize na 29 agusta 1771

7b, 21

Слава Богу и светоме Јеросалиму

Ми Стефан

Примисмо ваше умиљеније сарчаноје и цјелују љубов имају на вас. И благодарствују на дару што сте нам послали и сада имају на вас љубов и милост како на моју дјецу. Како нам је исказао конте Марко, да је у вам правда и право сердце. Тако сада уразумеју. Друго сказа нам да нијесте могли подпуно испунити што сте нам прсвде (!) обркли. И подпуно нам је сказао како желите ма не смијете от вашијех непријатеља. И сказао нам како сте нам по њем дали разумјети да ћете о вашој спензи истога конте Марка пратити у армаду, а с моијем граматама и тако сатвориту (!) како је достојно да своијем слугом пројти. А за грамате за вас су добро писати које носи исти конте Марко колико да и ви идете. И ви јему прикажите вашу милост и туге и правду да може устом (!) сказати генерал Орлову зашто смо ми јему дали таквују област. И биће добро и благополучно за вас другу коју ви прикаже моју заповјед радите обслужити бољше ће вам бити фело. И Б(о)г вас својим нагренијем веселио.

Из Цернице на: 29: августа 1771

7а, 21

5.

ЦРНА ГОРА, 12. октобар 1771

Шћепан Мали Дубровачкој републици поручује да шаље свог слугу Андреја Угриновића ради позајмице новца.

●

Слава Богу и светому Јерусалиму

Ми Стефан Мали свијетлој господи дубровачкој,

[Печат]

Посиљак к вам нарочно овога мојего слугу Андреја Угриновића с овијем мојем писмом с печатом да вам објави што имам послат к вама господина Петра Бјеладиновича нашего вјернога официјера, који није ваш непријатељ. И исти колунел предаће вам моје писмо су два печата у кому ћу не много досадит и не за велику суму динара да ми пошљете по реченоме Бјеладиновићу. За које ћете с временом знат да сте их добро зајмили. И ова ствар има бит тајно поради непријатеља и мојех и вашијех. И зато ми упут одпишите и испуните моје жељаније. А друго ви у садашње вријеме, а може бити и јунапријед, досаде бит неће. А кад дође тамо наш колунел имаћете ш њим и на уста разговора. И тога нашега слугу Андреја упут ми натраг оправите.

На: 12: октомбра: 1771

Иш Чарне Горе

8а, 21

/Extra/ Svietloi gospodi dubrovackoj na postegne u Dubrovnik

Slava Boghu i svetomu Erusalimu

Mi Stefan Mali svietloi gospodi dubrovackoj

Posilam k vama narocno od Bogha moego slughu Andrea Ugrenovichia s oviem mojem plem(enit)om peciatom da vam obavi scto imam poslati k vama gospodina colunella conte Petra Gelachinovichia nascego vernoga offizera koj nie vasc nepriategl. I isti colunel predachie vam moje plemo su dva peciatta u komu chiu ne mnogo dossaditi nie sa veliku summu dinara da mi posclete po recenome Ghelachinovichiu sa koje chiete s vremenom snatti da ste mih dobro saimili. I ova stvar ima bitti taino poradi nepriatela i mojih i vascieh. I sa to mi uput odpiscite i ispunitite moje sgelagnie. A drugho vi u sadascgne brieme mosge bitti. I u naprieda dossade bitti nechie. A kad doghie tammo nasc colunel imachiette s cnim rasgovora. I togha nascega slughu Andrea uput mi natragh odpravite.

Na 12 Octombra 1771 is Zarne Gore

8 b, 21

6.

ЦРНА ГОРА, 19. октобар 1771

Шћепан Мали Дубровачкој републици са захтјевом да му се пошаље новац у позајмицу. Шаље Петра Бјеладиновића који ће остало пренијети усмено.

•

Слава Богу и светоме Јерусалиму,

Ми Стефан Мали свијетлој г(оспо)ди дубровачкој

[Печат]

Ви су мало сјемена оћете да много пожњете. Питам вас може ли то бити; Ако ли ви мене питате, ја вам говорим да не може. И да може, ви сте господа мудра. Него, будите мудри у правду, а не у неправду, и добро промислите. Слао сам ви Андреја Угриновића. Не знам је ли тамо долазио. А сад вам шиљем нашега колунела господина конте Петра Бјеладиновића. Примете (!) га како официјера росискога и мога вјернога. И пошљите ми по њему три хиљаде венецијанскије цекина. Чини ми се да ви нијесам тежак. Ако ли ви се чини мало, а ви ми пошљите колико може учинити тридесет хиљадах рубљи росискије. Вратиће Мали Стефан иако се ш њиме мнози шале, а мнози и не шале. А куне ви се Мали Стефан славом јерусалимском, ко се ш њиме изруга, биће му грчи от свакога грчила. А чини ми се да нијесам никому тежак нако душманину. А ви сте капља испод мога нокта. Чувајте се испод њега да ће бити тежак. А кад дође тегота на ове стране, некеме ће бити тешка, а некеме лака. А за друго казаће ви Бјеладиновић из уста.

[Печат]

На: 19 окт(обра): 1771

Иш Чрне Горе

9а, 21

Слиједи латинични транскрипт овог писма са иницијалима на два мјеста, на мјесту печата: **Л.+С.**¹⁸ са сигнатуром: 9б, 21

¹⁸ Luogo stampiglia

7.

ЦРНИЦА, 24. јануар 1772

Шћепан Мали Дубровачкој републици са позивима на ућешће у његовим дјелима

●

Помогла нас слава јерусалимска.

[Печат: СТЕФАН. МАЛИ. Б. М.; двоглави орао са словима:
С(лава) Б(огу) (и) С(ветоме) Је(русалиму)]

Стефан

Пишем Принципу и властели јединогласној у Дубровник. Ако Б(о)г да отсвободеније будет скорим временом. Ни вашу вјерност сакрит немојте. Него питам суми неколико от вас червенцов, ако ћете нек сад вам ваљаду што се бољше може, јере се спремамо на пут. Ако Б(о)г да да се разговорим сас (!) агарјаном. Пошљите ми на ово писмо одговор ако ваша воља. И пошљите вашег чловјека кога ви знате до мене и по њем ћете за всја разумјети.

1772= јан(уарија): 24=
В Церници.

Принципу на прочитаније и обште. Со гласником.

Акта СММ, XVIII v., br. 3279/27a, 21

8.

ЦРНА ГОРА, 9. фебруар 1772

Шћепан Мали Дубровачкој републици пријети уколико не упути пет оружаних бродова за потребу слања двије хиљаде људи на Босфор.

•

Слава Богу и светому Јерусалиму

Стефан Мали, господи дубровачкој,

Не чудите се што ви без печата пишем, зашто су досле четири печата моја код вас залуду. За које се много чудим такој мудрој господи какву сте мисао узели. И видим у вашој памети да ви је даљеко хоцо од језиика. То добро да знате да код мене не пристоји. А сад ви пишем да ми дате пет бродова арматије са свијем што је од потребе, да ми повезу двије иљаде људи у армаду на Боке цариградске. А з бременом имаћете патенте на ваше бродове да ви буде с миром трговати на све стране. И чини ми се да ће вам боље бити него с онијема за кога Бога молите. Ако ли ми то упут не оправисте кунем ви се онијем чим ви се могу највише заклети да ће ви залуду помагати они краљеви ако се у кога уздате, а да ми се неће ни један од вас всрити (!) баш да ће поћи у намкрадње стране американске. Сад добро промислите и ком балотавате. Чувајте се да свакога балота не удари по сред живого срца, него балојтајте (!) за своје добро у напријед. И ту ми књигу да сте упут одписали. Немојте инако учинити;:

На: дан: 9: фебруара: 1772:

Из Черне Горе,

[На полеђини:]
 Господи дубровачкој на прочитаније
 У Дубровник. 1772.

2а, 21

9.

ВИР, 23. фебруар 1772

Шћепан Мали Дубровачкој републици са захтијевом да се прикључи руској армади на начин да њени бродове оду у Јакин (Анкону) одакле би се појавили под Албанијом са руским заставама. Говори о огромном броју сопствених трупа.

•

/Extra/ Gospodi Principu i gospodi vlasteli dubrovackoi na procitanie, u Dubrovnik

Slava Boghu i svetomu Jerusalimu

Stefan Mali

Pozdravgliam gospodu dubrovacku edinoglasno i sve rascumigliem da ste miscleni .. kako ludi mudri i cinite veliko rasmislenie i rasumeli smo da darsgite dva Zarra i tri kraglia. Dobro e to scto tako cinite, ama ne nahodim edno dobro. Negh me sliscite scto chiu sad rieti. Ako recem pravo pomogla me slava Bosgia. Ako recem pravo pomogla me slava Bosgia (!). A to mi e vas sgiao ako me pitate scto vas sgialim nec me poslusciaite da vam kasgem. Ni edno vas zarstvo od sebe ne odmechie ni kraglietvo. Toliko podnijet ne morete, negho sad od dva zarstva imate veliku mukku (!) od

pravoslavia rossinskoga i od agaranskoga. Zarstvo rossinsko da e vami prietu da sse ne bi polosgili Turcima, a Turcin vas plasci da sse ne polosgite Russima. Sada e vami trudno da odgovorite niti e lasno odgovorit. I po tomu ima pet vlastele koj ne dadu upravglenie vami. I sliscite scto chiu sad rijeti. Slava jerusalimska pomasge Rusciu. Ako ne veruete iosc mallo pricekaite. Turcin nasnan vieruite da csie poghinuti, slusciai scto ti Turcin govori, ama nemoi tvorit scto ti govori. Menne nie liepo niscta scto vasciemu gradu rusgno budde. Snaite scto hochiete ucinitti ako ne sumlate pripravite scest brodova .. koi ste pet vlasteli. Nemoite to rasbivat, liepo okitite scest brodova scto nailepse mosgete lumbardama i prahom i olovom i sve drugho scto e od potrebbe (*) ludi napunit da s cgnima poghiete put Bocca Zarigradsskieh. I to mosgie lasno ucinitt Republika dubrovacka. Tada chiete imat ezik i obras. Tada chiete vidiet od Bogha milost i od Zarstva russinskoga i oscte bolsce negho i mislite. Ako ne sumlaete to sotvorite i vi cetiri vichnika koi ste nemoite ta possao rasbirati to e vasce (...¹⁹) a ia moghu bres togha. I ako chiete to ucinitt do mesez dana da e to listo stiscem chiete odisto na put isach. Ako li me pitate da Turzi ne snadu kasachi u vas kako snat nechie te brodove koe chiete im opravlat dignite ih is Jakin onde da se armau. I tako nach svoi brrod imetnut trista gliudi u nemu da otidu u Jakin da pisati is Jakina ono scest brodova s russinskom bandierom da doghiu k meni pod Arbanu. Tada chiu ja voisku ukarzati u gnih. Ako to ucinite o vascega chie te se vraga i slotvora osvobodit i vasc grad do viecha i rod. Ako li to ucinitt nechiete bichie tescho vami i vascemu gradu. Bichie tescho vami i vascemu gradu. Slisciaite scto chiu vam riet ako hochiete brodove siguravat prepiscite tu kgnighu, pak tu istu ponesite u Peterburgh u veliko zarstvo dok vi brodove napravite od zarstva russinskoga usechiete glas. Predaite tu kgnighu in Cihatarini zarizi rossinskoj i sinadu berso curriere u Russie ako hochiete sebe obavlenie dachiu vam

¹⁹ Празан простор у дужини десет до дванаест словних мјеста

moega clovika. Ako hochiete ako Bogh da do Vaskarsegnia mogu doch natrag, a brodovi neka listi stoie u Jakinu dok doghiete dok doghiete is Petroburga ako neкое ste dobra uset i posclatate scto vam veli barso mi tu kgnighu vratite. Visce od dva dni ne darsgite da da Bogh srechiu.

A voinstva trideset i oscam hilada obretaet kod mene i pokorno poghi se u zarstvo. Jednu certu mislite od pravde pobdite (!) Vraghu svoa scto god sad ucinite vam chie se snati. I pitam vas ako est vlastela pravedna, tko se obretaet u russinskoj voiszi? Bi li rekli da e sveta Gospodia sa o sillom anghielskom i (...²⁰) i s pomoschi. Ako poghiete u zarstvo da e prosto ova kgniga. Ako li nechiete poch poscglite mi e natrag. I ako nechiete armat te brodove da necete u pravedno zarstvo. Ako nechiete tako armat vratite mi kgnighu natragh da ne budde tescko. I da snate da ssam od ne ostavio kopie pravednomu na sdravle.

1772.

Na 1772 od Roda
Mieseца febra(ra) 23

Pisah na Vir dvie ure od Carnize daleko

10, 21

10.

ЦРНИЦА, 13. фебруар 1773

Шћепан Мали Дубровачкој републици изражава негодовање због избегавања да дјелује заједно са Русијом и приговара због одбијања православља и оданости невјерницима. Казује да је стигла грамата Орлова за Дубровник а да он због тога њему шаље свог вјерног посланика.

²⁰ Празан простор у дужини девет или десет словних мјеста

●
Слава Богу и с(ве)тому Јерусалиму Стефан Мали

[Печат]

Не остављају љубов моју от вас и о то ли ви црат писмо престављах вам да могу разумјети имате ли љубав Руси(ј)и. Знате је ли добро с Руси(ј)ом сам заједно и моја ријеч биће тврда и повјеровата.

Ја сам за ваше добро. У Русију пишем да имајут милост на вас, него не знам како њиву сијете и које суме мећете, како ли ћете плод примити.

Мало к нам главу оберћете, а толико и истој Руси(ј)и. А ви можете знат како сам и Орлову писао за вас. И оно је у Русију пошло и мојему вјерноме посланику пуну власт дао да збори поради вас. Сада не видим познања от вас. Помислите добро. У вријеме вершидбе шеница се дијели. И видим да више љубите некерштене, не жели православне. Турци запиташе толики корабљи да иду противу нас и ви се не отресте дати. Ма десница Божја када помага, от људих се не бојим – Ни ње вам пишем дошла ми је једна грамата от Орлова исхрошно за вас и того ради отсиљајем скоро нашего офицјерја конте Марка к њему чрез сије пошиљајем га к вама да видим вашу милост коју имате на Русију. И што ћу одговорити Орлову и њест вожможно все у писмо изјавити. И ова се јему повјерујте, всу ће вам правду изјавити:- И питам један корабаль у вас да пошљем неколико вој или помагање у трошак. Амин.

Ва Чернице и из фервуар(а): 5 1773 год(а):

3, 11

11.

ЦРНА ГОРА, уторак у подне²¹

●

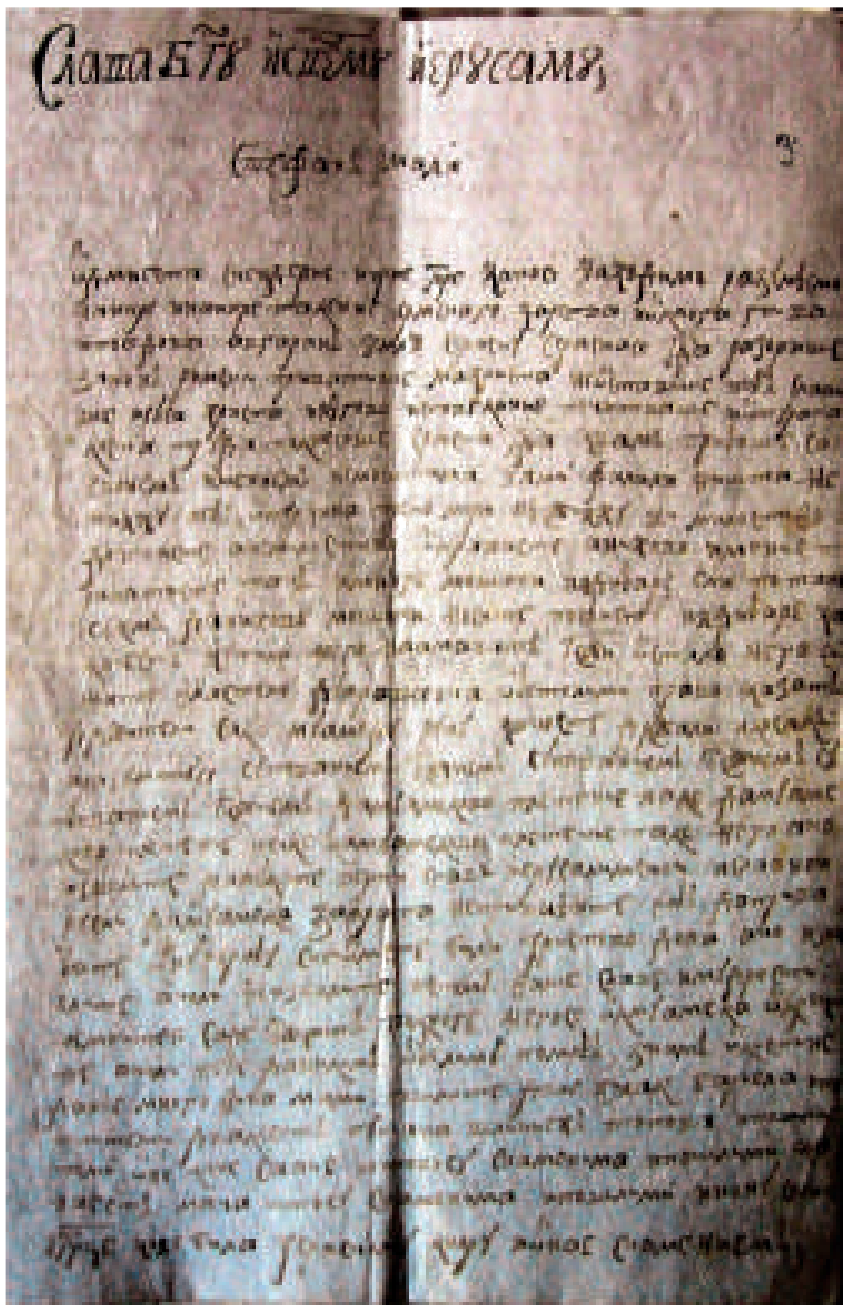
Slava Boghu, svetomu Tomi i Jerusa(li)mu

Stefan Mali

Posdravgliam serdara Moisia i vighitura Pavla. Ma comandant serdaar falio si mi mnogo. Nego otvorite oci. Eto ti na presciu scialem posctu. Rasumieh da chie vas cekati edna ceta. Nego kad poghiete otuda usmite 4 barcha vragusgelska ili drugu kogo vi nascia neka ighiu pred vami na ednu migl latinsku do spored Budve. A onde ih mosge vratiti slobodno. I pisci mi sve scto ste tamo sdelali. I kako ti ova kgniga prispie, one ure npissciv mi odgovor dai kako stoite. Poscli knigu opet po suhu po istome onome tko ti kgnigu donese. Ne darsgi ga ni ciasa i kasgi mi kako stoite. I pisa se u utornik u polu dne.

4, 21

²¹ Ово је начин на који муслимани у залеђу Јадрана датирају писма

Бр. 1

1771

СМЕРЬ БОГА ИСХРИСТА И СВЯТЫХ
СВЯТЫХ МАРИИ.

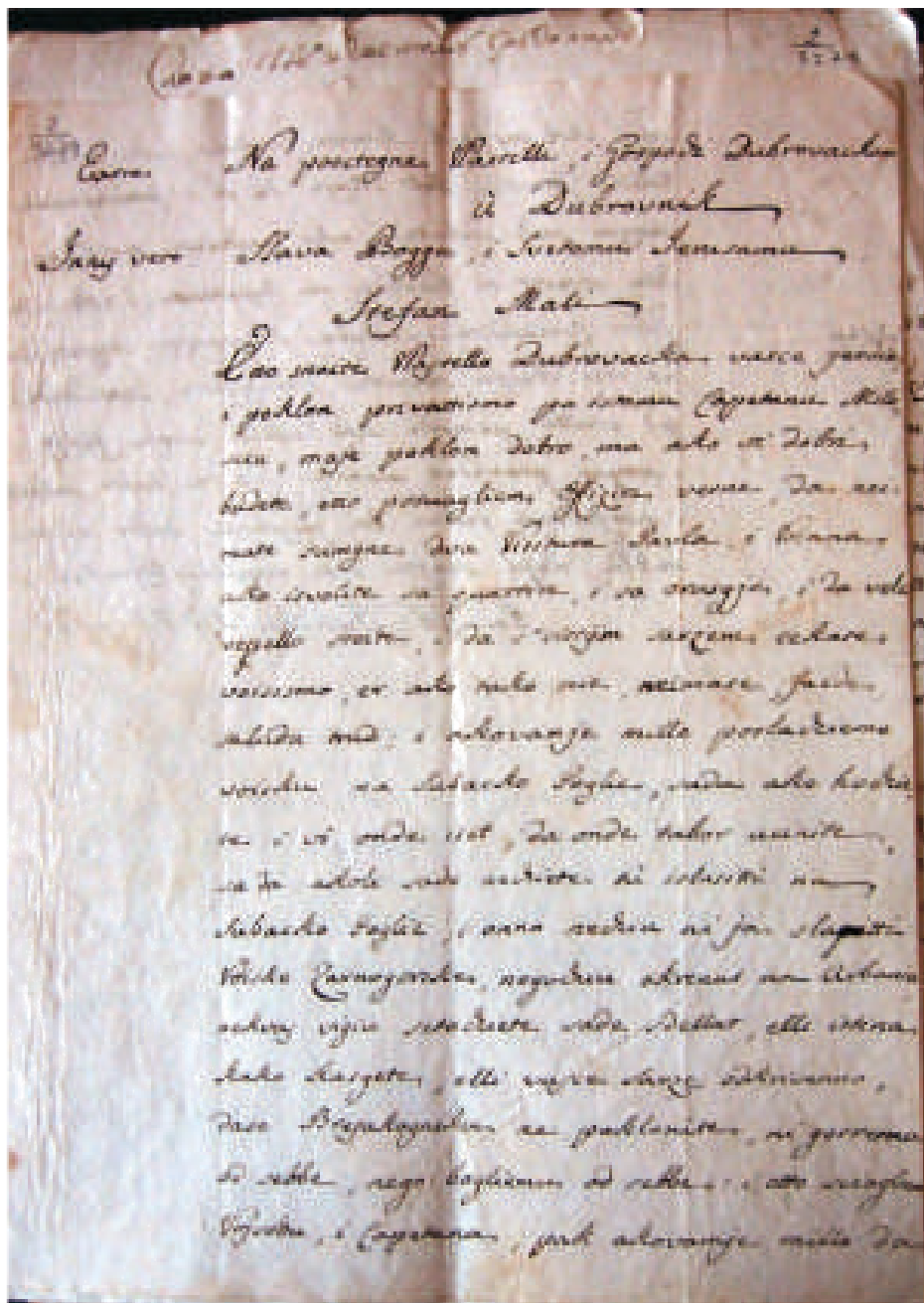
Это есть истинное повествование о том, что случилось с
 нашим господом и с нами, когда он пришел в мир, и
 как он умер за нас, и как он воскрес, и как он
 вознесся на небо, и как он придет снова, и как
 мы будем жить с ним вечно.

Когда же он пришел в мир, то он пришел в мир
 как человек, и как человек он жил, и как человек
 он умер, и как человек он воскрес, и как человек
 он вознесся на небо, и как человек он придет
 снова, и как человек мы будем жить с ним
 вечно.

И так, как человек он пришел в мир, и как
 человек он умер, и как человек он воскрес,
 и как человек он вознесся на небо, и как
 человек он придет снова, и как человек мы
 будем жить с ним вечно.

1771

Бр. 2

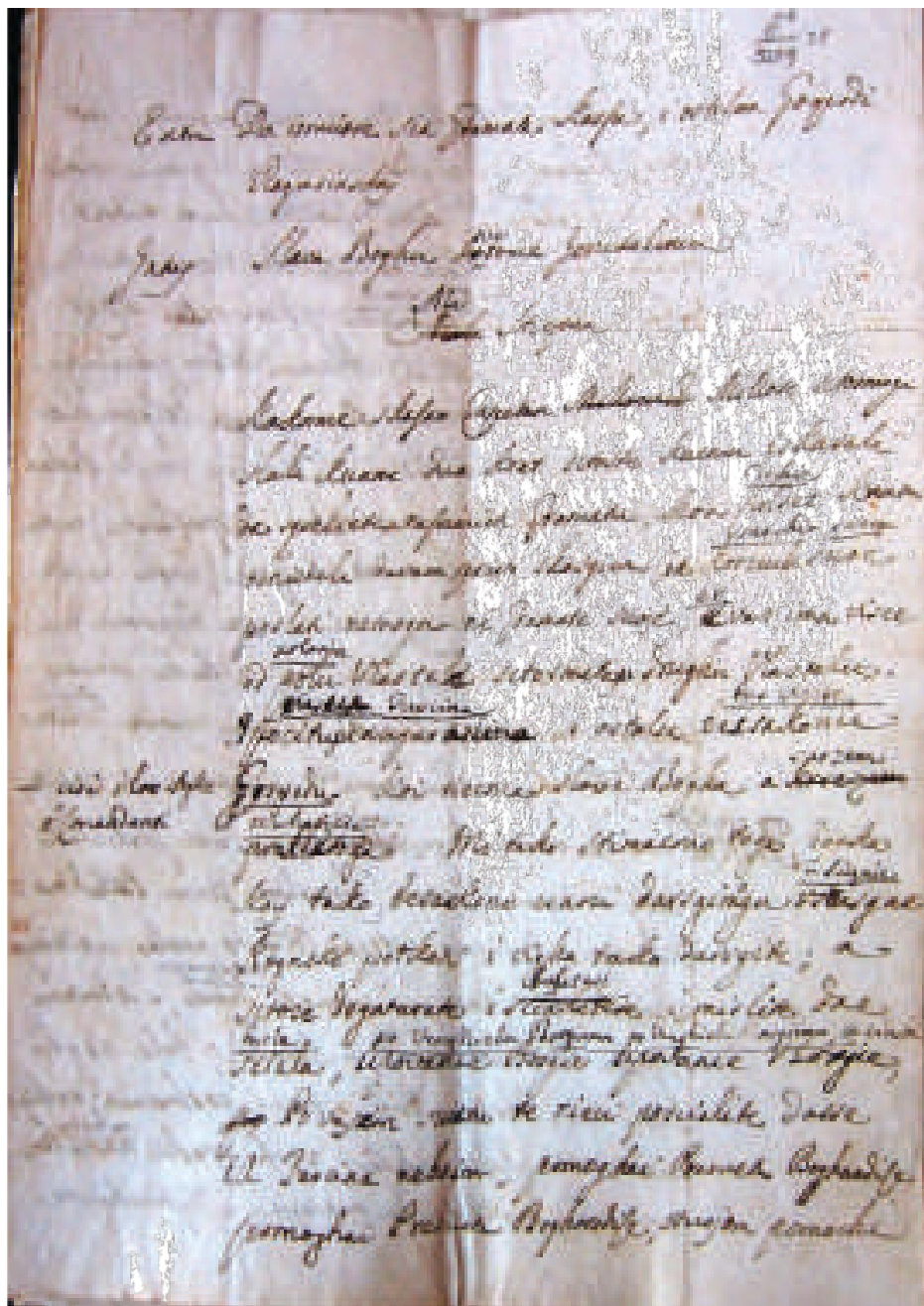

Бр. 2 – латинични препис

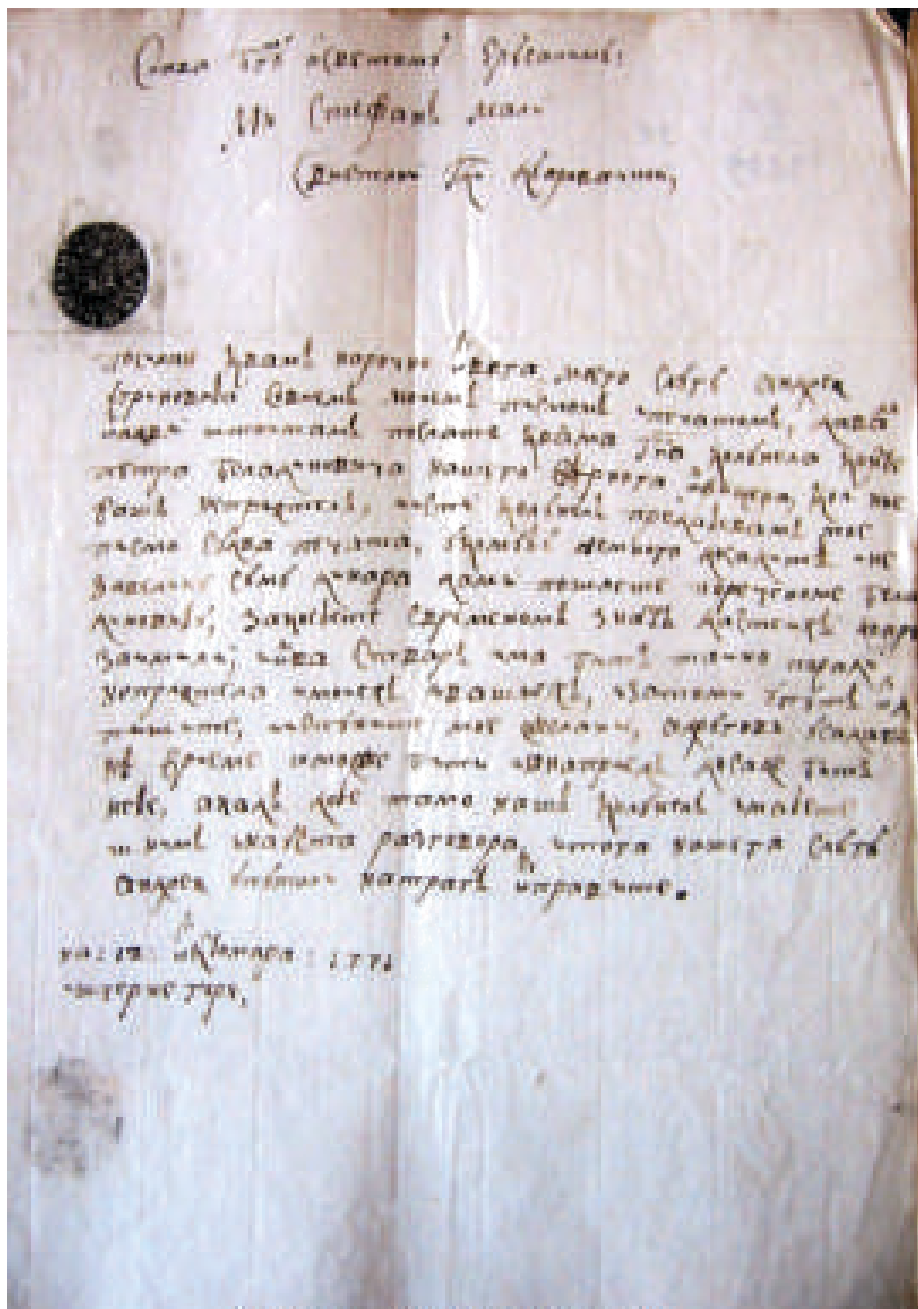
svoje kod vojvode Romana, Voghica, nekako se
 Veliki Generali tako Majci da in s' pravdom
 svojom gub' carstva, ako nebi se tako, na-
 deni carstvi in vladavi, na Capetana, i esto su
 glavnim Comandirima Levantom Plamenom, najnovim
 na nosi kaze. Sluzite, i sluzite, i sluzite
 za carstva, nemogje 1000 Bellati svoje fakte,
 i stoje pravdom usinite, Dajte dobro usinite
 i stojevan rekta, da fuzboda dobro usinite
 rekta, nego majte svo vaglia vojnika.

Na 26 Junia 1771. —

Бр. 2 – латинични препис

Бр. 3 – латинични препис

Бр. 5. На печату: Б(ожјом) М(илошћу) Стефан Мали

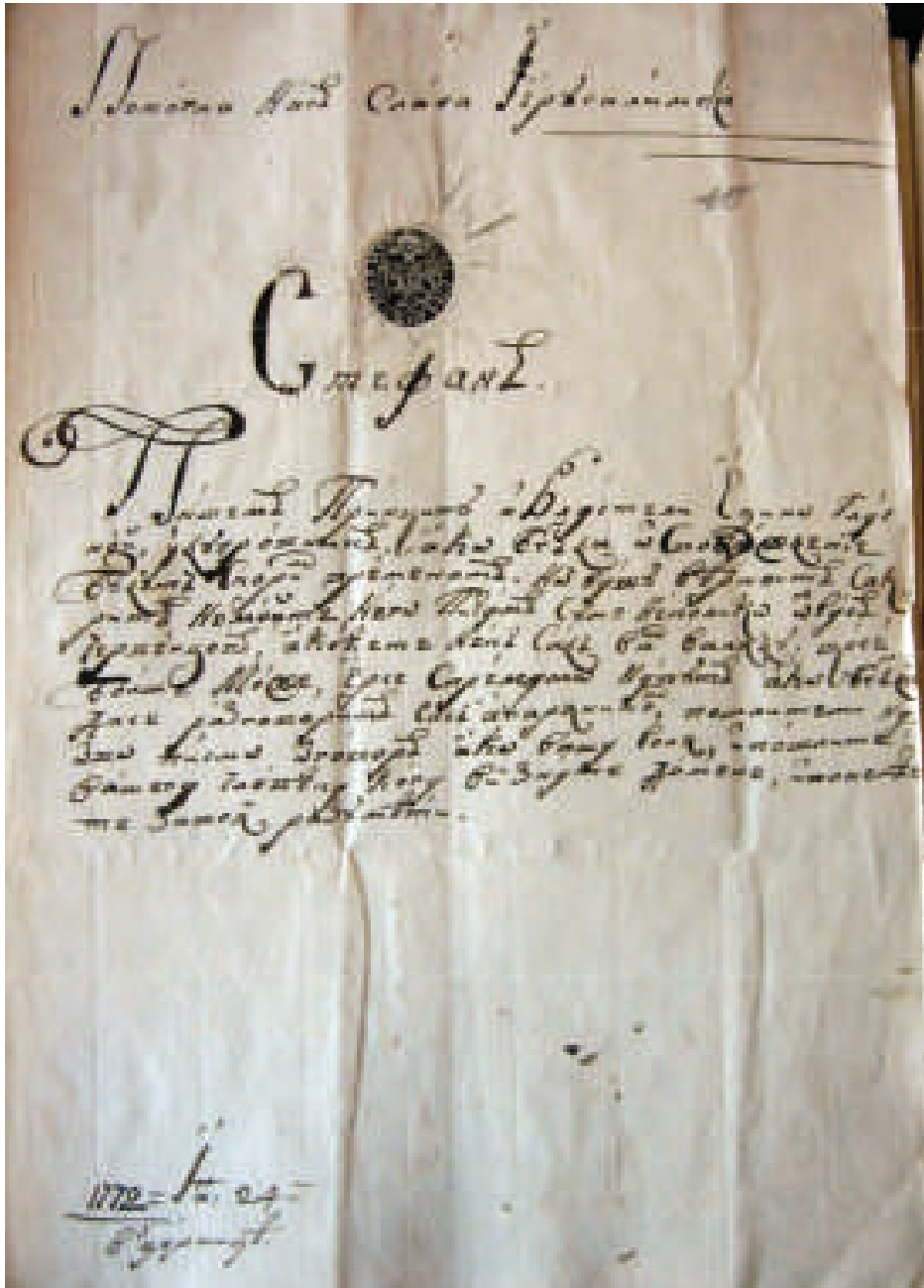
Бр. 6

21
 1874
 Căminu' Străveche Jucăd' Sibianului
 în p. Sibian
 Jucăd' Străveche, Sibian
 Sibian
 Sibian Jucăd' Sibianului
 Sibian
 De curând s-a deschis în acest oraș un
 gimnaziu nou și în el s-a înscris și
 unii profesori de renume, și de curând
 Jucăd' Străveche, după ce a fost înscris
 în reședință, și totuși profesorii Sibianului
 începând, ca și cum s-ar afla în Sibian
 după ce au fost înscrisi în Sibian
 gimnaziu de Sibian Sibianului Sibianului
 și profesorii de Sibian Sibianului Sibianului
 Sibianului Sibianului Sibianului Sibianului
 a unei școli de Sibian Sibianului Sibianului
 Sibianului Sibianului Sibianului Sibianului
 Sibianului Sibianului Sibianului Sibianului
 Sibianului Sibianului Sibianului Sibianului
 Sibianului Sibianului Sibianului Sibianului

Бр. 6 – латинични препис

писма писана српјак кака Димитријем а ова
 била југод тога поља савјетом југод асу
 да направити, с томе ораше, и друге мали
 брџа неће бити српјак, а кад дође српјак
 на он шмак, неће бити српје, а неће
 биде, а са другога крајем Јелачином је
 уста
 C. S.
 на 19 Октобра 1771. у Јавне Јаве

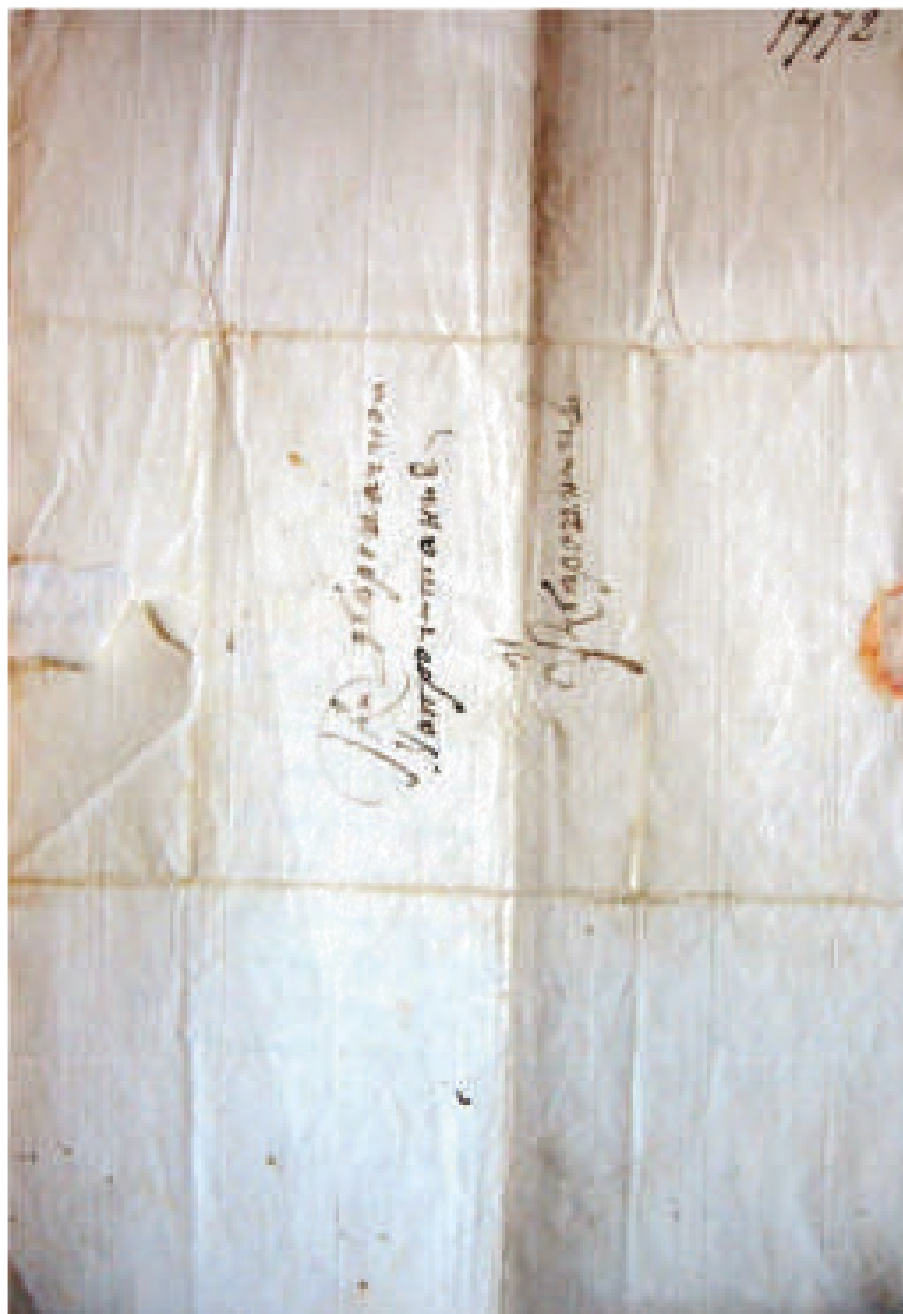
Бр. 6 – латинични препис

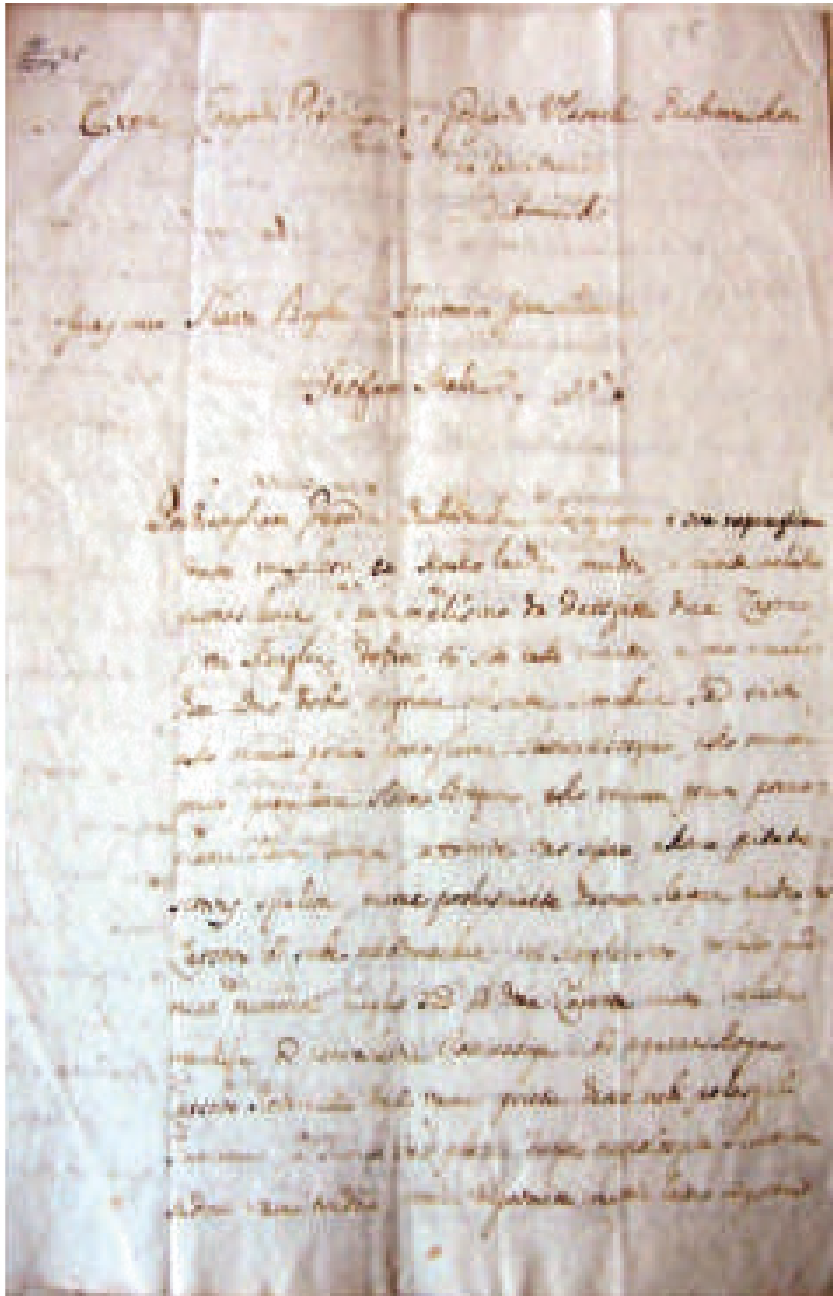
Бр. 7

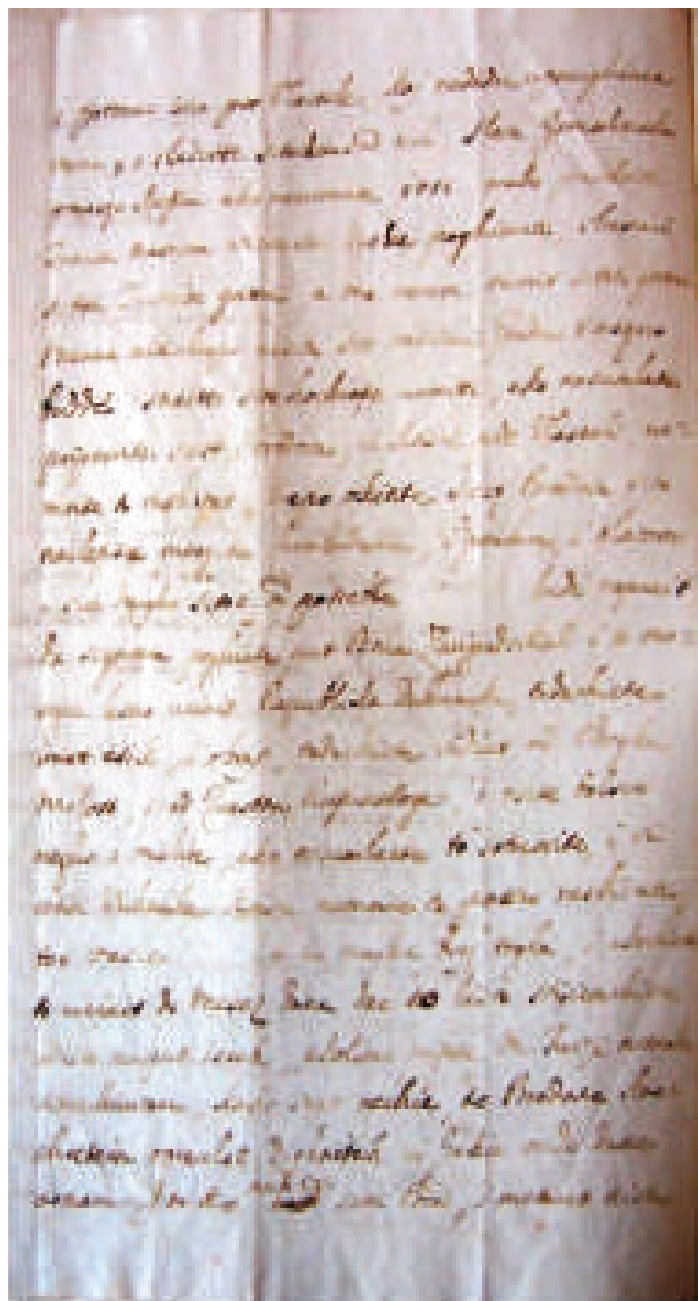
На полеђини: Принципу на прочитаније и обште. Со гласником

Бр. 8

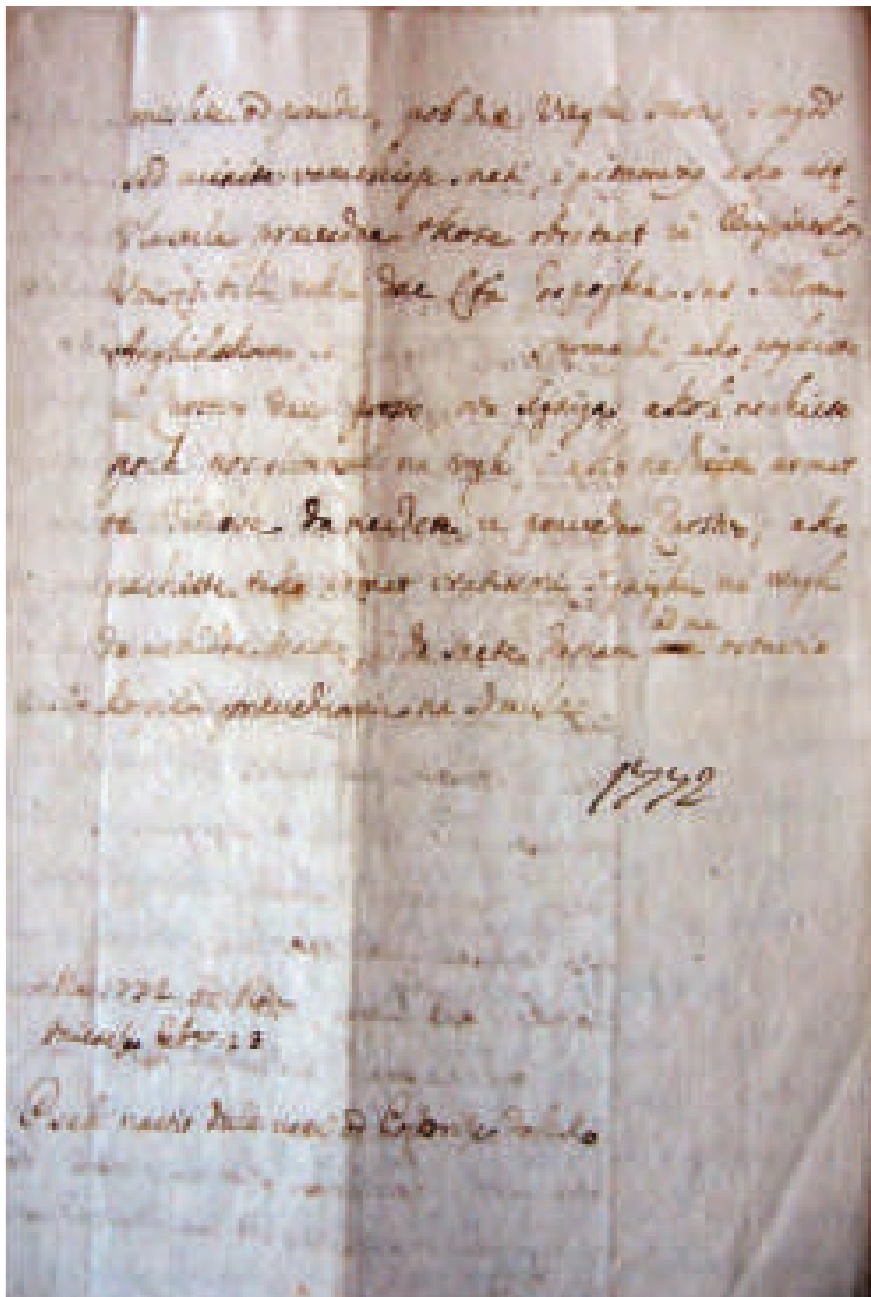
Бр. 9

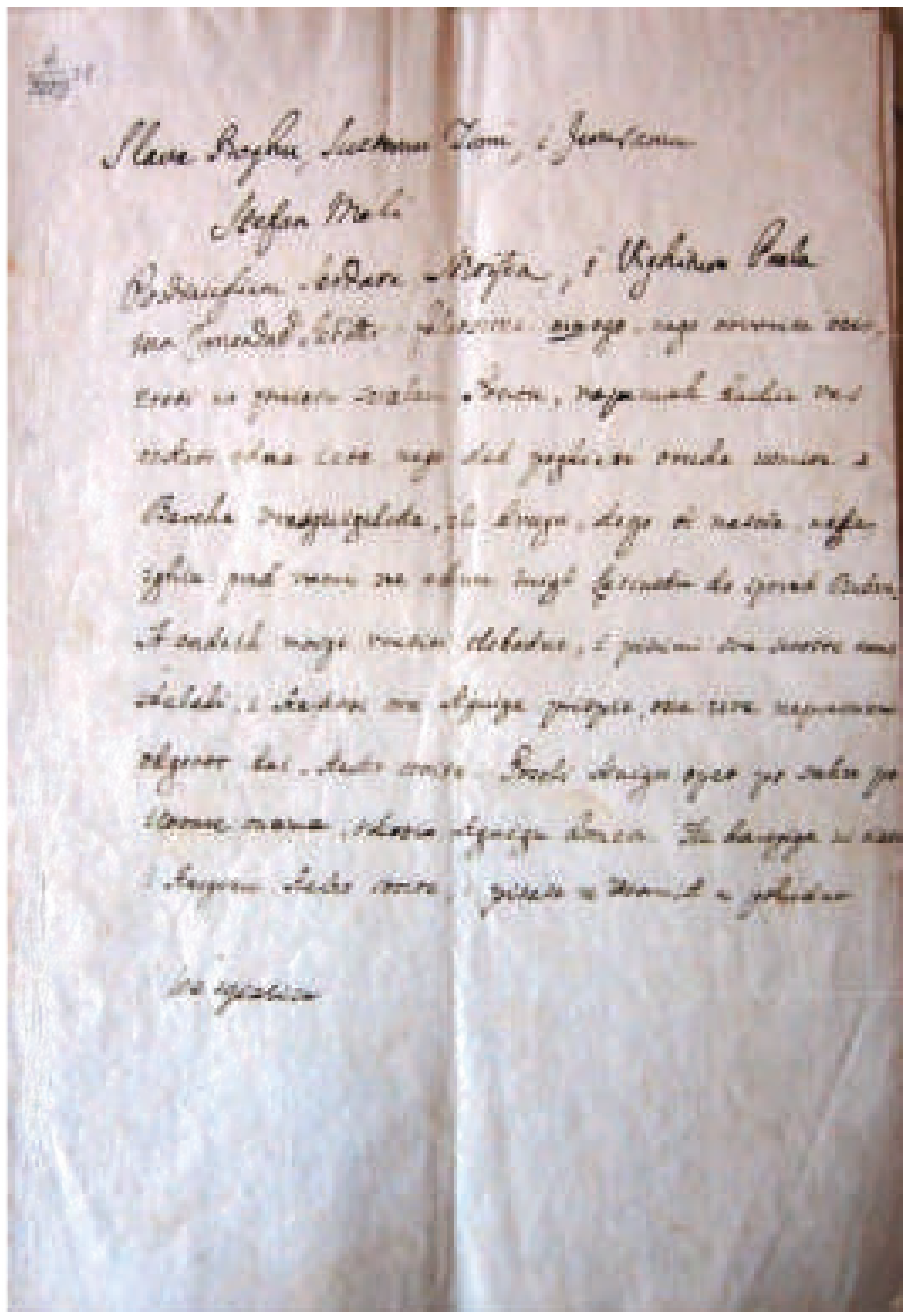
Бр. 9

The image shows a page of handwritten text in Church Slavonic. The script is a dense, cursive hand typical of the 17th or 18th centuries. The text is arranged in approximately 25 horizontal lines. The ink is dark, and the paper shows signs of age, including some discoloration and small stains. The handwriting is consistent throughout, with clear letter forms and some decorative flourishes. The text appears to be a formal document or a liturgical text, given the context of the page number and the header.

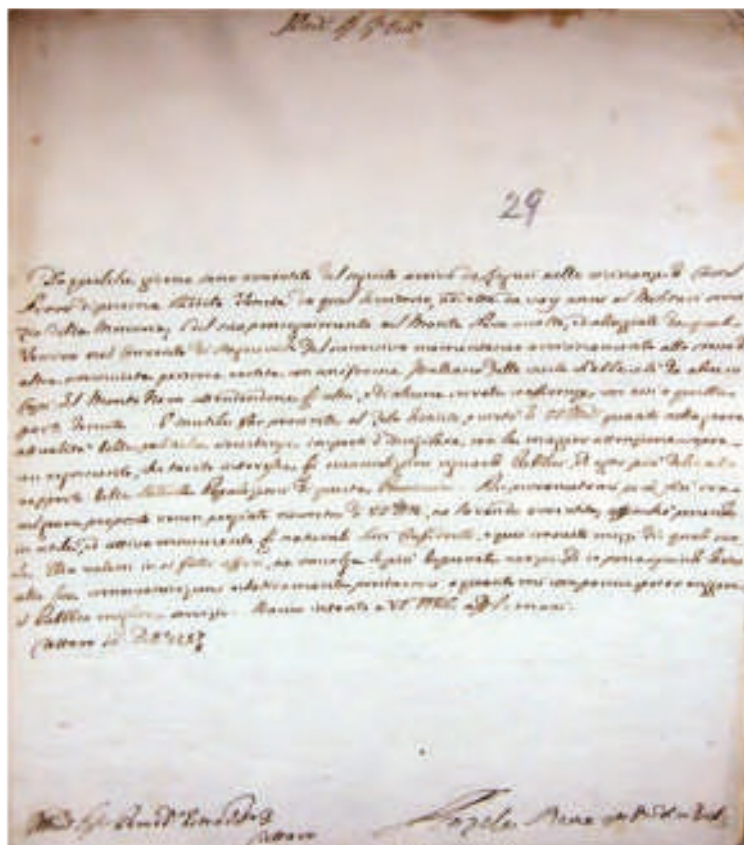
Бр. 9

Бр. 9

Дана 11. фебруара 1767/8. године которски провидур је упутио писмо задарском, генералном провидуру Анзолу Мему којим јавља да је од јуче у сазнању да се након доласка из Дубровника у оближњи Херцег Нови пројавила особа која је служила у московској армији и која носи италијанску униформу, која је боравила код црногорског владике у манастиру Стањевићи. Ова особа се препознаје као млетачки поданик²². Дакако, овдје је у питању Шћепан Мали који је своју активност започео у Маинама.

Архив Херцег Нови, 11. фебруар 1767/68

²² Архив Херцег Нови, Политичко-управни Млетачки Архив, фасц. 296, 29

UDK 271.2:726.54(497.16Mrkojevići)(091)

Željko MIRANOVIĆ

IZVJEŠTAJ O STANJU CRKAVA I CRKVINA U MRKOJEVIĆKOJ KAPETANIJI

Mrkojevićka kapetanija obuhvatala je oblast između Bara i Ulcinja, odnosno područje između primorskih planina Lisinj na sjeveru i Možura na jugu, sa Rumijom u zaleđu i izlazom na more. Turskim osvajanjem Bara i Ulcinja 1571. godine, oblast Mrkojevića je potpala pod tursku upravu čime je okončan period tokom koga je bila u potpunosti ili dijelom pod mletačkom upravom. Tokom turske uprave nad ovom oblašću, koja je okončana 1878. godine, došlo je i do islamizacije lokalnog stanovništva.

Na osnovu sačuvanih izvora može se konstatovati da je islamizacija Mrkojevića otpočela u periodu prve polovine XVII vijeka i najvjerovatnije se radilo o pojedinačnim slučajevima. Turska vlast je podsticala širenje islama i do pojačane islamizacije, prema navodima barskih biskupa, došlo je u periodu između 1671 - 1697. godine.

U islamizaciji Mrkojevići pronalaze višestruke interese. Mogli su nesmetano da se bave svojim tradicionalnim zanimanjima - zemljoradnjom i stočarstvom, pa čak i trgovinom.

Bezuspješnu mletačku opsadu Bara 1717. godine vojnički su pored Crnogoraca potpomogli i Mrkojevići što je po

njenom okončanju za posljedicu imalo i odmazdu turskih vlasti prema Mrkojevićima hrišćanima i njihovu masovnu islamizaciju. Prva džamija podignuta je početkom druge polovine XVIII vijeka.

Islamizacija u Mrkojevićima nikad nije do kraja završena i okončala se 1878. godine kada ova oblast dolazi pod crnogorsku upravu. Ovo se može konstatovati na osnovu činjenice da je jedan broj izvorno mrkojevićkih rodova, kao i kasnijih doseljenika, ostao u pravoslavnoj vjeri. Kao primjer vjerske trpeljivosti i svijesti o pravoslavnim korijenima valja navesti kult Krsta Svetog Vladimira, koga podjednako poštuju pripadnici obije vjeroispovijesti.

U Državnom arhivu Crne Gore na Cetinju, u arhivskom fondu Ministarstvo prosvjete i crkvenih poslova sačuvan je „Izvještaj o stanju crkava i crkvina u Mrkojevićskoj kapetaniji“ (fascikla 98, broj 1633, 1914. g.). Sadržaj *Izvještaja* je veoma indikativan, jer ukazuje na činjenicu da je u razdoblju prije islamizacije stanovništvo Mrkojevića dominantno bilo pravoslavne vjeroispovijesti. U integralnom obliku se prvi put publikuje.

*

Broj 101
10-1914

Izvještaj o stanju crkava i crkvina u Mrkojevićskoj kapetaniji

I. Crkve koje su zdrave

1.) Crkva Svetoga Ilije

Ova crkvice nalazi se u Veljem selu i po predanju bila je od starijih crkvica. Obnovljena je prije 17 godina, troškom Nj. V. Kralja. Crkva služi samo na Iljindan 20. jula, gdje

se kupe pravoslavni ne samo iz Mrkojevića, već i iz Bara i Ulcinja. Unutrašnje stanje crkve sasvim je siromašno, jer sve nužne potrebe za službu donosi sveštenik iz St. Bara. Crkva je na vrhu jednog brdašca koje se spušta kao mali ogranak Lisinja, i njoj pripada samo površina vrha, a padinama su imanja (šume i pasišta) pojedinaca. Izgleda da su i padine nekada bile crkvene, pa ih docnije pomeđaši prisvojili, jer su te padine sa tri strane dosta kratke, a sa četvrte nedaleko od vrha je kamena litica. Takođe je i prilaz k crkvi hrđav, jer su pomeđaši sužili ako ne i pomakli put. Površina crkvene porte iznosi oko jednog rala zemlje. Daljina je sa seockog puta oko stotinu metara. U crkvenoj su porti razna divlja drveća, i nalaze se mnogi stari grobovi. Ima ljudi koji znadu i grob kakvog svog pra-đeda, a na jednoj ploči koja je prilikom obnove crkve unešena u crkvu stoji zapisano da je to ploča Miloša Žuđela (porodice Žuđela danas žive u selu Komini koji su danas muhamedanske vjere). Crkva je imala prihoda samo od službe na Ilin-dan (od prodaje svijeća i dobrovoljnih prihoda). Taj prihod do nazad četiri godine uzimala je barska saborna crkva, a sada ga prima mrkojevićski crkveni odbor. Novaca koji su na dobit kod pojedinih ima 92 (devedeset dva) perpera.

Veličina je crkve: dužina 10 metara, širine 6 metara a visine 3 metra i 20 centimetara do volta (mjera je bila s polja te se tačnost ne može utvrditi).

2.) Crkva Svetoga Nikole

Ova crkva nalazi se u Dobroj-Vodi na jednoj kamenitoj glavici iznad kuća Lisičića na zvano mjesto „Škurta“. Crkva služi na dan Sv. Nikole letnjeg 9. maja svake godine. Unutrašnjost sasvim siromašna. Sve potrebne stvari prilikom služenja donose se iz St. Bara (i te je prihod od svijeća uzimala barska crkva do nazad jedne godine). Drugih prihoda nema. U crkvenoj porti koja ima prostora oko 800 kvadratnih metara

nalazi se starih grobova. Grobova ima i izvan crkvene ograde, što daje pretpostavku da je cijela glavica nekada bila crkvena svojina, a danas komunika bratstva Lisičića. Crkva ima jedno zvono prilog gospođe Duše B. Petrovića.

Veličina je crkve: dužina 7 metara, širina 5½ metara, visina 3 metra (mjera spolja). Crkva je starija građevina koja je građena još za vrijeme turske vladavine. Prilazak crkvi sasvim je nepodesan. Prihod od prošle 1913 god. iznosio je samo 2 perp. i 60 para.

3.) Crkva Svete Gospođe

Nalazi se u Dobroj-Vodi, zaseoku „Podima“ na pomeđu kapetanije Barske i Mrkojevićske, koja crkva je takođe građena za vrijeme turske vladavine u početku prošloga vijeka a dozvolu za njeno građenje dao je bivši skadarski vezir Bušatlija. Ona je do zidanja saborne crkve u St. Baru oko 1860 g. služila kao crkva pravoslavnih barana i mrkojevića te se i danas kod nje nalazi veliki broj novih i starih grobova. Tu je i grob najvećeg dobrotvora barske crkve Petra Boškovića posljednjega ostatka pravoslavnih Boškovića u Dobroj-Vodi. Okolina je crkve takođe mala kao i ostalih crkava. Tu su pasli svoju stoku najbliži susjedi Livari koje i danas uživaju, ali zato daju neku izvjesnu sumu novaca barskoj crkvi (od 8 per. i 60 para) godišnje. Crkva nema svojih novaca, jer prihode kao što je ranije rečeno prima barska crkva. Crkva služi 25 aprila i 15 avgusta svake godine. Veličine je koliko i crkva Sv. Nikole u Dobroj-Vodi.

4.) Crkva Svetoga Nikole

Ova je crkva u Mikuljićima pod Rumijom. Obnovljena je prije 22 godine. Trošak oko obnovenja većinom su podnijeli pravoslavni Mikuljići, kojih danas ima samo devet kuća, a imalo je i dobrovoljnih priloga (Nj. V. Gospodar, pok. vladika

Kosanović, serdar S. Plamenac i voj. S. Popović) koji su priložili oko 260 perpera. Porta crkvena je malena. Prihoda nema drugih, osim na dan službe na Trojičinu-dne. Danas ima gotovih novaca 80 perpera. Veličina crkve a tako i njeno unutrašnje stanje je kao i crkva Svetoga Ilje. Od davnina običaj je bio, da su Mrkojevići bez razlike vjere svake godine izlazili na Rumiju, gdje su iznosili Krst Svetog Vladimira, koji Krst od davnina pa i danas u Mikuljićima postoji, a koji Krst čuva kuća Androvića iz Mikuljića. Od nazad nekoliko godina taj je običaj malo po malo izmijenio staro obilježije, i dok je prije izlazak na Rumiju bio, Krst su u znak svoje jednakosti iznosili braća sve tri vjeroispovijedi među kojima je vazda bio veći broj muhamedanaca, koji su se sjećali svoje stare vjere, a danas taj pobožni izlet vrše samo po nekoliko pravoslavnih, a i po kad-kad, i koji katolik.

Pretpostavlja se da je taj stari srpski običaj najviše bačen u zaborav što je prekinuto pucanje iz pušaka i gađanje bjeljege rečenog dana, kada su se takmičila momčad ovoga okruga, i kad se mililo svakome onamo poći da vidi te stare srpske običaje, pjesme i t. d., ali pucanje je danas zabranjeno, te i taj stari srpski običaj gotovo je prestao.

Predlog o ovim crkvama

Radi podizanja jedne crkve na pravoslavnom groblju u Dobroj-Vodi dne 15 maja 1911 godine, obrazovan je naročiti Odbor, kome je bilo stavljeno u dužnost, da se stara i o ostalim crkvama i crkvinama u Mrkojeviće (izuzimajući crkvu Sv. Gospođe) koja se smatrala potčinjena Barskoj crkvi, i crkvu Sv. Nikole u Mikuljićima, koja ima zasebni Odbor. Potpisati je mišljenja, da ovaj Odbor ostane i dalje i da primi pod svoju Upravu ove dvije crkve tj. mikulinsku, i crkvu Svete Gospođe. Osim toga mišljenja smo:

- 1) Da se porta crkvene ograde boljom ogradom zagradi, najmanje ako se nije u stanju klačenim zidom, ono barem suho-međom.

- 2) Da se kod crkve Sv. Nikole u Dobroj-Vodi pomakne ograda crkvena za 50 metara, doklje god ima grobova van današnje ograde.
- 3) Da se kod crkve Sv. Ilije pridade crkvi padina brijega i put seockog puta do crkve uredi za što udobniji prilaz k crkvi.
- 4) Da se porta crkve Svete Gospođe na Dobroj-Vodi oduzme od Livara, koji tuda pasu svoju stoku i da travninu daje odbor na licitaciju, jer je moguće da bi crkva imala veći prihod.
- 5) Da se k crkvi Sv. Nikole i Sv. Gospođe u Dobroj-Vodi napravi što bolji put.
- 6) Da Barska crkva koja je za toliki niz godina primala prihode od pomenutih crkava ili povrati svim crkvama uzeti novac, jer se to može vidjeti po knjigama crkvenim, ili da o svom trošku snadbije pomenute crkve potrebnim stvarima.

II Razvaline

1.) Razvalina crkve Sv. Jovana

Ova razvalina nalazi se u sredini sela Dobre-Vode, nedaleko od glavnog kolskog puta (5 do 10 minuta). Crkva je bila ozidana suvo-međom. Izgleda da je novijeg porijekla. Put k crkvi je sasvim dobar jer opštinski put prolazi pored same porte. Imanje ove crkve najbolje je sačuvano. Crkvena porta zauzima zemljišta za jedno dva rala i u njoj su 15 korijena maslina. Prihodima crkvenim rukuje naročiti Odbor koji se stara i o obnavljanu ove crkvine. Ima svojih novaca oko 700 perpera. Ti se novci nalaze kod pojedinaca na dobit. Osim ovoga zapisano je dobrovoljnih priloga 860 perpera radi obnavljanja crkve, ali prilagači ne dadu ništa prije nego bi se odpočeo rad na crkvi. Crkvina je u sredini sadašnjeg pravoslavnog groblja, a ima ostataka grobova i starijih porodica, koje su se docnije pomuslimanile.

Kopanjem blizu crkvenog imanja a na drugoj strani puta našlo se starih grobova, a pod imanjem porodice Đurovića. Ovi stari grobovi daju tvrđenje, da je imanje crkveno nekada bilo veće, pa da je docnije bilo pomeđašima zauzeto, kao i to, da puta sa sjeverne strane imanja nije bilo.

2.) Razvalina crkve Sv. Mateja

Ova razvalina nalazi se ne daleko od crkve Svetoga Nikole u Dobroj-Vodi, a u imanju Useina Lisice. Crkvica je zauzimala 30 kvadratnih metara. Ispod nje je put, a oko nje zabjelji pomenutoga Lisice. Izgleda, da je i njiva ispod puta bila crkvena, jer se u njoj nahode tragovi od klaka i tigle, te se pretpostavlja da je tu bilo kakvo crkveno kućište.

3.) Sveta Katarina

Ove su razvaline najbolje očuvane jer samo nemaju krova. Nalazi se u selo Ravanj opštini Pečurinskoj. Crkvica je bila malena (širine 3 metra, dužine 5 a visine do volta dva ipo metra). Oko ove razvaline ima nešto malo zemljišta, gdje se nalaze šest korijena maslina, sa kojih prihod ide u korist crkve Sv. Jovana u Dobroj-Vodi. Put je k ovoj crkvi vrlo hrđav, jer je stari put koji je morao biti bolji zatvoren. Po putevima koji okružuju imanje crkveno i dolinicu pred njim, izgleda da je ta cijela dolinica bila crkvena, pa je docnije zauzeli, jer nije moguće da je jedan dio male kamenite glavice bio sam crkvena imovina. Crkva je okrenuta ne k istoku nego više k sjevernoj strani.

5.) Crkvina Sv. Gospođe

Ova crkva nalazi se u imanju Jusufa Perazića u selu Grdovićima, na jednoj maloj glavičici. Ostataka od crkve nema nikakvih, samo se poznaju tragovi od grobova. Veličina

te glavice je oko 300 kvadratnih metara, ona je oblika „elipse“. S tri strane ove glavičice su baštine a s četvrte zabjeli pomenutog Perazića. K crkvi nema nikakvog puta i izgleda da je prostor oko nje mogao biti veći jer je glavičica sa svake strane potkopana.

5.) Sveti Spas

Razvaline se nalaze u Veljem selu do kuća Barjaktarovića. Crkvice je bila veličine: dužina 5 metara, širina 2,80, a visina 2 metra i 80 centimatara. Oko nje se nalaze stari grobovi. Njena okolina nije ograđena i služi za ispašu kuća Barjaktarovića. Izgleda da je ova crkvice bila nekada domaća crkva pomenute kuće.

6.) Sv. Ćirik

Razvaline ove crkve nalaze se na vrhu jedne kamenite glavice ne daleko od razvalina crkve Svetoga Spasa, ta se glavica zove „Ćirik“ i sigurno je to bilo i ime crkve, posvećena Sv. Ćiriku i Juliti 15 jula, jer se taj dan ovamo i zove Sveti Ćirik, pa je po crkvi i glavica dobila ime. Glavica je sasvim krševita bez drveća, a to je komunika bratstva Barjaktarovića i Radovića. Ne daleko od razvalina ima ostataka od starog groblja. Crkvice je bila dužine 5 m. i 50 cm. a širine 3m. i 20 cm. Pri samoj crkvi sa njene sjeverne strane bila je zgrada sazidana suvomeđom, a veličine koliko i sama crkva.

7.) Sveta Petka

Razvaline ove crkve nalaze se u selu Dabezićima u zvano mjesto na „krš Markezića“. Crkva je bila malo veća od dosadanjih, a po ostacima zidova vidi se da je bila i ljepša. Oko nje je velik prostor prepun groblja. Ima grobova koji su sasvim dobro sačuvani, da bi se reklo da su skorašnji.

Postoji predanje, da je nedaleko od te crkve bilo naselje, koje je usov odnio k polju i zatrpaо. Širina njena ne može se tačno izmjeriti, jer je južni dio zida sa temeljom snešen nekoliko metara, a dužine do oltara ima oko 6 metara.

8.) Crkva Nikole Dapčevića

Ova je crkvina blizu crkve Sv. Ilije, na jednom oštrom kršu koji se zove „krš Dapčevića“. Crkvica je sasvim mala. Po predanju nju je zidaо Nikola Dapčević, čijih potomaka Dapčevića ima nekoliko kuća u selu Dabezićima, svi su muhamedanci. Crkvica je bila široka 2m. i 20cm., duga 3m. i 60cm., a visoka 2 metra. Nezna se da je kome svetitelju bila posvećena, samo po veličini vidi se da je bila mala nadgrobna kapelnica.

9.) Crkvina u Mrkojevićkom polju

Ispod Veljeg sela u polju, koje je u reonu пом. sela nalazi se повеći broj grobova. Na sredini grobovlja poznavali su se ostaci stare crkvice, čija je dužina bila u unutrašnjost 5m. i 80cm., širina 2m. i 70cm. Prekopavanjem unutrašnjosti crkve našlo se da je bila svoltana tufom, jer se velika količina istog iz crkve izvadila. Mičući tuf i zemlju naišlo se je u dubini od 1 metra ispod zemljine površine, na dvije velike ploče, položene pred oltarom; jedna je ploča dugačka 1m. i 80cm. a široka 65cm., a druga je dužine 1m. i 48cm., a širine 57cm. Kad su se ploče koje nijesu debele i na kojima nije imalo nikakvih znakova prevrnule, našlo se pri samom vrhu malo krupnijeg morskog pijeska, pa za vrijeme zemlja izmiješana sitnijem kamenjem, otpadcima od tigle i klaka, i ovdje ondje po gdje koja kost čovječija i životinjska. Našle su se bravlje vilice i kosti od nogu. Kopajući u dubinu za 50 centimetara od površine ispod ploča naišlo se na druge mnogo manje ploče, koje kad su se digle vidjelo se da su grobovi, jer ispod ploča

bijahu porebnice. U tim grobovima nađene su sasvim krupne čovječije kosti, koje bijahu sasvim trošne, jer se među prstima raspanu. Ljubanje takođe trošne i meke, bile su dosta velike, svoju čvrstoću bijahu sačuvale donje vilice, a zubi bijahu tako zdravi i čvrsti kao da su danas iz glave izvađeni. Kopajući malo dalje od glava ovih grobova, naišlo se na druge nožne kosti, čime se vidi da su u istom pravcu i druga dva groba, te se dalje kopanje nije vršilo.

Pošto je ova crkva bila mala i više od 1 metra pod zemljom, što svjedoče odkopane stepenice na vratima, izgleda da je to bila grobnica kakve velikaške porodice. Začudo je samo to, što se nigdje nije moglo naći nikakvog zapisa. U blizini crkve poznaju se u zemlji i ostatci drugih zidova. Okolina crkve graniči se sa jedne strane put, koji zaista od prije tuda bio nije. Sva okolina je puna grobova. Crkvice je veličine: dužina od vrata do kraja oltara 5 m. i 80 cm. širina 2 m. i 70 cm. Okolina ima oblik nepravilnog četvorougla i ima od prilike oko 2400 kvadratnih metara.

10.) Crkvina u Grdovićima

Blizu kolskog puta zvalo se neko imanje Mačkića „Crkvine“. To je dalo povoda pretpostavci, da tu moraju biti gdjegod i ostatci od crkve. Opazilo se je pored same njive koja se je orala, nekoliko kamenova u klaku. To je pojačalo pretpostavku o crkvi i onda se odpočelo kopati. Kopalo se je s južne strane i otkrio se zid. U blizini zida našla se prilično velika ploča i pod njom čovječije kosti koje bijahu izmiješane. Onda se od kraja zida počelo kopati na sjever kroz njivu i našao se je oltar, koji je otvoren i kopajući dalje našlo se je po skoro jedan metar zida cijele crkvice. Da se je kopalo dublje otkrilo bi se i više, ali je to bilo dovoljno. Zatim je kopanje nastavljeno u unutrašnjost crkvine te se otkrio oltar i mali dio crkve. Crkvice je dužine 6 m. širine 2 m. 80 cm. Blizu nje nađen je još jedan grob. Vjerovatno je da bi se i kroz zabjelje blizu njive našao još koji grob.

11.) Crkvina blizu mora

Ova se crkvina nalazi u selu Ravnju, okolina se zove Dubrava a samo mjesto „Rudine“. Cijela je dubrava gusta sitna šuma puna drače i žuke. Crkvina je na jednoj ravnici blizu potoka u zabjelu Đurovića. Prilaz k istoj sasvim je hrđav, jer se od gustine drveća i drača jedva prilazi. Vidjelo se je spolja samo neki dio crkve i oltara, i inače dosta dugačka gomila kamenja. Vidjelo se je posmatrajući veličinu oltara da je ta crkva bila dosta velika, pa se pretpostavljalo, da će se u njoj naći bar kakav zapis te se i tu pristupilo radu. Počeo se otkopavati oltar i manji dio crkve. Pošto se je izvadilo kamenje onda se je pojavila zemlja izmiješana sa kamenjem. Kopalo se je u dubini jednog metra i tu su se našla tri ostatka mermernih ploča, bez ikakvog natpisa, kao i jedan mermerni komad lijepo izrađen sa ostatkom jednog reljefa. Vjerovatno da je u tom reljefu bio grb. Drugo se nije ništa moglo naći, sem dva ostatka od malih kamenih stubova, koji su vjerovatno držali ploču svete trpeze, jer se našla i jedna ploča na čijim objema stranama ima okruglo izdubljenje, u kojima su ti stubići stajali. Da se cijela unutrašnjost crkve otkrila možda bi se našla bar kakva ploča sa zapisom, ili kakva grobnica. Ali pošto bi za to prekopavanje i čišćenje unutrašnjosti trebalo utrošiti još najmanje 20 nadnica mi nijesmo taj rad nastavili. U daljini ove crkvine skoro pola sahata nema nikakvog naselja, ali narodno predanje govori, da je od morske obale počinjalo naselje i da je tu bila velika varoš. U staro doba, a prema predanju to se mjesto zvalo "Malin Do". Crkva je bila širine 6 metara a dužine od prilike 15 metara. Interesantno je da kroz crkvinu ima dosta drveća, a u samom oltaru našao se je korijen jedne masline i od njega nekoliko izdanaka. Prema izmiješanom kamenju i nepotpunim ostacima mermernih ploča izgleda, da se ovdje i prije vršilo neko prekopavanje, pa dali je sva crkva prekopavana ne može se znati. Pod crkveni bio je ovakav: najprije je bila nasuta zemlja crvenica, po njoj šljunak, a po šljunku malter, po vrh klaka, ali u klaku bilo

je kamenje sa gornje strane lijepo izdělano, pa zatim je sve to premazano malterom.

12.) Crkvina u Komini

Daleko od ove crkvine oko 45 minuta nalazi se u selu „Komini“ blizu seckoga puta razvalina jedne crkve. Djelovi zidova očuvani su. Crkva je bila: dužina 10 m. širina 4 m. 10 cm. a visina do volta 3 metra. Volat je imala od tufa, i sad se po zidu gdje gdje poznaje moleraj (pitura). Crkvi je s jedne strane put, a s ostalih strana su zabjelji bratstva Barjamovića iz Kunja. Kroz zid na dva tri mjesta nalaze se razvaline, vjerovatno od kuća. Ispred crkve poznaju se ostatci opet od zidova koji su se sastavljali sa crkvenim zidom. Po uvalama unutrašnjosti crkve vidi se, da se je tu nekada vršilo prekopavanje.

Predlog o ovim crkvinama

- 1.) Da se okolina crkve Sv. Spasa u Barjaktarevića, pošto je poznata ogradi, te da tuda ne pase stoka.
- 2.) Oko crkve „Ćirik“, da se ogradi glavica sa strane đe se poznaju grobovi do mimo groblja, a s dvije strane po pedeset metara u daljini od zidova, a s treće strane do puta koji prolazi pored ograđenih zidova.
- 3.) Da se crkva Sv. Petka i groblje oko nje ogradi, tako da je ova ograda daleko od pošljednjeg groba deset metara.
- 4.) Da se od zabjela đe je crkvina Sv. Matije uzme sa tri strane po 20 metara, a s četvrte je strane put, koji se i ako nije tu bio u davnini ne može zatvoriti.
- 5.) Da kod crkvine u Mačkiće bude crkvena okolina s jedne strane do puta, a s ostale tri strane po 20 metara.
- 6.) Kod crkvine blizu mora u Dubravi da se sa svake strane oduzme po trideset metara i to dobro očisti i ogradi.
- 7.) Kod crkvine u Komini, da se stavi ograda iza najdaljih

- zidina, s jedne strane da bude odaljena od crkvine 30 metara, a s četvrte strane da je granica put.
- 8.) Da kod crkvine Katarina bude međa udaljena od današnjeg crkvenog imanja na sjevero istok u njivu A. Barjamovića za 10 metara, i pravcem do puta na sjevero zapad i starog puta na jugo istok, i da se ta imovina takođe ogradi.
 - 9.) K crkvini Sv. Gospođe u imanju Perazića da se samo napravi put k njoj.
 - 10.) Groblje i crkvina u Mrkojevićskom polju, da se dobro ogradi, a put da se pomakne prema uviđavnosti plemenskog kapetana i sopstvenika okolnih imanja.
 - 11.) Crkvina Nikole Dapčevića pošto je na jednom kršu, ne treba nikakve ograde.
Mještani, i crkvine i okoline crkvinu, izuzimajući crkvu Sv. Spasa i Katarinu, smatraju ta imanja kao svoja, ali i kod ove dvije crkvine puštaju svoju stoku; jedino što su kod Katarine prihodi maslina crkovni.
 - 12.) Mišljena sam dalje, da se ovako određene i ograđene crkvene neposredne okoline, daju pojednim za ispašu stoke, odakle bise imalo prilično prihoda.
 - 13.) Da se na svakoj crkvini stavi krst od cimenta.
 - 14.) Da ogradu oko imanja izvrše gdje nije granica put, oni koji su to imanje do danas smatrali kao svoje, i njim se služili dvije tri a možda i više stotina godina.
 - 15.) Ograde pored putova i komunice, kao i podizanje krstova od cimenta, da padne na teret državni.
 - 16.) Da se crkva Sv. Jovana pošto je tu pravoslavno groblje obnovi; sa još malom sumom dobrovoljnih priloga i sa novcem kojim ista crkva raspolaže i sa dosada obećanim prilozima, ta se crkva bi mogla podići. Dosadanje obećane priloge upisali su samo pravoslavni Mrkojevići, a kad bi se dozvolilo kupjenje priloga i u drugim parohijama, mogla bi se crkva iznutra urediti, jer nebi bila velika. Pomoći od države nebi trebalo.

Samo bi trebala dozvola, i za godinu dana crkva bi bila gotova. Pošto bi se crkva sagradila, da se osnuje nova parohija u Mrkojevićima sa sjedištem u Dobroj-Vodi, a pripadajući dio Barske parohije s lijeve strane rijeke Bunara prisajedini Mrkojevićskoj parohiji sa dodatkom sela Mikulića, pošto danas i u novodobivenom kraju Bojanske kapetanije, počeli su pa će i u buduće naseljavati se pravoslavni, a u tolikoj velikoj daljini u slučaju smrti, krštenja, krsnog imena i t.d. nemoguće je taj posao obavljati svešteniku iz St. Bara.

- 17.) Da svi prihodi crkava i crkvina u Mrkojevićima pripadaju crkvi Sv. Jovana.

III Neispitane crkvine i groblja

- 1.) po kmetovskom izvještaju nalazi se u Velikoj Gorani jedna mala crkvena „Mogiljica“ koja nema nikakvoga groblja, te je nije bilo vrijedno ni pregledati, a daleko je od Pečurica preko 2 ½ sahata.
- 2.) po izvještaju kmetovskom nalaze se i u Kunjima u zabio Useinovića neki grobovi, za koje kažu da se ne zna čiji su, a ostataka od kakve bogomolje nema.
- 3.) u Dobroj-Vodi u mjestu „Sveti Ivan“ narodno predanje tvrdi da je tu bila crkva „Sv. Jovana“. Danas je tu njiva. Ostataka nema nikakvih, ni od grobova ni od crkve. Stari ljudi pričaju da je tu bilo groblje do ne davno, pa da ga je preoraio neki Kalamperović. Kopanjem možda bi se nešto našlo ali bi trebalo ostaviti nekoliko dana.
- 4.) Današnja saborna džamija u selu Kunjima bila je nekada crkva.

Opšte napomene

Potrebno bi bilo podpuno iznutra očistiti crkvinu kraj mora, a tako učiniti i još neka prekopavanja kod crkvine i groblja u polju. Pošto i u selu Leskovcu, (novodobiveni kraj) blizu stare granice imaju razvaline neke stare crkve, mišljenja smo da za dalje istraživanje bilo bi potrebno oko 300 perpera troška, jer nije moguće da se ne bi što našlo, t. j. bar kakav zapis ili stara stvar.

Odnosni pregled svih crkava i crkvina vršen je u zajednici sa ovdašnjim učiteljem Gospodinom Ljubomirom Bulatovićem, a shodno naredbi Kralj. Ministarstva Unutrašnjih Djela od 25. / I. ove godine Broj 906.

Pečurice 14 maja 1914 g.

Vr. d. Pl. Kapetana

V. N. Vučinić

UDK 355:929Ѓukanović S.

Славко СТЕПАНОВИЋ

ПЈЕШАДИЈСКИ НАРЕДНИК СТАНКО С. ЂУКАНОВИЋ

Сажетак: У склопу збирке личних фондова Историјског архива Шумадије у Крагујевцу налази се некомплетан део сачуване личне документације пешадијског наредника Станка С. Ђукановића, који је у периоду између два светска рата боравио и радио у Војнотехничком заводу у Крагујевцу и његове супруге Десанке Ђукановић. Документа су откупљена 1981. године и садрже 3 фасцикле, 1 књигу (делове картона личних и службених података официра, војне часописе, решења и одлуке, белешке из свакодневице и текућих послова), на основу којих можемо извршити делимичну реконструкцију сегмената живота и каријере једног просечног и скромног подофицира Војске Краљевине Југославије на самом рубу тридесетих и почетком четрдесетих година 20. века.

Поручник Станко С. Ђукановић, нижи војни чиновник III класе, родио се 19. марта (1. априла по новом календару) 1898. године у селу Војинићи, општина Чево, срез цетињски, у земљорадничкој породици од оца Сава Ђукановића и мајке Марије (рођене Грујичић). Крстио га је чевски парох Лука Николић, 23. 03. 1898. године (по старом календару), а кум му је био Милутин Николић[□]. Похађао је основну школу и завршио 4 разреда, али је остао на селу као земљорадник све до маја месеца 1919. Године, када се одлучио да приступи III пешадијској подофицирској школи у Скопљу као питомцац.

1.

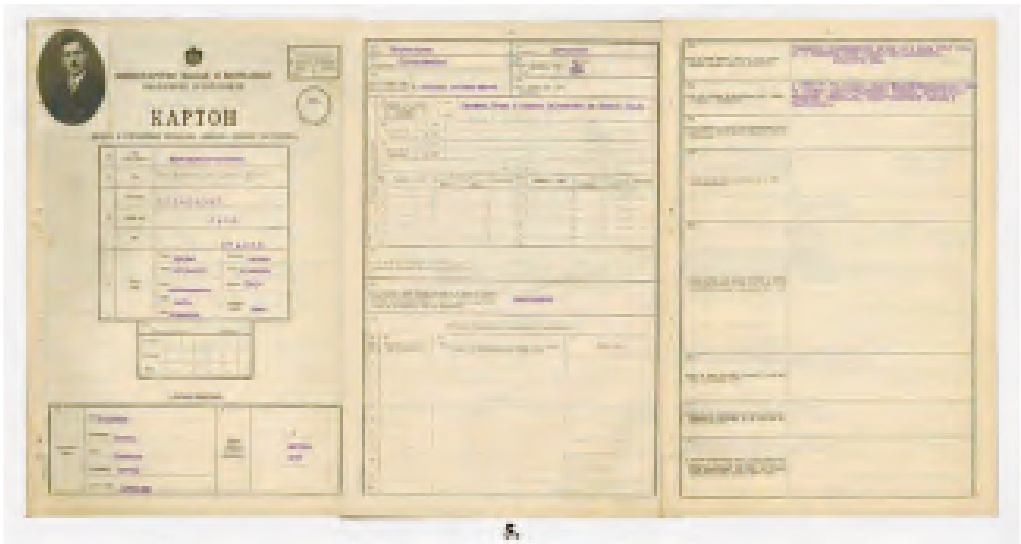

2.

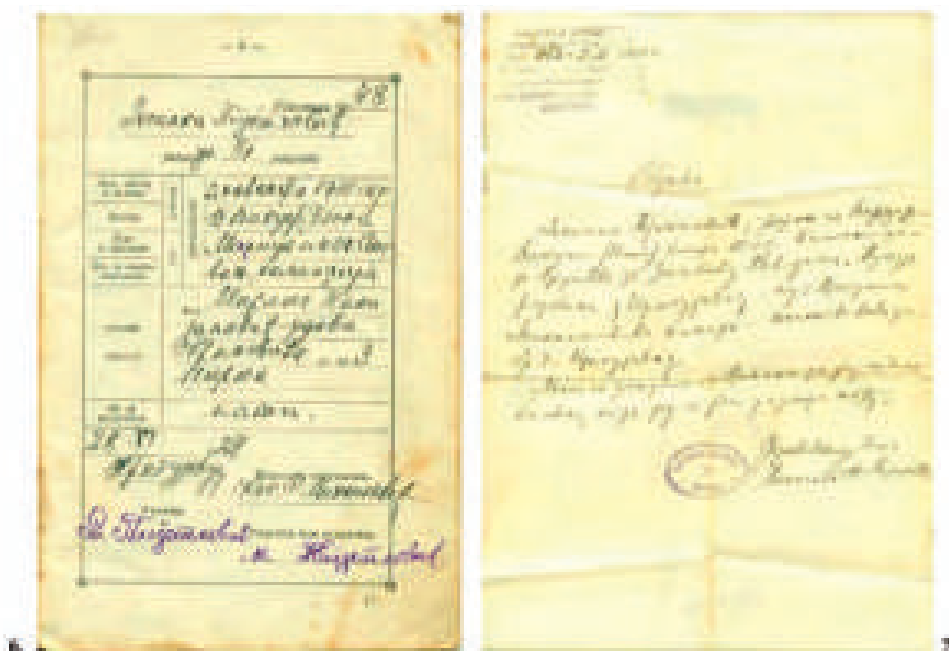
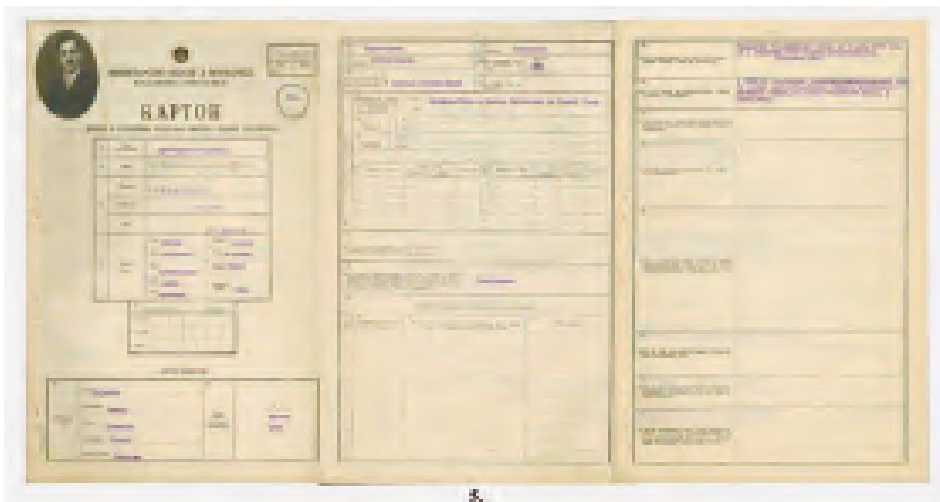
У Скопљу 24. октобра 1919. године постаје каплар, а 1. новембра 1920. године поднаредник. Подофицирску школу у Скопљу завршава 1. новембра 1920. године, одакле одлази у Сарајево, у II пешадијску подофицирску школу, у којој 1922. године добија чин наредника. У тој школи борави до 31. VII 1923. године као десетар и наредник чете. У Сарајеву 1.VIII 1923. прелази у школу за резервне пешадијске и артиљеријске официре, као наредник чете и писар у штабу школе до половине 1928, одакле бива распоређен у Ћенералштаб у Сарајеву у штаб Команде II армијске области од 5.VI 1928. до 23. VI 1928. године.

На основу решења Генерал штаба Војске и Морнарице и М.А.С. бр 8141, 26-V 28, у чину наредника бива упућен из Сарајева на курс као питомац-слушалац у пиротехнику Војнотехничког завода у Крагујевцу. Курс у Заводу завршава 30. XII 1929. године и отпочиње са службом у Шумадијском интендантском слагалишту у Крагујевцу као писар. Убрзо прелази у штаб Шумадијске дивизијске области у интендантури, такође у функцији писара где остаје до 8. XII 1934. године.

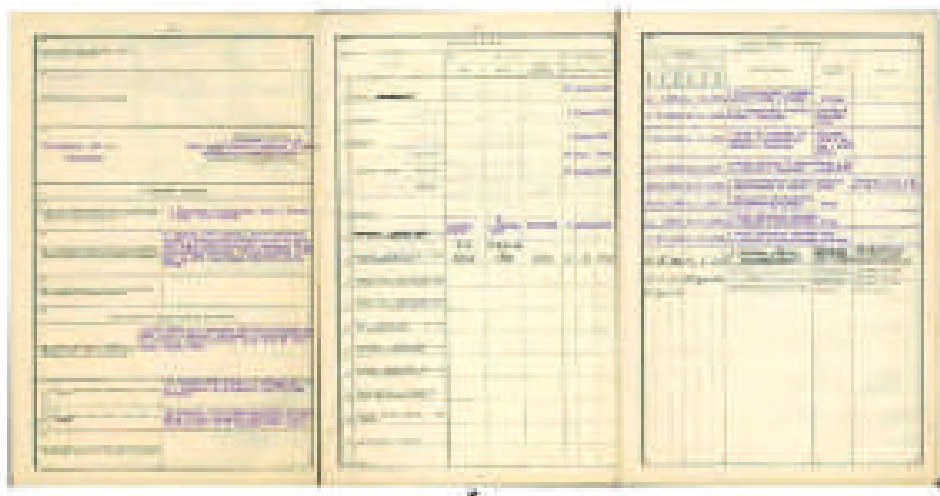

Током курса у Војнотехничком заводу и службе у Крагујевцу упознао је своју будућу супругу Десанку Пјетловић. Она је била девојка из сиромашне породице, скромног порекла, али вредна и поштена, која је са мајком дошла у Крагујевац код родбине и остала да се школује. Десанка је рођена у Варцар Вакуфу, сада Мркоњић Граду 6. новембра 1910. од оца Стеве казанције и мајке Марице домаћице-праље. У Крагујевцу је похађала Другу женску гимназију до VII разреда 1929. године. У том периоду упознаје свог будућег супруга Станка. Наредне две године проводи на релацији Београд - Крагујевац, јер је школовање наставила у Београду на двогодишњем поштанско-телеграфском смеру, као штићеница Завода за заштиту девојака у Београду. По окончању смера враћа се за Крагујевац и удаје се за Станка. Венчање је обављено 31.08.1931. године у храму Сошествија Св. Духа (Стара црква крагујевачка), али на жалост тај брак неће уродити потомством[□].

Указом А.Б., бр 26013 од 17. децембра 1933, одликован је Сребрном медаљом за ревносну службу у Крагујевцу. У

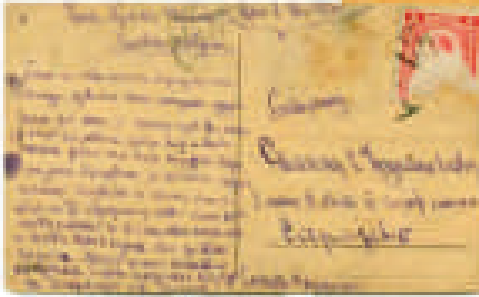
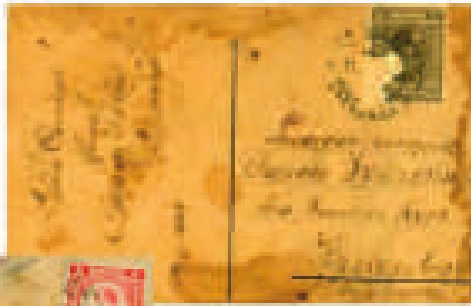
Војнотехничком Заводу у Крагујевцу 15. августа 1934. године положио је испит за активног нижег техничког чиновника IV класе артиљеријско техничке струке (Сл. вј. лист за 1934 г. стр 1452/3 АЂ бр. 20430), да би усмену заклетву положио 11. октобра 1934. године у 1. митраљеској чети 1. батаљона 19. пешадијског пука „Војвода Путник“ и био произведен за официра. Указом А.Ђ. бр. 29852 од 8. децембра 1934, унапређен за нижег војно-техничког чиновника IV класе артиљеријско-техничке струке (Сл.в. лист 1934 стр 1840). Писмену заклетву положио је 20. децембра 1934. начелнику интелектуалне команде Шумадијске дивизијске области Пов. Е. бр. 1467 од 21. децембра 1934. године. У наредном периоду борави у штабу Шумадијске дивизије чекајући даљи распоред, све до 10. IV 1935. године када бива распоређен и упућен у Пљевља као руководилац мунициског магацина у Зетском убојном слагалишту бр. 4, на основу акта АЂ бр 5281 од 1.III 1935.г. (Сл.Б. лист, стр, 313/314)

За сво време школовања и службовања у бројним градовима Краљевине Југославије (Скопљу, Сарајеву, Крагујевцу, Пљевљима, Ваљеву, Београду) није заборавио на своје родно место, породицу, рођаке и пријатеље са којима се често дописивао, а у складу са својим скромним могућностима финансијски је помагао оца и брата.

10.

11.

УПУТНИЧКА ПРИЗНАНИЦА
UPUTNIČKA PRIZNANICA
 Посрљана поштоматом — послана поштоматом

на 300 ден. 4 р.
 на 300 ден. 4 р.

1. Видаса Зукановића
 село Арфиљка - општина
 Ревака.

2. Устанички број
 Упатни број 28

Такса 4 ден. 4 р.

Примљено:
 примљено:

Потпис издател:
 Potpis izdatelika

БЕОГРАД 1919
 2035
 БЕОГРАД 1919

УПУТНИЧКА ПРИЗНАНИЦА
UPUTNIČKA PRIZNANICA
 Посрљана поштоматом — послана поштоматом

на 250 ден. 5 р.
 на 250 ден. 5 р.

1. Рава Зукановића
 село Арфиљка - општина
 Ревака
 Јасна Јосифовић
 Београдска Заслужна

2. Устанички број
 Упатни број 165

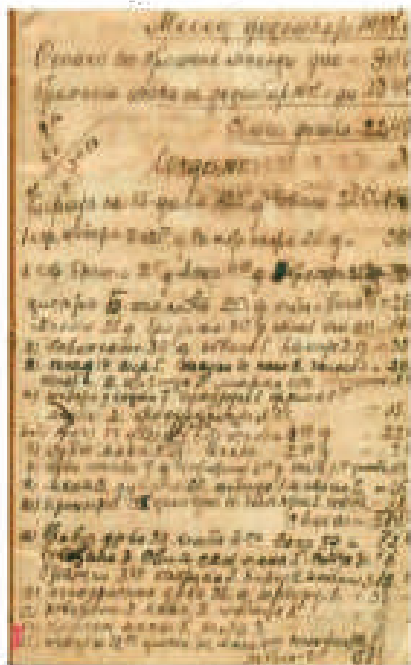
Такса 4 ден. 5 р.

Примљено:
 примљено:

Потпис издател:
 Potpis izdatelika

БЕОГРАД
 11. 11. 1919
 ВАЛЕСКО

На адреси војне поште 48. пешадијског пука у Пљевљима проводи две и по године, марљиво радећи и обављајући све задатке и дужности, уз похвале надлежних. Пред крај 1937. године бива прекомандован у Дринско убојно слагалиште са седиштем у Ваљеву. Ту је постављен за руководиоца артиљеријског материјала, актом Г. Мин. вој. и морн. А.Б. бр. 22504 од 8.X 1937. године (Сл. В. лист прилог бр. 32 за 937. г. стр 10). У Ваљеву почиње да нормализују живот, рад и ванрадне активности. Регистровао се као помажући члан друштва Црвеног крста Краљевине Југославије, к. бр. 61, при Команди Дринске дивизијске области 1938. године. Међутим, ни боравак у Ваљеву није био дугог века. Непуних девет месеци по доласку из Пљеваља, већ је примио ново наређење о прекоманди. Ваљево напушта 29. VII 1938. године и прелази у београдско приградско насеље Раковицу. Ту, изнајмљује кућу у улици Патријарха Димитрија бр. 22, код Наума Д. Наумовића, рентијера и власника бакалско-деликатесне радње на раковичкој железничкој станици.

14.

15.

Недалеко од манастира Раковица налазило се Дунавско убојно складиште, у коме Станко почиње да ради као руковалац муниципје, актом А.Б. бр 17470 од 1. VI 193, прилог бр. 16/38. стр 217. У том магацину дочекаће вести о немачкој инвазији на Пољску као наговештај свих бурних догађаја који ће уследити и итекако утицати на његову судбину.

Немачка инвазија на Пољску 1. септембра 1939. године била је окидач за избијање новог светског сукоба, из кога Балкан и Југославија никако нису могли бити изостављени. □ Покушаји Владе Југославије, на челу са кнезом Павлом, да споразумом са Немачком избегну учешће Југославије у рату, урушени су у потпуности мартовским демонстрацијама у Београду и другим градовима 27. марта 1941, а првенствено војним ударом - пучом који је спровела завереничка група високих офи-

цира на челу са генералима Војног ваздухопловства Боривојем Мирковићем и Душаном Симовићем.¹ Пуч је резултирао сменом државног руководства, трочланог краљевског намесништва Краљевине Југославије. Формирана је нова Влада на чије чело се ставио један од вођа пуча, командант Војног ваздухопловства, армијски генерал Душан Симовић. Још увек малолетни престолонаследник Петар II Карађорђевић је проглашен за владајућег монарха и предата му је власт.² Одговор Немачке на оваква политичка превирања у Југославији била је инвазија и бомбардовање Београда 6. априла 1941. у зору, без предходне објаве рата (не кажемо да до инвазије на Југославију не би дошло да није било пуча, али су га свакако нацисти вешто искористили као оправдани повод да без објаве рата изврше напад на Југославију). Хитлер је на 27. март реаговао моментално, јер је био угрожен немачки престиж, нанета политичка увреда Трећем рајху, а пре свега је доведено у питање остваривање немачких војних замисли на југу и на истоку Европе.³ Југославија, окружена непријатељским снагама и нацистичким сателитима, а изједана изнутра дефетизмом, политичким и државним нејединством, издајама, саботажама, подривана негативним утицајима и операцијама блоковских обавештајних служби, окрњеног војног духа, потпуно неспремна, обрела се у вртлогу Априлског рата у коме је катастрофално поражена за непуних тринаест дана.⁴ Југословенска војска капитулирала је 17. априла 1941. године, а огроман број (преко 300 000) официра, подо-

¹ Архив Митрополије црногорско-приморске, Матична књига рођених Чевско убалске парохије 1886-1925, књ. 1. стр 48.

² Велимир Терзић, *Слом Краљевине Југославије*, Титоград, 1982, 457-469.

³ Јакоб Б. Хоптнер, *Југославија у кризи 1934-1941*, Ријека, 1973, 250-151.

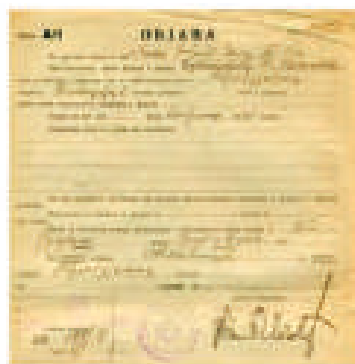
⁴ Бранко Петрановић, *Историографија и револуција*, Београд, 1984, 399-400.

фицира и војника искључиво српске и црногорске националности у наредном периоду након окупације обрео се у заробљеништву и био депортован у логоре на територији Немачке и њених савезника (Бугарској, Италији, Мађарској), као и на окупираним територијама широм Европе (Аустрији, Чехословачкој, Пољској, Француској, Норвешкој), одакле се већина никада није вратила. □

У складу са развојем ситуације и новонасталим околностима у Југославији након војног пуча, а пет дана пре немачке инвазије и бомбардовања Београда, Станко добија свој ратни распоред. Објавом бр. 1475 од 1. априла 1941, по наређењу управника Дунавског убојног слагалишта, мајора Бошка Ковачевића, пешадијски наредник Станко Ђукановић упућен је у своју командну ратну јединицу. Мобилизационо место било је у Крагујевцу, збориште прве дивизије. Наредник Станко Ђукановић допутовао је возом из Раковице у Крагујевац у своју ратну јединицу 4. априла 1941. године.

16.

17.

18.

Брзи слом Југословенске војске и државе Станко је дочекао у Шумадијској дивизији. Његова судбина након тога, у другој половини 1941. и касније доста је нејасна. Одређена документа указују да се кретао према распореду са својом јединицом и да је у неком тренутку током 1941. пао у заробљеништво. Документа којима се његова супруга Десанка обраћа властима, током 1941. и 1942. говоре да она не зна за његову судбину након слома 1941. и да верује да је у заробљеништву, али да није имала никакав контакт са њим (од априла 1941). Током 1942. године, Десанка је на релацији Београд-Крагујевац, да би се 20. маја 1943. трајно пријавила са местом боравка у Крагујевцу у улици Добрачиној бр. 14, где ће остати до своје смрти. Међутим, извештаји Црвеног крста на захтев његове супруге из 1946. га не идентификују као ратног заробљеника, док са друге стране новоформирана народна власт 1946. наводи да је наредник Станко С. Ђукановић стрељан од стране окупатора и то већ током 1941. године. Тутврдњу подржава и одлука Секретаријата за јавно здравље и социјалну политику у Крагујевацу из послератног периода (јун 1953. године), који потврђује да се настави давање финансијске помоћи самохраној домаћици Десанки Ђукановић, као жртви фашистичког терора чији је супруг стрељан од стране окупатора. Ипак, саме околности око Станковог страдања, место и тачан датум остају непознати. Осим што поуздано можемо потврдити да није стрељан током фашистичког терора у Крагујевцу и његовој околини 19. 20. и 21. октобра 1941. године.

Као што смо на почетку поменули, део сачуване грађе реконструише фрагменте из живота наредника Ђукановића. На основу њих могли смо да сагледамо порекло, његово школовање, каријеру, брак, околности и начин скромног живљења једног подофицира Војске Југославије, са честим премештајима у служби, променама пребивалишта и свиме што такав живот носи у време пред и на почетку Другог светског рата. Наравно, недостају битни делови да бисмо имали комплетну слику његове животне приче, а нарочито околности око његове смрти. Међутим, то не умањује значај и потребу за прикупљањем и чувањем оваквог документарног материјала-архивске грађе, која представља основни и првостепени извор за реконструкцију наше прошлости и потврду истинитости значајних и великих историјских догађаја.

ПРИЛОЗИ ИЗ АРХИВСКЕ ГРАЂЕ

1. Станко Ђукановић, фотографија са персоналног досијеа, ВА.
2. Корица дневника пешадијског наредника Станка С. Ђукановића, ИАШК.
3. Ђачки требник, са личним потписом Станка Ђукановића, ИАШК.
4. Карта Краљевине Срба Хрвата и Словенаца, из Ђачког требника, ИАШК.
5. Картон личних и службених података официра (војних чиновника), ИАШК.
6. Десанкина ђачка књижица из Крагујевачке Женске гимназије, ИАШК.
7. Одобрење за одлазак кући у Крагујевац, Десанки током школовања, Београд 1930. године ИАШК.
8. Картон личних и службених података официра (војних чиновника), други део ИАШК.
9. Странице Станкове војне књижице, ИАШК.
10. Честитка за славу од пријатеља Драгише, ИАШК.
11. Честитка-писмо од пријатеља из родног краја, ИАШК.
12. Признаница о слању новца брату Видаку у Војиниће, ИАШК.
13. Признаница о слању новца оцу Саву у Војиниће, ИАШК.
14. Лична евиденција трошкова из 1937. године, ИАШК.
15. Чланска карта Црвеног крста, ИАШК.

16. Наређење команданта Дунавског убојног слагалишта да се Ђукановић Станку, који се шаље у ратну јединицу издају новчани подаци лично, Београд 1. април 1941. године, ИАШК.
17. Објава за путовање у мобилизациону јединицу у Крагујевац, 4. априла 1941. године, ИАШК.
18. Купон за бесплатни превоз возом из Раковице у Крагујевац, 4. априла 1941. године, ИАШК.
19. Молба од стране Станкове супруге Десанке, упућена Команди жандармерије града Београда, 7. новембра 1941. године у којој помиње да се Станко налази у заробљеништву и да се није јављао, ИАШК.
20. Објава управе града Београда XII кварта, од 16. марта 1942. године о кретању Ђукановић Десанке на релацији Београд-Крагујевац ради трајног насељења у Крагујевцу, ИАШК.
21. Одговор Југословенског Црвеног крста 1946. године да немају у евиденцији ратних заробљеника податке о пок. Станку Ђукановић, ИАШК.
22. Образложење Секретаријата за народно здравље о коришћењу помоћи Десанке Ђукановић, жртве фашистичког терора, чији је супруг Станко стрељан од стране окупатора, Крагујевац 2. јун 1953. године, ИАШК.

UDK 94(497.16)“04/14“

Прикази

Božidar Šekularac – Marijan Premović: Crnogorsko Polimlje u srednjem vijeku

(Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica, 2017)

Dvojica eminentnih naučnih stvaralaca, prof. dr Božidar Šekularac i doc. dr Marijan Premović priredili su ovdašnjoj naučnoj i široj javnosti vrijednu historiografsku studiju „Crnogorsko Polimlje u srednjem vijeku“, obima oko 300 strana, formata B5. Studija hronološki obuhvata period od dolaska Slovena na Balkansko poluostrvo do pada te oblasti pod osmansku vlast i isteka XV vijeka. Podijeljena je u 11 poglavlja: 1. Uvod, 2. Geografski položaj i prirodne odlike prostora, 3. Župe, naselja i stanovništvo, 4. Političke prilike, 5. Privredne djelatnosti, 6. Ostaci materijalne kulture, 7. Manastiri i crkve, 8. Srednjovjekovna pismenost, 9. Zaključak, 10. Prilozi i 11. Izvori i literatura.

U uvodnom poglavlju, autori pojašnjavaju da je pojam crnogorsko Polimlje u srednjem vijeku obuhvatao župe: Plav, Budimlja, Lim i Ljuboviđa, dajući istovremeno iscrpne podatke o istorijskim izvorima za proučavanje prošlosti toga područja. Pod geslom da „dobar odabir izvora i literature predstavlja uslov i za dobar rezultat“, Šekularac i Premović navode da je osnovni izvor za definisanje Gornjeg i Srednjeg Polimlja u ranom srednjem vijeku „Ljetopis popa Dukljanina“. Naglašavaju značaj građe u Dubrovačkom arhivu za proučavanje zadate teme, kao i da su dragocjene podatke za izradu ove studije dobili iz srednjovjekovnih povelja i pisama, potom

hrisovulja, natpisa i zapisa, te osmanskih popisa druge polovine XV vijeka, zbirnih i pojedinačnih. Osim navedenog, autori su koristili i izvore stranog porijekla, prije svega vizantijske, kao i domaće studije renomiranih autora. Sve to jasno upućuje na zaključak da je riječ o veoma ozbiljnoj, naučno akribičnoj studiji i autorima čiji stvaralački opusi spadaju u red najznačajnijih historiografskih ostvarenja novijega vremena u Crnoj Gori.

U drugom poglavlju, autori nam donose geografske karakteristike crnogorskog Polimlja: reljef, hidrografiju, klimatske osobine, kao i biljni i životinjski svijet. Polimlje se dijeli na: Gornje, Srednje i Donje. Gornje Polimlje prostire se od Plava do Berana, Srednje od Bijelog Polja do Prijepolja, a Donje Polimlje od Prijepolja do ušća Lima u Drinu. Oblast predstavlja geografsku cjelinu, koja obuhvata sliv Lima na teritorijama današnjih država Crne Gore, Srbije i Bosne i Hercegovine. Saznajemo i da je pojam Polimlje prvi put zabilježen 1444. godine u povelji kralja Alfonsa V, prilikom popisa gradova hercega Stefana Kosače. U srednjovjekovnim pisanim izvorima, kako primjećuju autori, Polimlje se odnosilo samo na kraj oko Donjeg Polimlja, ispod Dabra.

Treće poglavlje obrađuje srednjovjekovne župe Polimlja – Plav, Budimlju, Lim i Ljuboviđu, prve pomene u istorijskim izvorima, kao i njihove granice. Autori se koriste najnovijim naučnim saznanjima u konačnom izvođenju zaključaka o granicama i položaju navedenih župa, istovremeno korigujući ranija naučna saznanja, odnosno stavove u historiografiji. U ovom poglavlju saopšavaju se dragocjeni podaci o tadašnjim naseljima i stanovništvu. Autori ubiciraju brojna naselja, koja se pominju u srednjovjekovnim poveljama i hrisovuljama, tadašnje granice pojedinih sela, kao i njihovo prvo pominjanje u istorijskim izvorima. Posebna dragocjenost u ovom poglavlju jesu obrađeni podaci iz osmanskih deftera, iz XV vijeka, koji nadopunjuju nedostatak izvora za rekonstrukciju naselja i naseljenosti u srednjem vijeku. Ti popisi nastali su nakon definitivnog pada Gornjeg i Srednjeg Polimlja pod

Osmanlije 1455. godine. Za objektivnije sagledavanje procesa osmanskog osvajanja, vrijedno, Fernana Brodela, koji smatra da je prodor Osmanlija na ove prostore „oslobođenje seoske sirotinje, imajući u vidu činjenicu da je ugnjetavanje seljaka od strane hrišćanskih feudalnih gospodara dostiglo takve razmjere da su mnogi seljaci dolazak Osmanlija doživjeli kao oslobođenje, kao što su u Španiji dočekali Arape kao oslobođenje od Gota“. Ovo poglavlje praćeno je jednom mapom (sela Goražde), kao i tabelarnim prikazima broja stanovništva („kuća“, „neoženjenih“, udovica“) i ukupnog prihoda iz Popisa Krajišta Isa-bega Isakovića iz 1455. godine, potom sumarnog popisa sandžaka Bosna iz 1468/69. godine, nahije Nikšići, poimeničnog popisa Hercegovačkog sandžaka iz 1475/77, u nahiji Ljubovića, sumarnog popisa Paša sandžaka iz 1477/78 godine, Bihora, kao i podacima detaljnog popisa Skadarskog deftera iz 1485. godine, nahija Plav, Zla Rijeka, Budimlja, Komarani, te seoskih naselja u nahiji Limski Nikšići u defterima iz 1485. i 1489. godine. Podaci iz popisa prezentirani su pregledno, jezgrovito, sa detaljnim stručnim opservacijama i uporednim analizama.

U četvrtom poglavlju govori se o prošlosti Gornjeg i Srednjeg Polimlja, od stvaranja rimske provincije Prevalis, nakon Dioklecijanovih reformi Rimskog carstva 297. godine. Podjelom Rimskog Carstva na Istočno i Zapadno, u doba cara Teodosija (379-395), provincija Prevalis, a time i Polimlje, ulazi u sastav Istočnog Rimskog Carstva, odnosno Vizantije. Proces hrišćanizacije toga prostora počeo je u IV vijeku, dok su Sloveni naselili Balkansko poluostrvo u VI do prvih decenija VII vijeka. Od treće decenije VII vijeka, Sloveni su stalni stanovnici Polimlja, koje im je pružalo povoljne uslove za život. Polimlje je ušlo u sastav prve države Srba, koja se formirala u slivovima rijeka Lim, Drina, Tara, Piva, kao i gornjeg toka Zapadne Morave. U XI i prvoj polovini XII vijeka formiraju se župe, dok u doba Nemanjića Polimlje doživljava kulturni i ekonomski procvat. To je period u kom nastaju i brojne zadužbine, crkve i manastiri, čiji su ktitori iz vlastelinskih

porodica, koji su najčešće bili u bliskim srodničkim odnosima sa Stefanom Nemanjom, rodonačelnikom Nemanjića: manastir Đurđevi stupovi zadužbina su Stefana Prvoslava, sina velikog župana Tihomira, sinovca Nemanjinog; humski knez Miroslav, stariji Nemanjin brat, podigao je manastir Svetih Apostola u župi Lim; ktitor crkve Bogorodice Bistričke, u Voljavcu, bio je Stefan Nemanja, dok je crkvu (manastir) Davidovicu, kod Brodareva, podigao župan Dimitrije (u monaštvu David), unuk Nemanjin, a sin Vukanov, i mnogi drugi. Na području Polimlja nalazila su se sjedišta tri stare episkopije: sv. Đorđe – Đurđevi stupovi u Budimlji, sv. Nikola u Dabru, u mjestu Banja kod Priboja, i od druge polovine XIII vijeka crkva sv. Apostola Petra i Pavla u Bijelom Polju. To jasno ukazuje koliki je značaj imalo Polimlje u srednjem vijeku. U ovom poglavlju obrađen je i period u kome je Gornje i Srednje Polimlje bilo pod upravom oblasnih gospodara: Vojinovića, Altomanovića, bosanskog bana Trvtka i kneza Lazara. Nakon Kosovskog boja, širom oblašću, odnosno župama Plav, Budimlja, Lim, Ljuboviđa, kao i gradovima: Zvečan, Trepča, Jeleč, Gluhavica, Trgovište i Brskovo - gospodari Vuk Branković, koji je navedene oblasti zaposjeo u periodu od 1389. do 1392. godine. Nakon Vukovog sloma, 1396. godine, dijelom Polimlja i Brskovom upravljao je Stefan Lazarević, koji je vladao samo nominalno, dok su Osmanlije držali stvarnu vlast. Početkom XV vijeka (1412) na srpski prijesto dolazi Đurađ Branković, čija se teritorija protezala sve do Jadranskog mora, pa time i na oblast Polimlja. U ovom poglavlju autori preciziraju granice između oblasti Pavlovića, Kosača i Despotovine (Đurđa Brankovića), što je praćeno i mapom. Prezentirani podaci pružaju nam mogućnost da jasno ustanovimo vremenski okvir pada pojedinih oblasti današnje Crne Gore pod Osmanlije, čime se koriguju raniji stavovi istoričara u vezi sa tim događajem. Despotovinu su Osmanlije osvojile 1455, dok su Kosače pale pod osmansku vlast 1465. godine. Nakon uspostavljanja osmanske uprave, Gornje Polimlje biće priključeno Skadarskom (1485), a nešto

kasnije Prizrenskom sandžaku (1490). Za ovo poglavlje mogli bismo reći da predstavlja srž ove vanredno vrijedne studije, jer ovuhvata period u kome je Gornje i Srednje Polimlje doživjelo ekonomski i kulturološki procvat, postalo središtem u to vrijeme moćne srpske države (Srbije) i raskrslom važnih trgovačkih puteva, oko čije teritorije su se često otimali oblasni gospodari, svjesni njegovog ogromnog značaja. Sve to je kulminiralo opštim rasulom i propašću, koja je uslijedila najezdom Osmanlija krajem XIV i u XV vijeku. O tom periodu danas nas podsjećaju i svjedoče na desetine manastira i crkava u Polimlju iz tog perioda.

U petom poglavlju obrađene su privredne djelatnosti na tom prostoru. Oblast Polimlja karakteriše privredni napredak od polovine XIII vijeka do smrti cara Dušana (1355). Prirodni činioci, osobine zemljišta i povoljna klima, uticali su da se razvije i unaprijedi zemljoradnja. Oblast Polimlja bila je pogodna za život ljudi, a podaci iz manastirskih povelja ukazuju da je spadala u najnaseljenije oblasti u ondašnjoj srpskoj državi. O intentizetu poljoprivredne proizvodnje, kao i vrsti zasijanih poljoprivrednih kultura u Polimlju značajne podatke pružaju nam osmanski defteri iz 1485. i 1489. godine. Klimatski uslovi bili su pogodni za gajenje voća na tom prostoru, koje je najčešće uzgajano za lične potrebe domaćinstva. Pojedini toponimi toga kraja ukazuju da se u Polimlju uzgajala i vinova loza (Vinogradište u selu Docu, Vinogradi u Lušcu, selo Vinicka, Lozna u Bihoru, itd), kao i pčelarstvo. Stočarstvo je takođe bilo razvijeno, jer je konfiguracija terena, prostrani brdsko-planinski pašnjaci, bila pogodna za uzgoj stoke. Polimlje je bila važna raskrsnica trgovačkih puteva, jer je dolina Lima i njegove pritoke pružala povoljne uslove za saobraćaj. Ova oblast je od davnina predstavljala važnu raskrsnicu na Balkanskom poluostrvu, jer je povezivala centralne i istočne djelove Balkana sa srednjim dijelom jadranske obale i panonskim basenom. Razvijeno je bilo i rudarstvo, koje su u srednjovjekovnoj Srbiji pokrenuli njemački rudari Sasi, oko sredine XIII vijeka (rudnik Brskovo,

kod Mojkovca). Razvoj rudarstva značio je prekretnicu i snažno je uticao na trgovačku razmjenu i cjelokupni privredni i društveni razvitak srednjovjekovne Srbije.

U šestom poglavlju obrađeni su ostaci materijalne kulture u Gornjem i Srednjem Polimlju, do kraja XV vijeka, o čemu nam svjedoče hrisovulje i osmanski defteri, kao i ostaci materijalne kulture na tom prostoru. Posebno su obrađeni gradovi: Plav, Bihor, Šudikovski kamen, Jerinin grad, Gradac u Budimlji, Zlatni zapon i Samograd. Date su osnovne karakteristike gradova: geografski položaj, prvi pomeni u istorijskim izvorima, naseljenost i njegov kulturološki značaj.

Čitavo Polimlje u srednjem vijeku bilo je premreženo srpskom crkvenom organizacijom. Sedmo poglavlje donosi nam dragocjene podatke o Budimljanskoj episkopiji i episkopima, o Limskoj episkopiji – mitropoliji, kao i o manastirima i crkvama toga područja: Đurđevim stupovima, Šudikovi, Uroševici, Kaludri (Čelije), Budimlji, Namastiru, Sv. Janji u Lubnicama, Sv. Petru i Pavlu, Nokoljcu, Sv. Jovanu u Zatonu, Voljevцу i Sokocu. O svim navedenim sakralnim objektima dati su iscrpni podaci: o vremenu nastanka, ktitorima, prepisivačkim aktivnostima u manastirima, kao i detaljan opis zatečenog stanja na terenu. Sve je propraćeno kvalitetnim fotografijama, čime autori nadopunjuju saznanja čitaoca o ovoj tematici.

U osmom poglavlju B. Šekularac i M. Premović obrađuju srednjovjekovnu pismenost područja Gornjeg i Srednjeg Polimlja, kroz istorijski pregled razvoja pismenosti, podatke o rukopisnim knjigama, zapisima i natpisima, Katastiku, Gusinjskom molitveniku, Moračkoj krmčiji i Miroslavljevom jevanđelju - koga autori, s razlogom, smatraju temeljem crnogorske ćirilske pismenosti.

Deveto poglavlje je Zaključak, u kome autori na lapidaran i akribičan način prezentuju čitaocu svoja konačna zapažanja u vezi sa tematom kojim su se bavili u svojoj knjizi.

U Prilozima knjige dati su faksimili 5 dokumenata i natpisa na spomenicima, koji datiraju iz srednjeg vijeka, a u vezi

su sa prostorom koji je bio predmetom naučnog istraživanja ove dvojice autora. Takođe su prezentovani podaci o timarnicima i timarskim prihodima tvrđave Bihor u XV vijeku, kao i detaljan pregled stanovništva Budimljanske nahije u defteru Skadarskog sandžaka iz 1485. godine. (koja je obuhvatala: Budimlju, Šekular, Papranište, Peknik, Borovcu, Zabaranu, Dolinu Zagradinu, Vojničku, Buče, Podstranu, Gošin, Mačtu, Dapsić, Kaludru, Črnovrh, Goražde, Tihodol, Dragosavu, Din (Dejn), Gornji Zagrad, Luku i Bečace, Čaglavinu, Trepču, Ržanicu, Zaostro, Paricu, Limenicu (Lubnice i Zagorije), U tabelarnom pregledu, za svaku navedeno mjesto dati su podaci o broju kuća i broju neoženjenih, potom visini poreza (ispendžu) i visini prihoda. Na kraju Priloga, dat je tabelaran pregled iz deftera Bosanskog sandžaka iz 1489. godine o ušuru (naknada za mljevenje žita), kao i broju mlinova u 20 sela nahije Limski Nikšići. Podaci su dati zbirno (u kilogramima i u novčanoj proitvrijednosti - u akčama), po selima, koja su sačinjavala tu nahiju.

U posljednjem poglavlju knjige dat je pregled opsežne i relevantne literature, što ukazuje na posvećenost i studioznost dr Šekularca i dr Premovića, tokom stvaranja ovoga djela.

Na kraju, autorima treba odati priznanje na istraživačkom pregnuću i vrijednom naučnom ostvarenju, koje će crnogorskoj, a i široj naučnoj i laičkoj javnosti približiti događaje iz prošlosti crnogorskog Polimlja u srednjem vijeku.

Veselin Konjević

UDK 355.257.7(=1.497.16)“1916/1918“

**Internacija stanovništva Crne Gore 1916-1918 :
zbornik dokumenata**

(Priredio Vukota Vukotić, Cetinje, 2017)

U izdanju Državnog arhiva Crne Gore nedavno je publikovan zbornik dokumenata „Internacija stanovništva Crne Gore 1916-1918“. Ovaj renomirani zbornik priredio je Vukota Vukotić, službenik Državnog arhiva na Cetinju. Publikacija broji ukupno 258 stranica. Isti zbornik značajno širi i obogaćuje naučna saznanja o stradanju Crnogoraca u razdoblju austrougarske okupacije i donosi mnoštvo činjenica do sada nepoznatih ili malo poznatih široj naučnoj javnosti.

U ljeto 1914. kao saveznica bloka Antante, Kraljevina Crna Gora objavila je rat Austro-Ugarskoj i Njemačkoj. Poslije početnog razdoblja relativno uspješnog vojevanja crnogorske vojske, u januaru 1916. područje Crne Gore okupirale su austro-ugarske trupe. Na Cetinju je formirano Vojno-generalno guvernerstvo kao vrhovni organ okupacione vlasti. Interniranje Crnogoraca u koncentracione logore širom austro-ugarske monarhije otpočelo je u junu 1916. Prve deportacije vršene su od 15. do 28. juna iste godine. U početnoj etapi internirani su oficiri, aktivni i oni narodne vojske, pa su se među njima našli i divizijski generali Janko Vukotić, Jovo Bećir i Mitar Martinović. Austro-ugarske vlasti su saradnike odmetnutog generala Radomira Vešovića, ukupno 42 lica, zatočile na brodu „Lovrijenac“, a zatim na ostrvu Mamula i tamo ih stavili pred vojni sud. Nezavisno od ovoga, prema naređenju generalnog guvernera Vebera, crnogorsko stanovništvo je internirano u logore širom Habzburške Monarhije. Sa pravnog stanovišta,

Crnogorci nijesu bili ratni zarobljenici, već samo internirane osobe. Kršeći međunarodne pravne norme, austro-ugarske okupacione vlasti sprovodile su i masovnu internaciju neboraćkog civilnog stanovništva: djece, žena i staraca, koji su odvedeni u logore širom Dvojne monarhije. U etapama, interniranja će se nastaviti sve do sredine 1918. Lica koja su internirana smještena su u koncentracionim logorima: Boldogason, Nežider, Nađmeđer, Karlštajn, Arad, Visoko, Olovo, Doboj i dr. Manji broj Crnogoraca zatočen je u logoru na lokaciji Vuksanlekići u Malesiji, u zaleđu Podgorice.

U cilju ukazivanja pomoći interniranim Crnogorcima, Ministarski savjet Kraljevine Crne Gore u izgnanstvu formirao je, rješenjem od 28. oktobra 1916) „Privremeno društvo Crnogorskog Crvenog Krsta“. Za predsjednika Društva izabran je biv. ministar prosvjete vojvoda Simo Popović. U Parizu je formirano i „Društvo za pomoć crnogorskim ratnim zarobljenicima“ kao ogranak Crnogorskog Crvenog krsta čiji je pokrovitelj bila kraljica Milena, a koga su vodile princeze Ksenija i Vjera, kćerke kralja Nikole. Pomoć istih institucija se sastojala u paketima sa hranom i odjećom, koji su dostavljani u koncentracione logore u Austro-Ugarskoj preko Međunarodnog Crvenog krsta u Ženevi. Poslata pomoć je mogla doći u ruke onih kojima je bila namijenjena samo preko Švajcarske kao neutralne zemlje. Crnogorska vlada je uredno isplaćivala plate svojim činovnicima, koji su bili internirani i to preko švajcarskih banaka.

Zbornik dokumenata „Internacija stanovništva Crne Gore 1916-1918“ sastoji se iz tri tematske cjeline. Iscrpno napisan predgovor sastoji se iz 35 stranica (s. 5-40). Centralno poglavlje „Spiskovi crnogorskih interniraca prema građi Crnogorskog Crvenog Krsta u Neiju“ sastoji se iz 146 stranica (s. 41-186). Završno poglavlje „Dokumenta Crnogorskog Crvenog Krsta – Neji“ donosi odabrana dokumenta o tekućoj djelatnosti iste institucije u cilju ukazivanja i slanja neophodne pomoći interniranim licima iz Crne Gore i sastoji se od 69 stranica (s. 187-255).

Crnogorska historiografija je do sada relativno malo obraćala pažnju na ovu tematiku. Rijetki su historičari i publicisti uopšte koji su se bavili ovom temom, pa je ostalo nepregledano prilično arhivskih dokumenata koji se odnose na internirane osobe iz Crne Gore. Generalni stav crnogorske historiografije je da se broj lica iz Crne Gore, koji su završili po logorima širom Dvojne monarhije, ne može sa sigurnošću ustanoviti. Renomirani historičar Novica Rakočević iznosi podatak do koga je došao u svom istraživanju i navodi broj od 9.333 interniraca, s tim da se taj podatak odnosi na samo 5 sabirnih logora. S tim u vezi on piše: "...sa sigurnošću se može uzeti da se u aprilu 1918. godine, što u logorima, što na radu u Albaniji i na crnogorskom primorju nalazilo oko 15.000 Crnogoraca." Inače, internirani Crnogorci su se nalazili u 68 logora širom Monarhije, a bilo ih je i u 4 logora u Albaniji.

Upravo zato suštinska vrijednost ove publikacije je u tome što se prvi put na jednom mjestu donose spiskovi Crnogoraca interniranih u koncentracione logore Habzburške Monarhije. Ipak, činjenica je da isti spiskovi ne obuhvataju sva internirana lica iz Crne Gore u razdoblju od 1916-1918. godine, već samo ona kojima je dostavljena pomoć susretljivošću Crnogorskog Crvenog krsta. Pomoć je u načelu dostavljana svim licima za koje se pouzdano znalo da se nalaze u internaciji. Sasvim osnovano se može reći da je znatna većina interniranih Crnogoraca bila zavedena u publikovanim spiskovima za dodjelu pomoći. Isti spiskovi su do sada bili gotovo posve nepoznati široj građanskoj i naučnoj javnosti.

Predrag Vukić

UDK 94(497.16)“14/15“

Prof. dr Božidar Šekularac: Crna Gora u doba Crnojevića
(Državni arhiv Crne Gore, Cetinje, 2018)

Početakom 2018. godine Državni arhiv Crne Gore objavio je monografiju „Crna Gora u doba Crnojevića“, autora prof. dr Božidara Šekularca, akademika DANU.

Ova studija predstavlja nastavak autorovih dugogodišnjih kontinuiranih naučnih istraživanja crnogorske istorije još od najstarijih vremena doseljavanja Slovena na Balkansko poluostrvo, Prevalitane, Duklje, Zete do današnje Crne Gore, o čemu je autor ranije objavio monografske publikacije: „Crna Gora u doba Vojislavljevića“ (Obod, Cetinje, 2007.) i „Crna Gora u doba Balšića“ (Obod, Cetinje, 2011.), pa sa ovom monografijom autor zaokružuje istorijsku vertikalnu Duklju, Zeta, Crna Gora.

Za proučavanje ovog perioda crnogorske historiografije nezaobilazne su njegove studije: „Dukljansko-zetske povelje“ (Istorijski institut Crne Gore, Titograd, 1987), „Vranjinske povelje: XIII-XV vijek“ (Leksikografski zavod SR Crne Gore, 1984), „Dukljansko-crnogorski istorijski obzori“ (Centralna narodna biblioteka “Đurđe Crnojević“, 2000), „Cetinjski ljetopis“ (Obod, Cetinje, 1993), „Tragovi prošlosti crne gore“ (1993), „Grbovnik crnogorski“ (2007), „Razvoj pismenosti u Crnoj Gori“ (2015), „Crnogorsko Polimlje u srednjem vijeku“ (2017), itd.

Ovaj neumorni istraživač monografiju „Crna Gora u doba Crnojevića“ strukturirao je hronološkim redom, po poglavljima

i potpoglavljima, da bi posljednje poglavlje naslovio „Arhiv Crnojevića“ sa brojnom građom iz njihovog perioda.

I pored oskudne i nedovoljno izučene istorijske građe o ovom periodu, autor je koristio izvore kako sa prostora današnje Crne Gore, tako i one iz arhiva Venecije, Milana, Modene, Vatikana, Dubrovnika, Državnog arhiva Austrije, Beč, Turskog državnog arhiva, Istanbul, Državnog arhiva Albanije, Tirana i studiju potkrijepio veoma obimnom naučnom aparaturom (preko 600 odrednica). Autor na minuciozan i heuristički način predstavlja vladavinu dinastije Crnojevića Crnom Gorom, pritisnutom osvajanjima od strane Turske imperije, s jedne strane, i Mletačke republike, s druge, i njihovim diplomatskim, ženidbenim i drugim vezama i ugovorima o savezništvu sa susjedima.

Period vladavine dinastije Crnojevića karakteriše sudar dvije epohe društvenog razvoja, sudar Istoka i Zapada, sudar civilizacija i kultura i osvajačkih pohoda i ratova i stalne borbe za opstanak Crne Gore u tim i takvim uslovima.

I pored nepovoljnih okolnosti, crnogorski narod je pokazao da je nepokoran i nepokoren i preko svojih vladara uspijevao da očuva vlast prenoseći prijestonicu iz mjesta u mjesto, od Skadra, Bara, Prapratne, Žabljaka i Oboda, sve do Cetinja, koje će od tada trajno ostati sjedište crnogorske države.

Vladari dinastije Crnojevića, obrazovani u skladu sa tadašnjim najboljim evropskim iskustvom, kulturom i praksom, među prvim evropskim narodima i državama, počinju štampati knjige, širiti pismenost, kulturu i nauku kao odlučujući korak za osvješćivanje naroda u borbi za opstanak naroda i države, čime je Crna Gora stala uz rame razvijenih evropskih zemalja.

Prva državna štamparija Crnojevića predstavlja najznačajniji korak Crne Gore u istoriji svjetske kulture”, biser u lancu crnogorske kulture.

Autor studije detaljno opisuje titule i intitulacije vladara dinastije Crnojević, čime se potvrđuje državni subjektivitet i kontinuitet države kojom upravljaju i vladaju.

Detaljno je opisan i hronološki potkrijepljen rodoslov dinastije Crnojevića i njihove ženidbene, udadbene i druge veze kao i promjene vjeroispovijesti uslovljene datim okolnostima. Svakom od vladara, autor posvećuje posebno poglavlje.

U studiji je posebno mjesto dato ulozi crkve i zetskog mitropolita, njenom učvršćivanju, izgradnji Cetinjskog manastira, zavjetu Ivana Crnojevića u Loretu da će, ako se vrati u Crnu Goru, izgraditi crkvu posvećenu Svetoj Gospođi.

U uslovima stiješnjnosti između moćnih susjeda, Crna Gora je u doba vladavine dinastije Crnojević, u borbi za ekonomski opstanak imala značajne prihode od šuma, stočarstva, vina, ribolova na Skadarskom jezeru i solila u Grbaljskom polju.

Posebnu dragocjenost ove studije predstavlja svojeručni testament Đurđa Crnojevića, kao izraz njegove posljednje volje, napisan na "slovenskom jeziku" 22. oktobra 1499. godine.

Od izuzetnog istorijskog značaja je povelja od 15. juna 1495. godine, u kojoj Đurđe i Stefan potvrđuju Osnivačku povelju Cetinjskom manastiru svoga oca Ivana Crnojevića od 4. januara 1485. godine. Autor posebnu pažnju posvećuje Skender-begu Crnojeviću „sandžaku crnogorskom i primorskom i sve dukljanske zemlje gospodaru”, Staniši, najmlađem sinu Ivana Crnojevića i njegovoj ulozi u odnosima između Crne Gore, Turske, Albanije i Venecije kao i o ukidanju trgovine robljem za njegove vladavine. On je svjedok da Crna Gora definitivno potpada pod tursku vlast tek njegovim odlaskom sa čela Skadarskog sandžakata 1528. godine.

U periodu vladavine Crnom Gorom od strane dinastije Crnojevića, veoma je izraženo iseljavanje i migracije stanovništva a zbog čestih ratnih sukoba i ekonomske zaostalosti, čemu autor posvećuje posebnu pažnju.

U monografiji su prikazani društveno-pravni odnosi, organizacija državne uprave, sudstvo i izvršenje krivičnih sankcija kao i društvena stratifikacija i društveni slojevi.

Prikazana je i heraldička tradicija, crkvena arhitektura, slikarstvo/pečati Crnojevića i Cetinjskog manastira, zastave, geografske karte, povelje, rodoslovi, prepiska i drugi instrumentarij, čime se na objektivan i utemeljen način potkrepljuju činjenice i izvedeni zaključci o državnom subjektivitetu Crne Gore.

Posebno mjesto pripada insigniji Ivana Crnojevića, koju je dobio od mletačkog Senata, a koja je prvi put stavljena na uvid javnosti kao dokaz vladarskog dostojanstva.

Rezime studije na engleski jezik prevela je Jelica Bošković-Vlatković, Hamilton, Kanada, a recenzenti su prof. dr Šerbo Rastoder, dr Marijan Premović i mr Vesna Vičević.

Značaj i obim teme, kao i metodološki postupak, predstavljeni u ovoj studiji zaslužuju poštovanje zbog dugoročnog studioznog rada, interdisciplinarnog pristupa i jasnoće stila autora, kojom on popunjava naučnu prazninu i time predstavlja značajni doprinos nauci u rasvjetljavanju istorijske vertikale: Duklja, Zeta, Crna Gora.

Ovo nezaobilazno štivo, kojim se zaokružuje srednjevjekovna crnogorska istorija, preporučujemo naučnoj, stručnoj i laičkoj javnosti, kao izvor i korisnu knjigu koja može poslužiti i kao odgovarajući univerzitetski udžbenik za datu temu.

Dr sc. *Cvetko Pavlović*

UPUTSTVO SARADNICIMA

Arhivski zapisi objavljuju radove iz oblasti arhivske teorije i prakse, istorije i pomoćnih istorijskih nauka, istorije institucija, informatičkih nauka, prikaze i ocjene stručnih publikacija i časopisa, izvještaje sa stručnih skupova, itd. Radovi koji se objavljuju podliježu stručnoj ocjeni, izuzev prikaza i recenzija, izvještaja sa stručnih skupova i izvještaja o radu Arhiva, bibliografija i dr.

Radovi po pravilu ne treba da prelaze obim od 16 kartica i 5 ilustracija. Recenzije, prikazi i drugi prilozi ne mogu prelaziti 4 do 8 kartica teksta. Radovi koji su prihvaćeni za objavljivanje u časopisu, kao i objavljeni radovi ne mogu se objaviti na drugom mjestu bez saglasnosti *Uredništva*.

Autor je isključivo odgovoran za objavljivanje teksta ili ilustracija iz neobjavljenih materijala iz autorski zaštićenog rada (copyright).

Poželjna struktura rada je sljedeća: ime i prezime, adresa autora ili ustanove u kojoj je zapošljen, naslov rada, sažetak na jeziku članka (oko 300 znakova) koji se donosi između naslova i teksta članka, tekst samog rada, a na kraju članka nešto opširniji sažetak (zaključak, rezime) na engleskom jeziku (najviše 1500 znakova) sa naslovom članka.

Sve vrste radova moraju biti napisani na računaru u nekoj od verzija MS WORD program (MS WORD 6.0 i novijim) i snimljeni na formatu MS WORD dokumenta. Poželjna je upotreba fonta Times New Roman, stila normal, veličine slova 12 tačaka, (jednostruki prored - single) bilješke se pišu upotrebom funkcije footnote, veličine slova 10 tačaka i donose se ispod teksta.

Naslov teksta piše se velikim slovima (bold), podnaslovi malim slovima (bold) a sažeci, originalni termini i nazivi na stranom jeziku kurzivom (italic). Fotografije i druge ilustracije moraju biti jasne i oštre u crno bijeloj tehnici.

Svi prilozi dostavljaju se na disketi, CD-u ili elektronskom poštom. Jedan primjerak priloga mora biti dostavljen na papiru formata A-4.

Časopis izlazi dva puta godišnje. Rukopisi se ne vraćaju. Honorar za objavljene radove isplaćuje se prema Pravilniku Državnog arhiva.

Adresa Redakcije je : Novice Cerovica broj 2. 81250 Cetinje,
E-mail: pejovic.dacg@t-com.me, telefon/ fax: 041/230-226.

Uredništvo

АРХИВСКИ ЗАПИСИ
1-2/2017.

Лектор и коректор
Драгица Ломпар

Компјутерска припрема
ДауС - Цетиње

Тираж
300

Штампа
DPC d.o.o - Podgorica

CIP - Каталогизација у публикацији
Национална библиотека Црне Горе, Цетиње

930.25(497.16)(05)

Архивски записи: часопис за архивску теорију и праксу
= Archival theory and practice review / главни уредник Срђан
Пејовић, одговорни уредник Стеван Радуновић. - Год. 1. бр. 1
(1994) - . - Цетиње (Новице Церовића 2) : Државни архив Црне
Горе, 1994 (Цетиње: SICERO). - 24 цм.

Годишње.

ISSN 0353-7404 = Архивски записи (Цетиње)

COBISS.CG-ID 08216592